

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBÓ ISTVÁN

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

BIBÓ ISTVÁN RÓL
A MAGYAR AGRÁRPOLITIKÁRÓL
A FORTEPAN RÓL
TÍMÁR ÁRPÁD CSONTVÁRY RÓL
A MAGYAR SZOCIOLÓGIA 1960 UTÁN
A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ KUTATÁSÁRÓL
A PLURÁLIS HABITUS RÓL

PROBLÉMA

NEMZETÉPÍTÉS ÉS NEMZETI
ÉPÍTÉSZETI STÍLUS

SZEMLE

HUSZÁR ÁGNES, KELEMEN JÁNOS,
KÖRMENDI TAMÁS, LENGYEL GYÖRGY,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ ÍRÁSA

MI A PÁLYA?

M E G J E L E N I K

2022. TAVASZ-NYÁR

N E G Y E D É V E N T E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,

Madarász Aladár, Majtényi László, Margócsy István, Pajkossy Gábor

34. évfolyam 1. szám

2022. tavasz – nyár

BÍRÁLAT

Szentes Ágota: Számot adni belső rendetlenségekről	Bibó István és a 21. század Szerk. Majtényi László	3
Gyáni Gábor: A mezőgazdaság mint húzóágazat	Varga Zsuzsanna: The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country	13
Szabó Judit Erzsébet: A fénykép „visszanéz”	Fortepan Masters Kollektív fotográfia a 20. századból Barakonyi Szabolcs válogatása	20
Fodor Zoltán: Egy tisztább Csontváry-kép felé	Tímár Árpád: Csontváry Interpretáció vagy legendagyártás	27
Szalai Júlia: Féloldalasságok	(Disz)kontinuitások A magyar szociológia 1960 és 2010 között Szerk. Szabari Vera	38
Krémer Balázs: A társadalmi integráció derivátumai	Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban szerk. Kovách Imre Mobilitás és integráció a magyar társadalomban Szerk. Kovách Imre	46
Erőss Gábor: „Máma már nem hasad tovább” – A plurális habitus elméletének vázlata	Hadas Miklós: Outlines of a Theory of Plural Habitus Bourdieu Revisited	56
Fülöp Dorottya: Hexameterekben a világ	Kalmár György: Hexameteres magyar költemények S.a.r. Hegedüs Béla	63
PROBLÉMA		
Zuh Deodath	Nemzeti építészet és nemzetépítés Szecesszió és újromán stílus Nagyváradon	68

SZEMLE		
Kelemen János	Az igazság pillanatai Metafilozófiai válaszok a szkeptikus kihívásra Szerk. Bernáth László és Kocsis László	77
Szörényi László	Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet Szerk. Bene Sándor és Pintér Márta Zsuzsanna	78
Körmendi Tamás	Bagi Dániel: Divisio regni Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piatok és Přemyslidák birodalmában a 11. és korai 12. században	83
Lengyel György	Kristóf Luca: Kultúrchaták Kulturális élet és politika a mai Magyarországon	87
Huszár Ágnes	Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján Szerk. Kontra Miklós és Borbély Anna	91
Szabó Lajos	Nagy Péter Tibor: Vallásosság – történet – szociológia	94
MI A PÁLYA?		
William Davies	Úticélja ismeretlen	96
Jessica Swoboda	A morális nyelv – interjú Terry Eagletonnal	101
Lakner Judit	Fekete-fehér számvetés Emlékezetpolitikai fordulat az amerikai liberális baloldalon	104

A *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 2020. és 2021. évi összesített tartalomjegyzéke

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A BUKSZ hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a BUKSZ-
Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős
vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 5000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716-0000 0000

ISSN 0865-4247

SZÁMOT ADNI BELSŐ RENDETLENSÉGEKRŐL

SZENTES ÁGOTA

Majtényi László (szerk.):

Bibó István és a 21. század

Eötvös Károly Intézet – Corvina, Budapest, 2022.

296 oldal, 3990 Ft

Különös az idő értelmező ereje: a könyv, amelyről írok, nem sokkal az országgyűlési választások előtt jelent meg azzal a céllal, hogy emlékeztessen Bibó életművének megkerülhetetlenségére, az általa feltárt összefüggések örökérvényűségére, az írásaiban tükröződő szemlélet felejthetlenségére. A választások után azonban a kötet új szándékokat is magára húz, mintegy akaratlanul: a jogállami helyreállítás látványos kudarca elkerülhetetlen programmá tette a társadalmi szerkezetek mély megismerését és új, terápiás folyamatok elindítását – reméljük, lesz rá nyitottság. A munkát mindenestre érdemes e tanulmányok elolvasásával kezdeni.

A *Bibó István és a 21. század* című tanulmánykötet 2022 januárjában jelent meg Majtényi László szerkesztésében, ifj. Bibó István ajánlásával és tíz, Bibó életművéhez szorosan kötődő szerző írásával. Amire a könyv címe utal, azt az előszóban a szerkesztője is megerősíti: Bibó aktuális, érvényes, 21. századi. Mégis mellőzik, és az ajánlás szerint ez a hiány sokat elárul a jelenlegi politikai szándékok szellemi háttéréről. Az új, megszilárdulni látszó kurzusban nincs már igény sem árnyalt elemzésre, sem higgadtságra, sem – ami mind közül a legtragikusabb – az igazságra.

A KÖZÖSSÉG ÜGYE

Hogy az életmű a fentiek ellenére miért aktuális, arra a kötet első esszéjében Dénes Iván Zoltán válaszol. Bibó hivatkozhatóságának oka az, ami egyúttal a rendszerváltás utáni zavart elhallgatásáé is: az írásaiból ismerős dúvad-állam újbóli kiépülése. A hatalomkoncentráció régi és új formáinak segítségével teret nyert a személyes uralom és a fiktív ellenségképre alapozott rendkívüli állapot, melyekhez nem illik a szabadságról, demokráciáról, szolidaritásról, humánumról szóló bibói koncepció. Dénes bevezető fejezete bemutatja az életmű értelmezése szempontjából releváns életrajzi motívumokat, Bibó meghatározó történelmi élményeit, valamint írásai-

nak fő témáit, kiadásait és utóéletét. A kirajzolódó kép egyszerre ábrázol tudós politikust és politikus tudóst: Bibó politikai javaslatait nemcsak a szociológiai, politológiai, szociálpszichológiai, filozófiai, történettudományi ismeretei tették a korban szinte érthetetlenül józanná, de tudományos igényű írásai is profitáltak tapintatából és konszenzuskereső alkataból. Dénes a bibói írások felől visszatekintve végigvezet azokon a hatásokon, amelyek ezt az intellektuális és morális tartást meghatározták. Alapélmény a történelmi Magyarország felbomlása, amely a nemzeti hisztériák, nemzetközi konfliktusok és a jó béke elemzésének inspirációs forrása lett. Az első világháború után megerősödő nemzetkarakterológiai beszédmód – melybe Bibó is „belenőtt” – az idegen hatást kárhoztatta a nemzeti jelleg felhígulásáért, Bibó azonban szakított ezzel a megközelítéssel: társadalomértelmezésében elvetette az etnoprotektionista hagyományt, a nemzeti felsőbbrendűség igényét, az áldozatszerepet. A két világháború közötti autokratikus államberendezkedés és a kiszolgáltatottságokra épülő anakronisztikus társadalom közvetlen megtapasztalása tudatosította benne, hogy egy demokratikus rendszer megalapozását a félelmek megértésével és feloldásával kell kezdeni, s hogy ebben a képletben az agresszív nacionalizmus nem a megoldást jelenti, hanem a problémát. Ugyancsak személyes, helyenként ellentmondásos élmények sora vezette el a „zsidókérdésről” szóló tanulmány megírásáig, melyben a zsidóellenesség különböző történelmi okaira és formáira rávilágítva élhető megoldást javasolt az antiszemitizmus csökkentésére. A második világháború után, amikor „az úri világ összeomlott”, és a demokráciaértelmezést kisajátította a kommunista párt, Bibó a többpártrendszer szükségessége mellett érvelt. A gyorsan kiépülő diktatúra alatt már jórészt csak közigazgatási-politikai állásaihoz kötődően, illetve egyetemi és akadémiai előadások céljából – de leginkább az asztalfióknak – írt. Ebben a nyomasztó időszakban születtek azonban az olyan nagy hatású tanulmányai, mint a hatalommegosztásról szóló akadémiai székfoglaló vagy az európai társadalomfejlődés értelméről írt vázlat. Az 1956-os forradalom napjaiban és az azt követő néhány hónapban fogalmazódtak meg az életmű legdrágább írásai, amelyek élesen szembeállították a bolsevizmus zsarnokságát az európai eszményekkel, és a nagyhatalmak támogatásában bízva megoldást kerestek Magyarország szuverenitásának legalább részleges

helyreállítására. Bibó a bebörtönzése utáni éveket szakmai elszigeteltségben töltötte, nyugdíjas korában rögzítette még néhány fontosnak érzett régi téma továbbgondolt változatát.

Dénes Iván Zoltán sorra veszi Bibó életművének fő témáit is, szellemtörténeti háttérrel nyújtva a kötet későbbi írásaihoz. Mindezeket, a visszaemlékezésekről szóló részt is ide véve, informatív bibliográfia követi, amely kitér az egyes kiadások specialitásaira és adott időszaki jelentőségére is. A fejezetet a művek utóéletéről szóló összegzés zárja, amely adatgazdag leírást nyújt Bibó tudományos szemléletéről és szerepfelfogásáról, a rá ható, illetve vele rokonítható szellemi áramlatokról, életművének megkérdőjelezhetetlen originalitásáról és a rendszerváltást követően a hozzá való, mindig beszédese viszonyulásokról.

Szabó Miklós esszéje, *A hétköznapi történelem filozófiája* a bibói életmű történelemszemléletét mutatja be. A címben is jelzett megközelítés szerint a történelem – akárcsak más emberi jelenségek, például a nyelvhasználat vagy a rendre törekvés – vizsgálható és művelhető a maga hétköznapi természetességében is, szemben a nagy egészet megragadni és rendszerezni kívánó heroikus, ám rendszerint sikertelen vállalkozásokkal. A szerző ismerteti a mindennapok partikularitását előtérbe helyező nézőpont filozófiai és szociológiai háttérét, majd bemutatja a habermasi „életvilág-rendszer” fogalom-pár hazai megfelelőjének, „élet” és „forma” Hajnal István által alkalmazott dichotómiájának történettudományi jelentőségét. Hajnal megközelítésének újdonsága eszerint abban áll, hogy a történelmet társadalomtörténetként vizsgálta, a formák mögött mindig az őket létrehívó, alakító társadalmi képletet kereste, kialakítva a történetírás szociológiai módszerét. E megközelítés értelmében saját törvényszerűségekkel rendelkező, anyagiasodott szerkezetek foglalják keretbe az emberek mindennapi életét, de az emberek is hatnak e szerkezetekre, a kapcsolódásaik, kifejezőmódjaik aprómunkájával teremtik folytonosan újjá a társadalmat összetartó anyagi formákat. Hajnal ebben a módszertani keretben írta le a középkori társadalmi formáknak az újkorban tovább élő elemeit, különösen Kelet-Közép-Európában. Hajnal munkássága alapvetően meghatározta Bibó társadalomtörténeti szemléletét: a formákban és az „életben” is az értéket kereste, így a hatalom humanizálása és a személyes szabadság lett tudományos vizsgálódásainak legfőbb tárgya. Bibó a nemzeti problémákat is a Hajnal által leírt regionális keretben, azaz a nyugati és a keleti kereszténység mint rendező formák által kialakított modellekben jelenítette meg, megállapítva, hogy Magyarország társadalomfejlődése a régió keleti modell felé hajlása miatt indult hanyatlásnak. Szűcs Jenő Hajnal és Bibó megközelítésén túllépve a nemzet kategóriáját teszi elemzéseinek központjává, azonban – Bibót követve – a determináltságok kutatását és ennek eredményeként a rajtuk való felülemelkedést nevezi a történettudomány elsőrendű feladatának.

Mindezen elméleti előzményeket összegezve Szabó részletesen bemutatja azokat a tartós struktúrákat, amelyek a középkortól kezdve meghatározzák a keleti és a nyugati fejlődést. Szűcs történetírói hitvallásában is osztozik, az ő megfogalmazása szerint az egymást kölcsönösen alakító-újratermelő élet és forma kettősségében, a századokon átnyúló szerkezetek mögött az ember megpillantásában jelenik meg a történetírás értelmét adó humanizmus.

Az életmű egy gyógyítóan őszinte darabjának helyét keresi Balog Iván *A félreértett Zsidókérdés* című tanulmánya egy háromnegyed évszázaddal későbbi, továbbra is beteg és igaztalan társadalomban. A szerző alapvetése szerint a rosszindulatú vádaskodások ma éppúgy mérgezik a közéletet, mint Bibó korában, antiszemiták, zsidók és filoszemiták vádolják egymást képtelenebbnél képtelenebb dolgokkal. Míg a világ nagy részén igen, a saját országában nincs hatása Bibó *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című írásának, mert vagy figyelmen kívül hagyják, vagy félreértik. Balog három gondolatot emel ki a műből erős és pontos interpretációban, minden félreértelmezéssel szemben tisztán felmutatva az írás lényegét.

Az első átgondolásra érdemes viszony zsidók és nem zsidók között a felelősségre vonás, illetve felelősségvállalás kérdése. Kölcsönösen egymásra ható folyamatok ezek, érzékeny legitimációs feltételekkel, melyeket a holokausztal való szembenézés őszintétlen kiindulópontja hiteltelennített, erodált, hosszú időre ellehetetlenítve a társadalmi bizalom újbóli felépülését. A rémtetteknek általánosságban a fasiszmusra hárítása, a kollaboráció eltussolása, majd a Kádár-kori hivatalos elhallgatás megtagadta az áldozatoktól az elégtételt, ami ellenhatásként az antiszemita megnyilvánulásokkal szembeni, sokszor jogtalan felelősségre vonásokat eredményezett. Ezekből a szemben álló sérelem- és szenvedésközösségekből Bibó javaslata szerint – ez második fontos gondolatmenete – nem az antiszemitákkal szembeni zéró tolerancia, hanem a velük folytatott párbeszéd vezethet ki, amelyre Balog szerint a Kádár-kori harmadikutas ellenzéki összefogásban történt is egyfajta kísérlet. A rendszerváltással azonban az ellenállás érdekszövetsége felbomlott, és ellentétes folyamatok indultak el a kommunikáció módjában és tartalmában is: az antiszemitizmusra a zéró tolerancia lett az egyetlen lehetséges válasz, miközben – különösen a 2010 utáni közéletben – a zsidóellenes politikai és kulturális üzenetek minden eddiginél jobban felerősödtek. Bibó elemzésének legfontosabb része azonban az antiszemitizmus gyökerének, természetének leírása, amely más politikai hisztériákhoz hasonlóan többnyire valós tapasztalatok téves értékeléséből fakad. A zsidókkal kapcsolatos félrevezető tapasztalatok Bibó szerint a zsidóság számára a középkori, vallási alapú antiszemitizmus óta a hátrányos és alárendelt pozíciót jelentő társadalmi összeszerveződés szükségszerű következményei. Ennek feloldása egyrészt úgy lehetséges, ha a hamis, egyenlőtlen és

emiatt kölcsönösen frusztráló társadalmi viszonyok egyenlő és világos elvárásokká alakulnak át, így a szemben álló felek már nem kategóriákként, hanem személyiségük teljes valóságában érzékelhetik egymást. Másrészt pedig nem téveszthető szem elől, hogy még ha kölcsönös is a tapasztalatok félreértelmezése, a helyzet fennállásáért mindig a hatalmon lévő a felelősség. Balog mindezek tanulságaként azt ajánlja figyelmünkbe, hogy kerüljük a monologikus kommunikációt, az értelmezést, erkölcsi következtetést – az egyszerű „én-közlés” tovább visz. Ez utóbbival lehetünk képesek megszólítani a másik csoportot, kicsalogatni egymást a szenvedés és a rossz lelkiismeret burkaiból.

MEGBIZONYTALANODTUNK

A kötet leginkább jelenhez szóló tanulmányai azok, amelyek a közösségi alkatról és torzulásairól szólnak. A Szabó Miklós által írt *Hysteriōn* című fejezet tárgya a zsidókérdésről szóló tanulmányban is érintett politikai hisztéria. A szerző részletesen bemutatja a téma orvostörténeti vonatkozásait, a hisztéria néven már négyezer éve betegségként azonosított – és főként a nők biológiai, majd társadalmi meghatározottságaihoz társított, Freud nyomán pedig a tömeg szintjén is leírt – lélektani jelenséget. A hisztéria sokféle magyarázatában közös, hogy az mindig valamiféle traumára vagy belső nyugtalanságra adott pszichikai reakcióként jelenik meg. Szabó irodalmi és filozófiai forrásokat is bevon az elmélettörténetbe, melyek a dalnoktól vagy a bölcs királytól lenyűgözött tömegnek a valóság és a felelősség előli meneküléseként értelmezik a hisztériát. A patológikus viselkedés mindezen elemeit magába foglalja Bibó koncepciója, amely az – immár politikai – hisztériát egy traumatizált és a valósággal szembesülni nem akaró közösség kóros lelkiállapotaként határozza meg. Eszerint a kellemetlen igazság helyett a közösség olyan hamis világképet munkál ki, amellyel visszanyerheti a – szükségképpen szintén hamis – önbecsülését, illetve megmagyarázhatja kudarcait. Bibó a német történelem zsákutcáin keresztül mutatja be e neurotikus folyamat jellemzőit, a bűnbakképzés és az összeesküvés-elméletek tragikus hatalmát. Szabó, Bibóval egyetértve, a tömeghisztériát nem egyszerűen az egyéni hisztériák összegződésének tekinti, annak forrása ugyanis egy közös ügy, nem pedig valamiféle egyéni sérelem. Kialakulásához így általában nem elég egy vezető démoni akarata, az már csak megtestesíti a közösség hisztériáját. Szabó a mindenkor fenyegető politikai hisztériákból való kilábalás reményeként a Bibó által példaként hozott Németország háború utáni történetére mutat rá. Ehhez azonban, mint a politikai hisztériák kialakulásához is, egymást követő – ezúttal jó – döntések sorozatára lenne szükség. Úgy tűnik, egyelőre a rossz sorozatban vagyunk.

A politikai hisztéria ismeretanyagát Joseph Paul Forgas és Lantos Dorottya *A populizmus pszicholó-*

giája. Politikai hisztéria, kollektív nárcizmus és a magyar demokrácia krízise című tanulmánya empirikus elemzésekkel bővíti. Ahogy bevezetőjükben írják, kutatásuk célja a Bibó által leírt sérült nemzeti identitás és a magyar demokrácia jelenlegi krízise közötti összefüggés empirikus alátámasztása. Elméleti megalapozásukban sorra veszik a mentális reprezentációk (a politikai valóság tudatbeli leképeződése) és a politikai viselkedés közötti összefüggés megjelenéseit a filozófiai és tudományos gondolkodásban az ókortól napjainkig. Bibó munkásságának úttörő jellegét abban látják, hogy társadalom-lélektani szemszögből vizsgálta a régió társadalmainak mentális adottságait és politikai következményeiket; aktualitását pedig abban, hogy e mentális adottságok meghatározó voltát a magyar demokrácia legújabb leépülésének empirikus vizsgálata is visszaigazolja. A kutatás elméleti keretét a szerzőpáros a politikai jellem deformálódásának különböző megközelítéseire alapozta, részletesen bemutatva a kollektív nárcizmus Bibó utáni szociálpszichológiai irodalmát is. Összegzésük szerint a témával foglalkozó nemzetközi vizsgálatokban igazolást nyert, hogy a nárcisztikus jellemzők – a saját csoport kiváltságosságára vonatkozó alaptalan meggyőződés, a más csoportokkal szemben tanúsított ellenségeség – a nacionalista, populista ideológiában meghatározó szerepet játszanak. A kudarcos történelem is lehet forrása az erkölcsi felsőbbrendűség keresésének, amit aztán a populista propaganda könnyen kihasznál. Ezt láthatjuk az orbáni rendszert legitimáló torz történelemértelmezésben és az idegen hatalmak elleni folytonos küzdelmében. A kiépült autokrácia célja az ellenfelek felszámolása és a társadalom minél teljesebb ellenőrzése, aminek ideológiáját a szerzők szerint a „puha fasizmus” kifejezés írja le a legpontosabban. Ezt a rendszert a magyar választók három – a kötet megjelenése óta már négy – választáson is megerősítették, aminek a fenti elméleti megközelítés alapján a pozitív csoportidentitás hiányát betöltő orbáni propaganda a magyarázata. A nemzeti narratívák integratív funkciójára már Bibó is rámutatott, hatásosságukat pedig számos, sokszor egészen abszurd közösségi mítosz politikai alkalmazásának példája igazolja. A felvilágosodás tett ugyan erőfeszítéseket a racionális gondolkodás meghonosítására, de az emberi természet alapból nem ilyen, jobban rezonál a kollektív hiedelmekre. Úgy tűnik, az ember létének értelmét a saját csoport kiváltságosságának tudata és az abból fakadó pozitív önkép adja. A vélt vagy valós sérelmeket felsőbbrendűségi érzéssel kompenzáló nemzettudat uralkodó voltát Magyarországgal kapcsolatban is empirikus kutatások igazolják. Az elmúlt évek reprezentatív felmérései alapján a magyarok kognitív stílusára a pesszimizmus, a sértettség, a zárt gondolkodás jellemző. Nem bíznak politikai rendszereikben, társadalmi intézményeikben és általánosságban az igazságban sem. A hazai jogállamiságról alkotott véleményük szintén lesújtó, mindezek ellenére a döntő többség szerint

Magyarország a legszebb hely a világon. A pesszimista nemzet- és történelemszemléletet a mindennapi nyelvhasználat és az írott történelmi szövegek tartomelemzése is alátámasztja. A feldolgozatlan történelmi traumákból fakadó sérült nemzettudat, az autonómiahiányból eredő áldozatmentalitás – Magyarországon továbbá a relatív nélkülözés érzése, a konzervativizmus és a Fidesz támogatására való hajlam is – szoros összefüggést mutat a demagóg propagandakampányoknak való kitettséggel. Orbán populista politikája a nemzetközi szinten is sok követőt vonz, az autokrata politikusok láthatóan mindig egymásra találnak e törekvésben.

A kötet eddigi tanulmányaiban a különböző oldalról körüljárt nemzeti sors- és identitáskérdések összefüggéseit Fleck Zoltán *Zsákcúcs habitusok* című írása helyezi átfogó, revelatív elméleti keretbe. A kiindulópont, amely szerint a magyarországi demokrácia akadálytalan felszámolásáért az ép mentális struktúrák történelmi hiánya, Bibó kifejezésével a közösségi alkat megromlása a felelős, elvezet ahhoz az összefüggéshez, amely nemcsak a nemzeti identitásra és az azt fenyegető veszedelmekre, de magára az alkotmányos rendszerre is a hamis valóságérzékelés tárgyaként mutat rá. A Habsburg-uralom alatt megszilárdult félelmi és sérelmi politizálás a kiegyezés idejére a realitással való végzetes szakításhoz vezetett. „Megteremtődött a modern Magyarország legerősebb közjogi hagyománya, a tényleges viszonyokat ki nem fejező, csak homlokzatként és önbecsapásként működő, ezért tiszteletre nem méltó közjogi intézményrendszer” – szól az esszé – és talán az egész kötet – tételmondata (128. old.). A tanulmány ennek a folyamatnak a történelmi ciklusait és társadalmi tényezőit rekonstruálja.

A történeti előzmények vizsgálata azzal az elméleti kérdéssel kapcsolódik össze, hogy a politikai rendszer állapotában mekkora szerepük van a – különböző korokban visszatérően kárkoztatott – külső, idegen hatásoknak, illetve a társadalom belső meghatározottságainak. Fleck osztja Bibó álláspontját, amely szerint a történelem bebizonyította, hogy idegen uralom nélkül is képesek vagyunk rontani a sorsunkon, a demokráciamodellek életképességében ezért a történelmi szerkezeteken túl a közösségi alkat hatását is vizsgálni kell. Ez a fókusz elvezet a szociológiának ahhoz az alapkérdéséhez, hogy hogyan hat egymásra struktúra és cselekvés: a válasz szerint a történelmi struktúrák a társadalom tagjainak interakcióiban folytonosan újratermelődnek, ennek megfelelően a zsákcúcs magyar történelem is meghatározó időszakok meghatározó cselekvőinek meghatározóan rossz döntései következtében állt elő. A történelmi és mentális struktúrák egymást formáló hatásának jelentős elméleti hagyománya van, a tanulmány közülük Bourdieu habituselméletével, Goldmann nem várt életutak és „megtérések” hordozóira vonatkozó meglátásaival, Elias figurációmodelljével, Sewell és Hanák identitáskonceptióival, a jog Cover által

vallott konstrukciós jellegével, valamint a Herzfeld, Szelényi és Seibel által az állami szimbólumrendszer integratív funkciójára vonatkozóan kifejtettekkel foglalkozik részletesebben. A fenti megközelítések közül kirajzolódik az a kép, hogy a történelmi struktúra nem merev képződmény, hanem pusztán egy kulturális sémarendszer, amely összehangolt, innovatív cselekvéssel megbontható. A jog maga sem monolit szerkezet, hanem egy sokdimenziós és dinamikus konstrukció, emiatt „állandó küzdelemben vagyunk a jelentései és igazolásai fölött” (131. old.). A meghatározottságokból való kilépés az előzőek alapján nem lehetetlen, de kivételes egyének által hozott felismeréseket, önreflexiót, a változás irányába ható, habitustól idegen cselekvést, új integrációs mechanizmusokat, azaz egyéni és kollektív erőfeszítéseket kíván. Bibó elemzései ugyanezeket a felismeréseket hordozzák, a politikai közösség habitusával való szembenézés mellett ő is a mindig meglévő cselekvési lehetőségek reális felmérését és mozgósítását ajánlja kiútként.

A tanulmány a fenti elméleti keretben sorra veszi a magyar történelemnek azokat a meghatározó eseményeit, amelyek hozzájárultak az „értékvilág megzavarodásához”¹. A parasztság nemességi általi, XVI. században felerősödő elnyomása, a polgári fejlődés megrekedése, a Habsburgok modernizációs kísérleteinek kudarca, a reformkori függetlenségi és reformtörekvések elbukása, a rendi viszonyok megerősítése, a kiegyezés hazug közjogi konstrukciója, a nemzeti-ségi kérdés kezeletlensége, a történelmi Magyarország szétesése, Trianon traumája, a Horthy-rendszer irredentizmusa mind olyan félelmekből született, és ilyen félelmeket táplált, amelyek máig ható akadályt állítanak a politikai közösség építő- és cselekvőképessége elé. Az értelmet lenyűgöző görcsös félelmi állapot a mai magyar viszonyokban is tetten érhető torzulásokhoz vezetett: a társadalom nincs felkészülve a szabad döntésekre, retteg a demokráciától, az imaginárius veszedelmek miatti szorongás ma „szuverenitáspánik” formáját ölti, a sérelmi politizálás hagyománya az alkotmányos identitás téveszméiben és kirekesztő, felelőtlen, szolidaritáshiányos nemzet-integrációs mechanizmusokban nyilvánul meg. Az autokratikus hatalomgyakorlás a parlamenti döntéshozatal kisajátítása mellett a rendeleti kormányzás hagyományát is felélesztette. Az alárendelődés és az uralkodás habitusa magától értetődően termelődik újra a rendszer megváltoztathatatlanságába vetett hit támogatása mellett. A közigazgatás nem professzionális szempontokat érvényesít, hanem az elnyomó

1 ■ „Ebben a lelkiállapotban a politikai értékek iránti érzék megzavarodik: az értékek háttérbe szorulása közös vonása mindazoknak a primitív lelkiállapotoknak, melyeket a létért való harc dominál, a lét állandó és kiút nélküli bizonytalansága pedig az értékvilág teljes megzavarodását idézi elő.” Ld. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Bibó István összegyűjtött írásai 1.* Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Kalligram, Bp., 2016. 856. old.

rend fenntartását és az oligarchikus érdekeket szolgálja. A demokráciahiányos struktúrák beépültek az alkatba, hiányzik a cselekvések helyességének objektív mértéke, a lényeglátó realizmus. Mai hazugságaink tehát részben régiek: az idegen hibáztatása, az etnonacionalizmus; részben újak: a szabadság tisztelete és nyílt tagadása közötti középút lehetősége; illetve olyan új illúziók, amelyek szerint például a magyar alkotmányos kultúra elegendő a jogállami intézmények megvédéséhez.

A történelmi hazugságokat politikai-társadalmi összeomlások képesek leleplezni, a fordulathoz és általában a közösség előtt álló kihívások megfelelő kezeléséhez azonban szükség van egy kollektív cselekvőképességgel rendelkező politikai közösségre. A „szerencsés történelmű” társadalmak alkatát valójában nem tételeken megállapítható nemzeti sajátosságok, ősinék hirdetett hagyományok határozzák meg, az ép alkat a közösség mindenkor helyzetének és abból fakadó feladatainak felismerését, valamint a régi és új működési minták kreatív használatát jelenti. Magyarországon a hagyományok követése vagy éppen a hagyományokból való kiválás közös élménye, integratív szimbólumok és szabályok, illetve minthaad polgárság híján nem jött létre sem ép alkat, sem politikai közösség. A politikai elit ráadásul a hazugságok és az illúziók táplálásával újra és újra tragikus helyzetekbe vezeti az országot. Bibó megoldási javaslata minderre a demokratikus értékek erősítése a helyi autonómiák kezdeményezésein és a nevelési rendszeren keresztül. Fleck Zoltán szerint emellett a periféria kulturális kreativitása és örök szabadságvágya adhatja a reményt.

Dénes Iván Zoltán *Miért lehet kisajátítani a szuverenitást?* című kötet záró esszéje szintén a mai társadalomszerveződésben tetten érhető válságtüneteket, az egyéni és közösségi alkat megromlásának jeleit veszi számba Bibó írásai alapján. A szerző kiinduló állítása szerint a magyarországi rendszer furcsa, tudathasadásos egyéni helyzeteket teremt, mivel legtöbbünk egyaránt kerül uralmi és alávetett helyzetbe. Az állandó és sokoldalú kiszolgáltatottság rengeteg feldolgozatlan sérelmet és patológiás tünetet eredményez. Ez az agresszív-uralmi világ az alkotó ember számára elviselhetetlen, mert kibékíthetetlen ellentétben áll az emberi méltósággal. A kiváltságokon és jobbagyi engedelmességen alapuló társadalmi rendszer anakronisztikus, ellentmond a szabadság és a demokrácia évszázados gyakorlatának. A hatalmát már megtapasztalt nép szuverenitásának elnyomása ezért csak időleges lehet. A modern társadalmak differenciáltsága nem öröklött kiváltságokon, hanem teljesítménykülönbségeken, illetve az életvitel változatosságán alapul, e sokszínűség védelme legitimálja a politikai többség hatalmát. Ha az emberi méltóság, a személyiség kibontakoztatása nem kapja meg ezt a garanciát, ha nem érvényesülnek a szabadság, egyenlőség, igazságosság, önrendelkezés, hatalom-megosztás elvei, a társadalmi kohézió felbomlik.

Magyarországon az öröklöttén elmaradtott társadalomszerkezet torzulásai agresszív politikai szenvedélyekben nyilvánulnak meg, e torzulások azonban a félelem mágiájának sugalmazásával ellentétben a demokratikus társadalmi működés helyreállításával orvosolhatók.

Annak oka, hogy a személyes uralom struktúrái nemcsak újratermelődtek, de szenvedéllyel is telítődtek, a demokratikus politikai közösség elveivel szemben érvényesülő, a kollektív energiákat kisiklató szabadsághiányban keresendő. Az újkori nacionalizmus megakadályozza az egyéni identitások és a kollektív kohéziós funkciók közötti természetes együttműködést. A „nemzeti egység” jelszavának megbélyegzésével sem oldjuk meg azonban a problémát, ha nem keressük meg egyúttal a felbukkanása mögötti társadalmi okokat. Ilyen ok a függőségi viszonyok és az egzisztenciális félelmek újratermelődése, az önrendelkezés hiánya, amely a nemzeti közösség mítoszána megerősödéséhez vezetett. A nemzeti jelleg eszményítése pedig együtt jár a közösségek közötti alá-fölérendeltség feltételezésével, az erőszak és az erős vezető kultuszával. De a baloldali eszmeáramlatoknak is kialakultak a maguk szekularizált mitológiai, így a jakobinus típusú forradalmi ideológia szerint a „transzcendens jövőbe vetített mennyország és a múlt pokla között a természeti törvényeket felismerő elit messianizmusa képviseli a közvetítést” (281. old.), az abszolutizált forradalmi erőszakot és a centralizált állam mindenhatóságát kínálva eszközül. Emellett a polgári liberalizmus és a munkásmozgalom is megteremtette a maga mítoszait. Mégis a legszívósabbnak a nemzet mítosza bizonyult, hiszen az valamennyi társadalmi osztályt és réteget képes magába foglalni, illetve bármelyiket a nemzet fogalmával azonosítani. A nacionalizmus ellentétben áll a demokratikus politikai közösség feltételrendszerével, a kisebbségek önrendelkezésével, ezért hosszú távon nem képes biztosítani a közösség tagjainak identitását. Az emberiség megmaradásának alapja azonban a közösségek kiegyensúlyozottsága és egymással való jó viszonyuk fenntartása. Mivel a feldolgozatlan tapasztalatok nem orvosolhatók a sérelmek múltba vetítésével, a közösség alapviszonyait kell mély vizsgálatnak alávetni.

Mindezek alapján a felvilágosodás eszméin alapuló politikai berendezkedés, a hatalom humanizálása jelenti a politikai fejlődés kívánatos irányát, ennek első lépéseként fel kell számolni a hatalomkoncentrációt, a félelmet gerjesztő személyes uralmat, a dúvad-államot. A rendszerváltás után a magyar politikai közösség súlyosan megosztottá vált, ezt a távolságot pedig a 2010 óta kiépített, jogállamiságot kiüresítő autokratikus áttörés egyenlőtlen privilégiumrendszerrel mélyítette. A korlátlan hatalom nem szolgálja, hanem félelemben tartja és kifosztja a társadalmat. Mindez a feldolgozatlan történelmi traumák következménye, az ezekből fakadó politikai hisztéria vezet odáig, hogy a közösség a személyes uralom

visszaállításában látja a garanciát a megrázkódtató történelmi tapasztalatok jövőbeni kizárására. A fiktív ellenségkép, a megkonstruált veszélyhelyzet legitimálja a rendkívüli állapotot, és az önérdék a nemzeti szuverenitás álcája mögé bújik. Magyarországon is így rabolta meg a zsarnoki uralom a különböző társadalmi alrendszereket, az önkormányzatokat, a szellemi életet, és tette átfogó politikává a korrupciót. Ahogy Bibó írta: „az a szabadság, mely mások rabságán nyugszik, nem szabadság, hanem egyszerű hatalmi túlsúly” (286. old.). A zsarnokság ún. szuverenitásával ezért mindig a hatalmi egyensúlyt, a szabadság újkori intézményeit kell szembeállítani.

TÉNYLEGESEN KERESZTŰLVIHETŐ DOLGOK

Az előttünk álló feladatok elvégzése tehát éppúgy, mint a múltban, megfelelő reagálóképességet kíván. A jelenkori kihívások közül az alkotmányozás problémájának bibói vonatkozásait Majtényi László *Bibó István és a Magyar Köztársaság végleges alkotmánya* című tanulmánya járja körül. Az írás, mintegy legitimálva Bibó „megszólaltatását” a kérdésben, bemutatja a „szocialista keresztény forradalmár hazafi” (147. old.) ellentmondásosnak tűnő, de a humanizmus, a szabadság és az igazság értékei által harmonizált emberi és írói alkatát. A tanulmány a mélyen megélt hitből fakadó moralitás érdekes példázataként ismerteti Bibó ukróniáját, amely szerint a hatalom humanizálásának útja a vallási eszmék integrációja lehet(ett volna). Másik, immár nagyon is szekuláris példái Bibó erkölcsi alapállásának azok az 1957–58. évi jegyzőkönyvek, amelyek a kiszolgáltatott, halálbüntetéssel fenyegetett fogoly politikai kivételes tartásról és bátorságról tanúskodó vallomásait rögzítik. A szerző szerint az élet és az életmű fentiek szerinti egysége tette alkalmassá Bibó emlékeztetét arra, hogy igazodási pontként szolgáljon a szabadságszerető emberek számára.

Ezt az életművet – amelyből Majtényi az alkotmányozás problémájának bevezetésekként az államhatalmak elválasztásáról szóló akadémiai székfoglalót emeli ki – ma éppúgy hallgatás övezi, mint ahogy magának a hatalommegosztásnak a kérdését is a róla szóló tanulmány születésének idején. Bibó a hatalommegosztásra és fejlődési fokozataira a hatalom moralizálódásaként tekintett, felismerve és középpontba állítva az eszme akadémiai körökben is homályos alapelvét: a hatalmi ágak mechanikus elválasztása helyett a hatalom hatalommal, hatáskör hatáskörrel való ellensúlyozását. A tanulmány – immár átvezetve a mába – leszögezi, hogy mai alkotmányos állapotunk teljesen ellentmond a fenti elveknek. Az autoriter fordulat igazolta Bibó jövőre vonatkozó aggodalmait, mind az állam gazdasági, propaganda- és bürokratikus hatalmának kiterjesztését, mind az ez ellen védő autonómiák és ethosz lerombolását illetően. Bibó az államhatalom gyakorlását szolgálatnak tekintette, a dúvad-állam diktátorainak vagy autoriter vezetőinek

jellegzetes (ál)szereynysége azonban e szolgálat és a demokratikus választói akarat megcsúfolását jelenti. A nép előtt alázatosnak mutakozó vezető nem hajlandó távozni a hatalomból. Az autokrácia álszereynységével szemben a demokrácia „nagyravágyása” lehet az ellenszer: egy új, jogállami rendszerváltás. Majtényi e feladat lépései között nevesíti a köztársasági eszme helyreállítását, bemutatva az eszme történelmi megjelenéseit is. A 2022. évi választások tétjeként nevesített új magyar köztársaság, kormány- vagy rendszerváltás, illetve határolt vagy alkotmányos forradalom kérdéseivel összefüggésben a szerző – értelemszerűen nem ismerve még az elkövetkező választás eredményét – a bizakodás hangján elemzi az Orbán-rendszer leváltásának esélyeit és egy esetleges ellenzéki győzelemmel megnyíló lehetőségeket. Bibó szemléletét itt is iránymutatónak tekintve az eszmény és a realitás közötti, a felek érdekeit szem előtt tartó megoldásokat mérlegeli. Így mindjárt elsőként az (egész) forradalom lehetőségét, azaz a népnek a saját urai ellen megvívott, pátozzsal teli küzdelmét, amely egyedül alkalmas arra, hogy a nemzetet nagykorúvá tegye. Félforradalmaink már voltak: az 1944-es Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásától az 1946-os köztársaság kikiáltásáig terjedő időszak sok tekintetben hiányos legitimitással küzdött. Bibó forradalmisága, félreértelmezéseivel ellentétben, a forradalom erőszakmentes és hatalmi egyensúlyokat szem előtt tartó, konszenzusos területekre határolt felfogását jelenti. A szerző szerint e „keskeny ösvényen” járó politikai óvatosságnak kell a mai rendszerváltó igényeket is jellemeznie.

A rendszerváltás szükségszerűségét a tanulmány az Alaptörvény megalkotásának módjával és az Orbán-rendszer illegitim voltával, a rendszerváltás legalitásának szükségszerűségét pedig a magyar alkotmányos forradalmak jellemzőivel, azaz a legális és békés forradalmak hagyományával indokolja. A nép bevonását mellőző alkotmányozás gyakorlatát azonban a szerző szerint meg kell törni, az új köztársasági alkotmány legitimitása csak a néppel együtt biztosítható. A választási esélyek és a Fidesz esetleges veresége utáni viselkedésének latolgatását a jogállami helyreállítás felmerült módozatainak számbavétele követi. Valamennyi javaslat közös egyetértési pontja Vörös Imre 2012-es tanulmánya a jogállamiság rendszerszintű sérelméről, az államcsínynek nevezett kizárólagos hatalombirtoklásról. Az ebből kiinduló megoldási javaslatok radikálisabb és óvatosabb változatai egyaránt az ellenzék egyszerű többségű győzelmével számolnak, melynek esetén a fő kérdés az, hogy lehetséges-e a jogállamiság rendszerszintű sérelmét jelentő, akár kétharmados jogszabályok módosítása egyszerű parlamenti többség birtokában. Majtényi szerint a legalitást radikálisan megszakító, bár morálisan indokolható javaslatok kül- és belpolitikai veszélyeket hordoznak, mert bizonytalan jogi helyzetet teremtenek. Ehelyett az alkotmányos forradalom útját ajánlja, a Bibó által

is feladatként nevesített „emberi méltóság forradalmát”².

A köztársaság új alkotmányát mindezek után a társadalom bevonásával, parlamenti döntéssel és népszavazással kellene elfogadni. A képviselői demokrácia egyéb intézményei (így például a petíciós jogok) is megújításra szorulnak. A választási kampányban az ellenzéki összefogásnak mindezekre felhatalmazást kell kérnie, az alkotmányozás előkészítését rögtön a választások után megkezdenie, és széles társadalmi részvétellel, de szakértői irányítással végigvinnie. A végleges alkotmánynak csak a politikai közösség egésze számára elfogadható tartalma lehet, az alkotmányozás során az 1989-es Alkotmány megoldásaitól pedig csak kényszerítő okból lehetne eltérni. Mivel a jó alkotmányokat a félelem írja, az új alkotmánynak tartalmaznia kell a szabadságjogok garanciáit is, megteremtve az értelmes beszéd feltételeit, és stabilnak kell lennie, hogy a jövőben ne lehessen könnyen szétdőlni az intézményeit. Mindezek politikai kérdéssé emelése közben ne abból induljunk ki, kéri Majtényi, hogy a közvélemény-kutatások szerint az alkotmányosság problémája nem érdekli az embereket: „a politikai cselekvés értelme nem az aktuális valóság kiszolgálása, még csak nem is formálása, hanem *megváltoztatása*. [...] az államasszonyt és az államférfit is csak ez a megváltoztatás apróság különbözteti meg a szélkakas politikusoktól.” (200. old.) Íme a kötet másik tételmondata.

Fábián Áron és Matyasovszky-Németh Márton az *Elit és szociális érzék a 21. századi Magyarországon, avagy milyen társadalompolitikát ajánl nekünk Bibó 2022-ben?* című tanulmányukban a mai közjogi rendszer politikai-társadalmi tényezőit a társadalomtudósi szerepfelfogás szemszögéből gondolják újra. A szerzők Bibó „tudós értelmiségi” attitűdjét állítják szembe a mai társadalomtudósokat jellemző alapállással, a módszertani pozitívizmus leginkább önáltatásként értelmezhető hitvallásával. Bibónak az elitről

és a szociális érzékről szóló esszéje rámutat, hogy a társadalomtudósnak az elit többi tagjával együtt felelőssége van a közösség érdekeinek megjelenítésében. Az emberhez méltó élet feltételeinek kutatása az 1900-ban megalakuló Társadalomtudományi Társaság vállalt célkitűzése is volt, ami az éppen megszülető magyar társadalomtudományt a hivatalos társadalompolitikával szembeni kritikai szerepbe helyezte. Bibó megfogalmazása szerint az értelmiségi az a „szabadságszerető és az egyenlő emberi méltóság elvi alapján álló embertípus”³, aki elveit a gyakorlatban is következetesen érvényesíti. A szerzők konklúziója, hogy ez az „örök emberi szerep”⁴ valójában nem áll szemben a társadalomtudósok purista módszertani elveivel, inkább egyfajta etikai mércét nyújt alkalmazásuk során.

A Bibó említett esszéjében kifejtettek szerint a „szociális érzék” (mai kifejezéssel társadalompolitika) lényege a teljes közösség élete és érdekei iránti érzék, szemben a „szociális munkával”, amely – a helytelen közfelfogás alapján – az elit társadalmi feladatát a leghátrányosabb helyzetűekkel való foglalkozásra szűkíti. Ahogy Bibó írja: „ha a reábizott társadalom odajut, hogy tartósan nem képes külön szociális munka nélkül fennállani, akkor az elitnek nem a szociális munka állandósítására, szervezésére, kiterjesztésére kell legjobb erőit fordítani, hanem a válság gyökerének a tisztázására és a válság okának a kiküszöbölésére.”⁵ Amikor a társadalomtudósok a feladatukat a válságkezelési technikával azonosítják, az mindig saját legitimációs válságukat is jelzi. A bajok tüneti kezelésére szorított „szociális munka” és a társadalmi folyamatok megismerését célul kitűző társadalompolitika történeti megjelenései a szerzők szerint fontos tanulsággal szolgálnak e két feladat különbözőségét illetően. Hannah Arendtnél⁶ ez a dichotómia – a „szociális kérdés” és a „szabadság megteremtése” – elsősorban a forradalmak és az őket követő politikai rendszerek összefüggésében merül fel. Arendt meglátása szerint egy, pusztán a szükségletek kielégítését célzó mozgalom (a „felszabadítás” programja) előbb-utóbb kiüresíti a politikai szabadság tartalmát, mert megsemmisíti a szabadság iránti vágyat. Ennek ontológiai magyarázata az, hogy a szegénység nem egyszerűen anyagi nehézséget, hanem a közösség előtti láthatatlanságot jelent, és valójában ez fosztja meg a társadalom hátrányos helyzetű tagjait saját közösségük aktív alakításának lehetőségétől. A politikai szánalom helyett ezért a republikanizmus valódi alapelve, azaz szolidaritásra van szükség, Bibó szerint is csak ezáltal érhető el, hogy a társadalom a szerencsétleneket a közösség egyenlő méltóságú tagjaként kezelje.

Tapasztalataink visszaigazolják a szerzők azon meglátását, hogy a 21. századi magyarországi szociálpolitikát a fentiek ellenére továbbra is a szánalom politikája jellemzi, a programok csak a létfenntartási küszöb alatt élők helyzetével foglalkoznak, a relatív, egyenlőtlenségekkel összefüggő hátrányokkal nem.

2 ■ „Csupán az az egy forradalom az elkerülhetetlen és nélkülözhetetlen, amelynek során az emberi méltóság egyszer s mindenkorra való érvénnyel fellázad, és megelégtelve embernek ember felett való uralmát, emberrel szemben való kiszolgáltatottságát, a közösséget birtokába veszi.” Ld. Bibó István: A nemzeti parasztpárt. In: *Bibó István összegyűjtött írásai 2*. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Kalligram, Bp., 2018. 258. old.

3 ■ Ld. *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumok*. Szerk.: Huszár Tibor. 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Bp., 1995. 23–25. old., idézi: Fábián – Matyasovszky-Németh 207. old.

4 ■ Bibó „[m]ódszere – nem szaktudományos, hanem – az örök »emberi szerep«-et vállaló értelmiségi: az Életből – ő írja így – indul ki, a többdimenziós valóságból, a totalitásból, ahogyan ő tapasztalja, persze.” Ld. Berkovits György: Ismerkedésem a magyar antropológussal. In: *Andrásfalvy et al: Bibó- emlékkönyv I. kötet. Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*, Bp. – Bern, 1991. 52. old., idézi: Fábián – Matyasovszky-Németh 207. old.

5 ■ Bibó István: *Elit és szociális érzék*. In: Dénes (szerk.): *Bibó*, 1. 106. old.

6 ■ Hannah Arendt: *On Revolution*. Penguin Books, New York, 2006. 60–61. old., idézi: Fábián – Matyasovszky-Németh 210–211. old.

A szegénység így az egyéni adottságokkal összefüggésben, nem pedig társadalmi problémaként jelenik meg. Bibó szerint az ilyen alapon végzett állami szociálpolitika valójában „állandósított szociális munka”⁷, azaz jótékonykodás. Ferge Zsuzsa nyomán a szerzők a modern szociálpolitika programját az emberi méltóság és a szociális jogok tiszteletben tartásában, a szolidaritás erősítésében, a kirekesztés elleni küzdelemben határozzák meg, e programnak a populista politikai törekvések ugyanakkor további aktualitást adnak. A szerzők által hivatkozott nemzetközi szakirodalom szerint a populizmus térnyerése elsősorban nem gazdasági, hanem kulturális jelenség, ez a – saját korát megelőző – paradigmátikus megközelítés rejlik Bibó társadalomtudományi szemléletében is. Az elit öntudata ebben az értelmezésben az elit belső kultúrája, önmagára vonatkozó értékelése, a szerzők szerint ennek válsága vezetett a populizmus térnyeréséhez. Az elit belső kultúrájában tűntek fel a ma a populizmussal azonosított viselkedésmódok, azaz az egyszerű, boldog nép életformája iránti nosztalgia, a tanulatlan östehetségek kultusza, a városi élet sivárságának hangoztatása, ennek folyományaként pedig a többségi véleményre való kritikátlan hivatkozás. Bibó az elit válságjelenségeként írja le továbbá az alacsonyabb rangúakkal való érintkezésben a gögösség látszatának elkerülésére szolgáló erőfeszítést. Ez nyilvánul meg ma a politikusok által is előszeretettel alkalmazott, erőltetetten hétköznapias beszédmódban *low speak*, amely nem pusztán a hallgatóság meggyőzésének szándékából fakad, hanem az elit lelkiismereti válságából is. A bibói „elithez” tartozó olvasó így ma is feladatul kapja – Bibótól és a szerzőktől egyaránt –, hogy „igazi társas érzékkel” forduljon saját társadalma felé.

A társadalmpolitika egy szűkebb területére, a felsőoktatási autonómiák világába vezet Lázár Domokos *Ép alkat és reagálóképesség: a hatékony felsőoktatási autonómiaküzdelem összetevői egy autokratikus rendszerben* című esettanulmánya. A szerző a tudományos és oktatási szabadságokban is látványosan gyors megfoghatóság kontextusában mutatja be az autonómiavédelem egy kivételes példáját, a Színház- és Filmművészeti Egyetem (SZFE) ellenállását, és elemzi váratlan sikerének politikai-társadalmi összetevőit. A problémafelvetés szerint az azonos eszközökkel megvalósított autonómiakorlátozással szemben az egyetemi szabadság megvédésének esélye az egyes intézmények esetében eltérőnek bizonyult, ami feltehetőleg a belső (az adott intézményen belüli) és a külső (társadalmi) mobilizációs képesség intézményenkénti eltéréseivel magyarázható. A legszembetűnőbb következménye mindennek az volt, hogy az ellenállás ereje az – ellenállásként voltaképpen nem is értékelhető – önkéntes jogfeladástól a látványos tiltakozásig szóródott.

A hatékony küzdelem feltételeit a szerző a bibói alkatfogalommal, szerkezetét és folyamatát pedig Habermas demokraciáelméleti megközelítésével írja

le, erős magyarázóerejű elméleti keretet hozva létre. Az alkat és a cselekvés viszonyának kiinduló összefüggése az ép reagálóképesség, azaz a valóság helyes érzékelése és az abból fakadó feladatokért vállalt felelősség. A fordított kiválasztás és általában a hamis konstrukciókra épülő politikai rendszer a habermasi cselekvésemélet szemszögéből nézve a rendszerintegrációs logikák diszfunkcionális működését jelenti: az adminisztratív alrendszer eszközracionálitása behatol az eredendően a kommunikatív racionalitás logikájához igazodó kulturális, normatív és személyes viszonyokba. A történelmi kudarcok kulturális mintázatai hazugságra alapozott életvilágot hoznak létre, ami a magyar társadalom empirikus kutatásainak tapasztalatai alapján is politikailag inaktív nyilvánosságot, gyenge civil társadalmat eredményez. Az „örömtelen rendszerváltás” és az azt követő évek kiábrándulása hamar megteremtette a tartalmi igazságosság és az erős vezér iránti társadalmi igényt. A gazdasági és a politikai élet 2006-tól kibontakozó együttes válsága és az abból kiemelkedő „demokráciáidegen erő” azután elhozta az autokratikus áttörést. Az így kialakult illiberális hatalmi berendezkedésben lehetetlenné vált a jogok életvilágbeli legitimációja, azaz a demokrácia. Ebben a helyzetben, amikor tehát az életvilág a politikai-adminisztratív hatalom alá szorul, a közösség reagálóképessége, a cselekvéskoordinációs potenciál a civil társadalmi szerveződésben kaphat teret. Az egyetemi autonómia megvédésének esélye éppen ezért jelentős mértékben a felsőoktatásban részt vevők politikai szocializációjának függvénye.

A szerző fentiekből kifejtett és vizsgált hipotézise szerint a felsőoktatási autonómiaküzdelmek hatékonyságát alapvetően az határozta meg, hogy a résztvevők mennyire érzékelték a politikai rendszer által előállított konstrukciók hamisságát, és azokkal szemben milyen mértékben tudták mozgósítani közösségük ép reagálóképességét. A politikai szocializáció elméleti meglátásait és a magyar egyetemisták szocializációjára vonatkozó empirikus vizsgálatok tapasztalatait összegezve Lázár megállapítja, hogy a magyarországi köz- és felsőoktatás csak korlátozottan képes a demokratikus értékek közvetítésére, mégis, az egyetemi polgárok politikai szocializációjának valamennyi formális és nem formális tényezője (oktatók, egyetemi csoportok, nem formális kortárs-csoportok) szerepet játszott az autonómiaküzdelmek társadalmi háttérének kialakulásában. Az ellenállási kísérletek sikerében a másik meghatározó tényező a hatalmi beavatkozás nyílt vagy rejtett jelege (pl. hamis gazdasági vagy explicit politikai indokokra hivatkozás) volt. Az átalakítási törekvések keretezé-

7 ■ „Az önigazolás vágya arra vezet, hogy a megtámadott vezető réteg nem akar a válság jeleivel szembenézni, s mindezekelőtt a válság tüneteit igyekszik enyhíteni. Ilyen tüneti kezelés az állandósított szociális munkának és szociális érzéknek az a felfogása, melyet előljáróban bemutatunk.” Ld. Bibó István: Elit és szociális érzék. In: Dénes (szerk.): *Bibó*, 1. 103. old.

sének azért van jelentősége, mert a hamis konstrukció mechanizmusainak láthatóvá válása hatékonyabb külső és belső mobilizációt tesz lehetővé. Az SZFE autonómiaküzdelmére vonatkozó empirikus kutatás tapasztalatai szerint valamennyi fenti tényező alapvetően befolyásolta az ellenállás sikerét. Az egyetemi szférában megszokottnál közvetlenebb és demokratikusabb oktatói-hallgatói viszonyok, az oktatók és a hallgatói önkormányzat kommunikatív és adminisztratív hatalmának a hallgatói törekvések szolgálatába állítása, a modellváltás keretezésének köszönhetően a kulturális térfoglalás és a megtorlás szándékának nyilvánvalóvá válása, az ideológiai indíttatás világos kommunikációjával, kreatív szimbólumok és események használatával a nyilvánosság mobilizálása (az adminisztratív alrendszer nyilvános szférát kolonizáló törekvéseinek megüüsítése), a konkrét ügyön túlmutató rendszerkritikus aspektus, a hallgatói közösség „politikai készsége” és felelősségvállalása, a kommunikatív racionalitás alapján szerveződő mozgalom mind az ellenállás hajtóerejévé vált. Lázár a felsőoktatási szocializáció tényezői közül kiemeli az egyetemi képzés által közvetített demokráciáélményt, az oktatók mintaadó szerepét, a szervezeti autonómia működés közbeni megtapasztalását, ennek révén a közéleti kérdések interiorizálódását (beépülését az egyéni és közösségi alkatba), amelyek az SZFE-hallgatók számára készséggé tették az autonómiát.

ÖSSZEGZÉS

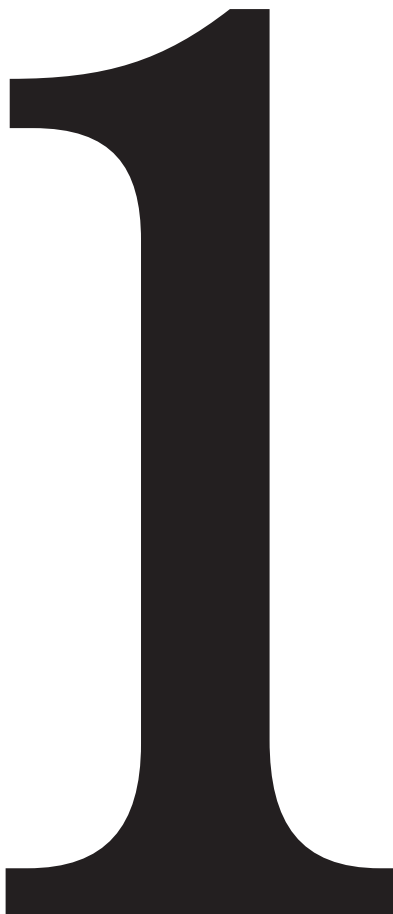
A tanulmányok fenti áttekintése alapján talán érzékelhető, hogy változatos témájú és hangvételű, de Bibó szemléletét mindenkor híven közvetítő elemzések születtek a könyv ötletének hívószavára. A szerkesztői szándékból az is messzemenően megvalósult, hogy az írások hasznosítható tanulsággal szolgáljanak a XXI. századi problémáinkra – amelyek egyébként sohasem újak. Az általam kiemelt két „tételmondat” – a hazug konstrukciók töretlen közjogi hagyománya, illetve az államférfi alkatú politikusok fájó hiánya, akiknek most igazán fontos dolguk lenne a valóság megváltoztatásával – világos keretet nyújt a további valóságértelmezések és cselekvési programok számára. Az egyes tanulmányok az aktualizálást illetően ugyanakkor eltérő arányokat követnek, hangsúlyeltolódás vagy a következtetések hátrányára (nagyreszt Bibó valamely írásának összefoglalása az adott tanulmány), vagy az egyéb, Bibó mellé bevont elméletek javára fordul elő, erre azonban magyarázatul szolgálhat az előszóban említett, szerzőnként kétféle megközelítésre vonatkozó eredeti elképzelés „önállósulása”. Így a legújabb kori autokráciák lényegét adó politikai hisztériáról írt fejezet részletesen foglalkozik a hisztéria elmélettörténetével, Bibó meglátásait viszont már kevésbé fejti ki, és csak utalásszerűen szól a máról. Persze le tudjuk vonni a megfelelő következtetéseket, legfőképpen azt, hogy a valódi önbecsülés útja nem az öndicséret és az önsajnálát, hanem az önkritika.

A fejezet írójának másik, történelemfilozófiai tanulmánya teljesen kiegyensúlyozott az elméleti előzmények kifejtésében, de itt sem nagyon szól arról, hogy mit vihetünk ebből magunkkal a XXI. századba (véltetően nekünk is ajánlja Hajnal, Bibó, Szűcs szemléletét). Az antiszemitizmusról szóló írás szintén foglalkozik Bibó minden lényeges megállapításával, de – a pusztá adatközlésen túl – kevéssé köti a mai helyzethez: mi jellemzi a mai magyar társadalom beállítódását, ugyanazok-e az antiszemitizmus okai, mint Bibónál? A kiutat illetően viszont kapunk némi iránymutatást, Bibó elfogadó, párbeszédet kezdeményező megoldása mellett a hatékony kommunikációra vonatkozóan a szerző egyéb javaslatokat is vázol. A kollektív nárcizmusról szóló írás az előzőekkel szemben a jelen kimerítő elemzését adja, de szinte csak esetlegesen utal Bibóra mint a társadalmi jelenségek emberi természethez kötöttségét felismerő gondolkodók egyikére, és a kollektív nárcizmust inkább későbbi, külföldi szerzőkre hivatkozva tárgyalja. (Azaz amennyit a szerzők Bibóból „használnak”, azt másokban is megtalálják.) Kutatásuknak mindezzel együtt figyelemre méltó, Bibóra is visszautaló konklúziója, hogy a propagandára való fogékonyság elsősorban a sérült nemzettudat következménye. Az életművet bemutató nyitó fejezet a fentiekől eltérően nyilvánvalóan nem „alkalmazott elméletként”, hanem bio- és bibliográfiaként olvasandó, és e tekintetben nagyon érdekes, tartalmas áttekintés. Az arányok problémája itt csak annyiban merül fel, hogy az egyes bibói témák kifejtéséből – amelyek a további szerzőknél nagyrészt úgyis előkerülnek – talán kevesebb is elegendő lett volna, s ehelyett még több írás keletkezését, kontextusát lehetett volna bemutatni.

Az eredeti elképzelést leginkább Fleck, Majtényi, Lázár és a Fábián – Matyasovszky-Németh szerzőpáros esszéi követték, közülük a zsákutcsás habitusokról szóló írás a legáltalánosabb érvényű elemzés. Ez a tanulmány rávezet, hogy pontosan ugyanazon az úton járunk, mint a zsákutcsákba vezető történelmi hazugságok idején, a hamis konstrukciók mentális és valóságos lebontásához pedig ma is hiányzik az ép alkatú politikai közösség. Mivel az előzőek szerinti lebontást és újjáépítést kívánó struktúra az Alaptörvény is, az alkotmányozás kérdésével összekapcsolt Bibó-áttekintés szintén nagyon aktuális problémát feszeget, egyúttal láthatóan értő és szerető olvasata Bibónak. Összességében – talán a szerző szándékával ellentétesen – nyitva hagyja viszont a minket ma leginkább érdeklő kérdést: Bibó alapállásából valóban kényszerítően adódnak-e a jogállami helyreállításra vonatkozó következtetések? Számomra inkább úgy tűnik, hogy Bibó hivatkozott szempontjai (a „határolt forradalom”, a politikai óvatosság stb.) valójában nem igazolják a formalizmuson szükségképpen túllépő restitúciós megoldások elvetését. Hiszen Bibónál a radikalizmus szakpolitikai reformokra korlátozott alkalmazása, a jogbiztonságra hivatkozása (sőt a „megszorított többpártrendszer” formalista szem-

Tisztelt Olvasónk!

*2022-ben ismét
személyi jövedelemadójának*

SZÁZALÉKÁVAL

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43

pontból éppen nem jogállaminak tűnő javaslata!) is egy eljövendő diktatúrával szemben szolgált védelműl, nem pedig, mint a jelenben, egy már berendezkedett egyeduralmi rendszert segített fenntartani. Ez az egyáltalán nem egyszerű probléma ezért annak átgondolását igényli, hogy például a Bibó által javasolt korlátozott választási rendszerből melyik hatalmi gócpont, alkotmányos eljárás vagy politikai aktor korlátozása és melyikük felhatalmazása következne a mai helyzetben? Miért épp a kétharmados szabályok betartása és miért nem az alkotmányos működés visszaállítása szolgálja inkább a – Bibónál valójában elsődleges – hatalommegosztás szempontját? Könnyű azonosulni ugyanakkor az esszének a rendszerváltás leginkább kívánatos programjára vonatkozó javaslatával: az alkotmányos forradalom által teremtettsé tiszta helyzet és a nép bevonásával végzett alkotmányozás koncepciójával. Az autonómia-üzeldelmekről szóló tanulmány, az SZFE-ellenállás elemzése a bibói és habermasi keretben szintén ezer szállal kötődik a mához: pontos és bizonyítottan működő cselekvési irányokat tár fel hasonló küzdelmek számára, hangsúlyozva mindezek előfeltételét, a sorsdöntő választások elé kerülő közösség megfelelő reagálóképességét. A társadalompolitikai fejezet hasonlóképpen időszerű kérdést dolgoz fel, számos erős állítással aktualizálva, mégis szorosan követve Bibót. Két fontos üzenete közül az egyik az, hogy az egyenlőtlenség nem szűnik meg mindaddig, amíg a hátrányos helyzetű embert csak a szükségletein keresztül, nem pedig teljes személyiségében érzékeljük – azaz a *Zsidókérdés*ből már ismerős módon csak a kategóriáját látjuk, nem pedig őt magát. A másik pedig az elvesztett választás utáni újrakezdés számára jelöli ki az egyetlen adekvát feladatot: a társadalmi válság okainak felkutatását és a rendszerszintű megoldások megtalálását. A zárótanulmány Bibó néhány gondolatát fogalmazza át a mának szólóan.

„Ha számot kellett adni belső rendtelenségekről, diktatúrákról és elnyomásról, akkor sebeiket mutatták, melyeket Attilával szemben, a törökkel szemben vagy az európai szabadság vagy demokrácia védelmében kaptak”⁸ – írja Bibó a mindenkori magyarokról. Az őszinte számadásnak régen itt lett volna az ideje, erre most, úgy tűnik, a jogállami helyreállítás kudarcára újabb történelmi esélyt kínál. A traumák lesújtók és rengeteg társadalmi energiát emésztenek fel, de lehetőséget adnak arra, hogy egy politikai közösség az illúziók mögött meglássa a valóságot és a „szerencsés történelmű” nemzetekhez csatlakozás útját. □

8 ■ Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Dénes (szerk.): *Bibó*, 1. 858. old.

A MEZŐGAZDASÁG MINT HÚZÓÁGAZAT

GYÁNI GÁBOR

Zsuzsanna Varga:

The Hungarian Agricultural Miracle?

Sovietization and Americanization in a Communist Country

Trans. Frank T. Zsigó

Lexington Books, Lanham, 2021. 323 oldal

HISTORIOGRÁFIAI ELŐZMÉNYEK

A magyar parasztság 1945 utáni történetét illető tudományos vizsgálódásokra máig közvetlen hatással vannak a politikai-ideológiai megfontolások és a kollektív emlékezet. A téma kutatása Orbán Sándor monográfiájával indult,¹ és – Varga Zsuzsanna mostani könyvének a megjelenését megelőzően – Ö. Kovács József monográfiájával zárult.² Az idézett könyvek már a címükkel kifejezték a szerzők egymástól homlokegyenest eltérő szemléleti beállítottságát. Orbán könyvének előszavában külön szolt arról, mi indokolja a „két forradalom” kifejezés használatát az 1945-ös földosztást, majd pedig az évtized végén megkezdett és a hatvanas évek elején befejezett téjeszesítést tekintve. Szerinte a parasztság ez utóbbi nyomán bekövetkező gyors felbomlását „a termelőerők meggyorsult fejlesztése” váltotta ki, ami így egy progresszív gazdasági-társadalmi folyamat eredménye volt. A „történelmi haladás” szerint egyenértékű azzal, hogy „a nagybirtokrendszer helyébe létrejött (sic!) demokratikus agrárviszonyok, majd pedig a falusi kisárutermelést felváltó és meghaladó szocialista nagyüzemi formáció megteremtése, igenis, külön-külön egy-egy agrárforradalmat jelent”. Ráadásul ezt nem is vonatkoztathatjuk el „a parasztság különböző forrásokból táplálkozó, de mindenképpen tömeges, szinte teljes aktivitásától”, vagyis saját akaratától. Jóllehet az „eme átalakulásokkal szemben megnyilvánuló kezdeti tartózkodását nemegyszer »kívülről« jövő kezdeményezés: propaganda vagy éppen kitarító szervezőmunka árán sikerült feloldani és aktivitássá változtatni”.³

1 ■ Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961*. Akadémiai, Bp., 1972.

2 ■ Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete*. Korall, Bp., 2012.

3 ■ Orbán: *Két agrárforradalom*, 7, 8. old.

4 ■ Ö. Kovács: *A paraszti társadalom*, 424–425. old.

Merőben más módon értékeli Ö. Kovács József ezen állítólag forradalmi átalakulást, amely szerinte nem volt más, mint egy népes társadalmi csoport erőszakos, kirívóan durva eszközökkel végrehajtott felszámolása. A szélsőségesen paraszt- és tulajdonellenes kommunista ideológia és politika mindig az erőszakos megoldások híve és követője volt. Így korrigálja Ö. Kovács – nagy tömegű levéltári bizonyíték felsorakoztatásával – Orbánnak a kolhozosítás történetéről festett, mondhatni hivatalosra sikeredett képét. Amíg Orbán a történelmi haladást megtestesítő folyamat kidomborítására törekedett, addig Ö. Kovács az erőszaktevés példázatos esetévé egyszerűsítette az agrárátalakulás 1945 és 1965 közötti történetét. A kollektivizálásnak, másként a „szocialista bekerítésnek” (*enclosure*) kedvelt módszerei voltak Ö. Kovács szerint a „verbális, pszichikai presszionálás”, az „adminisztratív eszközök alkalmazása”, valamint a „fizikai erőszak, a verés és a kínzás”. A terror féktelen gyakorlása teljesen magától értetődő ott, ahol a „kommunista párt lényegében mindent centralizált, azaz úgymond az egészet akarta birtokolni, s ezt csak a társadalom állandó megfélemlítésével érte, érthette volna el”.⁴

A két említett, egymástól különböző történet-szemlélet jegyében megalkotott elbeszélés az 1945. évi földosztás, majd az egymást követő hullámokban véghezvitt téjeszesítés történetéről a fenti és a lenti vizsgálati nézőpontok egyoldalú előtérbe helyezésével jár. Fentről szemlélődve a kommunista agrárpolitika kitervelőinek és az általuk megbízott végrehajtoknak a ténykedése kerül terítékre. Ez felel meg Orbán látószögének, amelyből nézve a korabeli ideológiai meggyőződéssel egybevetően pozitív fejlemény, forradalmi átalakulás a „paraszttalanítás” (*de-peasantization*) hosszabb távú folyamata. Lentről vizsgálódva főként az e politika tárgyául szolgáló parasztság, a mezőgazdasági kistermelők valamikori tapasztalatai válnak a kutatásban fontossá. Az egymásnak ellentmondó álláspontokból az átalakulás minősítése is csak eltérő lehet: a termelőszövetkezeti forma bevezetése Orbánnál sikerként (forradalmi tettként) nyeri el értelmét, míg a termelőszövetkezeti gazdálkodás erőltetett meghonosítása, egyebek közt az állami erőszak benne játszott szerepe miatt is, Ö. Kovács szemében ugyanez tagadhatatlanul káros fejlemény: az áldozatok mérhetetlen szenvedése nem igazolhatja egy ilyen agrárpolitika „történelmi” jogosultságát. Ráadásul a kényszerűen meghozott paraszti áldozatok – Ö. Kovács sugalmazása szerint – meg sem

hozták a várt eredményt. Erre kíván utalni a könyve végén megfogalmazott homályos állítás:

„Az erőszak jellegzetesen ultima ratio, amikor már minden más eszköz csődöt mondott. Optimális teljesítmény tehát már csak ezért sem volt elvárható az erőszakos kollektivizálás után. Sokszor hiányzott az alkalmasság, a gyakorlat és a hajlandóság. A termelőeszközöket »elsajátította« az addigra már jól megismert és sokak által elutasított, és persze »hasznosított« pártállam, amely viszont sokszor nem volt képes rendelkezni a munkafolyamatok felett, hiszen annak legfontosabb eleme, az emberek nagyobb része addigra már igen »felelőtlennek« vált, elveszítve tulajdonosi létét és reményét.”¹⁵

A tézisesítés ekként posztulált sikertelenségét csupán retorikai eszközökkel sejteti a szerző, de nem bizonyítja, sőt egyáltalán nem is vizsgálja a Kádár-kori termelőszövetkezeti szektor gazdaságtörténetét. Idézett kijelentése így aligha több pusztá prejudikációnál. Megközelítésének a mélyén egyébként az a konzervatív társadalom- és történetkép munkál, amely súlyos értékvesztésként fogja fel az egyén és az állam között álló csoportok (erőszakos) felszámolását, egyszersmind a tulajdon és a család közti kötelékek meggyengítését.²⁶

Nem állítjuk ugyanakkor, hogy egyedül Orbán és Ö. Kovács képviselné a téma tudományos feldolgozását: egy sor fontos könyv és értékes tanulmány született az övéken kívül is ezen a területen.³⁷ Az viszont kétségtelen, hogy a kérdés történeti-közgazdasági és szociológiai megközelítései egyaránt az Orbán, illetve Ö. Kovács nevével jelzett két szemléleti pólus közötti diszkurzív térben foglalnak helyet. Figyelmet érdemlő külön kérdés, hogy miért kísértette a nemzetközi történeti és antropológiai diskurzus már annak idején is kitüntetett figyelemmel a szocializmus kori magyar agrártörténetet.⁴⁸ Ez utóbbira választ találok, ha közelebbről szemügyre vesszük Varga Zsuzsanna könyvét.

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG SZOVJETIZÁLÁSA

Varga Zsuzsanna monográfiája kétségkívül új fejezetet nyit a kérdés historiográfiájában. Az első, amit feltétlenül ki kell emelni vele kapcsolatban, a benne elmondott történet időkerete. Nem született még olyan munka a magyarországi tézisesítés történetéről, amely 1. az 1940-es évekbeli kezdetektől a rendszerváltásig nyomon kísérné ezt a történetet; 2. az összehasonlító történetírói perspektíva használatával élne; és 3. a tudástranszfer fogalmának analitikus értékesítésével próbálna megmagyarázni a tézések intézményi alapjára helyezett magyar agrártermelés Kádár-kori teljesítményét.

A szerző már korábban is a történelmi cselekvőség (*agency*) szempontját előtérbe állítva kutatta

témáját.⁵ S ez a nézőpont hatja át mostani munkáját is, amely igencsak különbözik Ö. Kovács áldozatközpontú felfogásától, aki úgy állítja be a tézesszervezés által közvetlenül érintett parasztságot, amely – ha olykor tanúsít is némi ellenállást az állami erőszak állandó fenyegetésével szemben – lényegében passzív történelmi erőként többnyire elszenved, azonban nem formálja magát a történelmet.

A kronológiai alapokra helyezett gondolatmenet indító témája a szövetkezeti forma szovjet prototípusainak bemutatása és ottani bevezetésük története. Ezt a formációt erőltetik majd rá a magyar és a többi kelet-európai országra, miután betagolták őket a szovjet birodalomba. A gondolatmenetből kiderül, hogy többek közt azért is lehetett sikeres a Szovjetunióban a szovhoz típusú mezőgazdasági termelőszövetkezeti forma meghonosítása a kolhoz jellegű formációval szemben, mert ott nem létezett szabad paraszti földtulajdon, viszont a társulási keretben zajló gazdálkodásnak (*obscsina*) a cári időkre visszamenő hagyományai voltak. Az 1935-ben elfogadott kolhoztörvény a közvetlen állami tulajdonban lévő gépállomásokhoz és szovhozokhoz képest alacsonyabb jogi státuszt irányzott elő a kolhozok számára; mégis az utóbbi vált később követendő példává a Szovjetunió által uralt kelet-európai csatlós országok majd mindegyikében, így Magyarországon is. Ugyanakkor ez a tulajdoni és szervezeti forma is jól szolgálta a mezőgazdaság „belső kolonizációját”, az ipari szektor igényeinek való alárendelését, ami kellőképpen biztosíthatta az anyagi erőforrások kiszívását és átszivattyúzását az iparba. Az erőltetett iparosítással megoldani kívánt modernizációt a kommunista államhatalom természetesen történelmi haladásnak és szükségszerűnek nyilvánította.

Mivel a kiterjedt paraszti földtulajdon államosítása komoly ellenállást válthatott volna ki, gyakoribb és hevesebb konfliktusokkal az állam és a társadalom között, a mezőgazdaság kezdeti szovjetizációja nem az államosított szövetkezeti formát, hanem a Szovjetunióban *artyel*ként számontartott formációt adaptálta tömeges méretekben. A gazdálkodás ez esetben közösen folyt ugyan a szövetkezet adott keretei között, a tagok azonban megtarthattak kis egyéni parcellákat, amelyeket maguk műveltek meg, sőt állatot is tarthattak, és még gépeket is birtokolhattak. Az agrárátalakulás kezdete a kelet-európai szatellit országok mindegyikében 1948/1949-ben vette kezdetét.

A magyar mezőgazdaság szovjetizálásának első lépéseként a magyar kommunista vezetés 1948-ban megalapította az állami gépállomásokat és az állami gazdaságokat, melyek fokozatosan terjeszkedtek, a számuk 1956-ig 300-ról 500 közelibe emelkedett, az általuk megművelt földterület pedig az összes termőföld kezdeti 4 százalékáról több mint 12 százalékára emelkedett. A mezőgazdaság sztálini rendszerének

5 ■ Ö. Kovács: *A paraszti társadalom*, 425. old.

az említett harmadik pillérét alkotó termelőszövetkezetek alapítása csak nagy nehézségekkel haladt előre a Rákosi-korban. 1952-ben az ambiciózus elképzelések ellenére is a téeszek a termőföld kevesebb mint egyötödét és az állami gazdaságokkal együtt is kevesebb mint egyharmadát tartották a kezükben. A gazdálkodási eredményeik pedig ennél is szerényebbek voltak. Ennek hatására a Politikai Bizottság – és ez új tudományos megállapítás – már 1952 nyarán, tehát még az előtt visszavett a téeszésítési célokból, hogy Nagy Imre kormányra került volna. Jóllehet a célkitűzés továbbra is túlzott volt, mivel 1954 őszére az összes termőföld 45 százalékára kívánták kiterjeszteni a termelőszövetkezetek hatókörét.

Nagy Imre kormányalakítása időlegesen gátat vetett ugyan a további erőltetett téeszervezésnek, és az addigi szövetkezetek száma is csökkent valamennyit, Rákosi visszatérése a kormányrúdhhoz azonban újra beindította a téeszésítési kampányt. Ennek eredményeként 1956 szeptemberében az ország megművelt termőföldjének 21 százaléka tartozott a téeszekhez, és 343 ezerre rúgott a szövetkezetek taglétszáma. A magángazdálkodás körüli állandó bizonytalanság, a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok csekély termelési hatékonysága, végül pedig az aszály miatt is 1956-ban számottevően esett vissza a learatott gabona mennyisége, jóval elmaradva a tervezettől. A forradalom hajnalán tehát a megszokottnál is nagyobb mezőgazdasági áruhiány jelentkezett.

Az 1956-os forradalom témánkat illető egyik legfontosabb következménye az erőszakos téeszervezés ismételt megakadása, valamint a kötelező terménybeszolgáltatás *kétszeri* megszüntetése volt. Először a Nagy Imre-kormány törölte el ezt a paraszti kötelezettséget október 30-án, majd a ropant népszerűtlen Kádár-kormány, amikor az Elnöki Tanács november 12-i törvényerejű rendeletével megerősítette a korábbi kormányrendeletet. *Először történt ilyen intézkedés a régióban.* Kádár tisztában volt azzal, hogy akár csak mérsékelt elfogadottságra is csak akkor aspirálhat, ha szakít Rákosi agrárpolitikájával; ráadásul az ellátási gondok elhárításához, a

közelelmezés biztosításához is égetően nagy szüksége volt a paraszti kisárutermelők kellő jóindulatára.

A némiképp konszolidált falusi helyzet nem tartott sokáig. Bár Kádárék számára létszükséglet lett volna társadalmi elfogadottságuk növelése, amit az életszínvonal-politika folytonossága garantálhatott volna, amelyben a mezőgazdasági termelésnek jutott kulcsszerep. Ezt a hangulatjavító politikát nem foly-

tathatták azonban vég nélkül. Történt ugyanis, hogy 1957 novemberében a szocialista blokk vezetői Moszkvában tanácskozássra gyűltek össze, ahol a desztalinizáció visszafogásának jegyében ukázba kapták a szovjet vezetéstől, hogy gyorsítsák fel a mezőgazdasági szövetkezetesítésének (újbóli) folyamatát. Ez egyáltalán nem volt a magyar kommunista vezetés inyére. Az 1956-os forradalom leverése után tomboló állami terror a falvak népét a városiaknál egyébként kevésbé sújtotta; ilyen feltételek mellett nem volt különösebben vonzó opció, hogy újabb frontot nyissanak, immár a parasztsággal szemben. De nem volt mit tenni, a magyar vezetésnek is be kellett állnia a sorba, hogy végérvényesen szovjetizálják a mezőgazdaságot. Erre azonban a korábbiakhoz képest némileg megváltozott *belső* feltételek között került sor.

A történetnek ezen a pontján fel kell tenni a kérdést: volt-e választási lehetősége a kádári vezetésnek az adott helyzetben? Azért kell erről beszélni, mert a lengyel vezetés például nem lépett rá a kollektivizálás Moszkva által akkor szorgalmazott útjára. Ezt a problémát mindenképp érdemes lett volna külön megvizsgálni, amit azonban Varga Zsuzsanna elmulasztott. Tény viszont, hogy a magyarországi kollektivizálás ekkoriban már az ötvenes évekbőlől eltérő, sajátos formát öltött, ami ha nem jelentett is ellenszegülést a moszkvai akaratnak, de legalábbis sajátosan hazai út választását eredményezte.

AZ AGRÁRLOBBI „AKNAMUNKÁJA”

A szerző egyik korábbi könyvéből tudjuk, hogy már Nagy Imre 1953-as kormányra kerülésekor megszűletett az ún. agrárlobbi, amely az Erdei Ferenc körül

gyülekező agrárszakemberek szakmai háttér munkáját hasznosította.⁶ Ez az agrárérdekeket képviselő, kormány szinten is érvényesítő tömörülés túlélte Rákosi visszatérését, hogy az 1956-os forradalmi eseményektől új erőre kapjon, majd a harmadik (egyben utolsó) téveszszervezési kampány idején különösen aktív erővé váljon. Varga Zsuzsanna egyik fő kutatási eredménye az agrárlobbi történeti rekonstrukciója és eredményes politikaformáló szerepének dokumentált elbeszélése. A Kádár-kori kollektivizálás az agrárlobbi „aknamunkájának” köszönhetően a szovjetizálást a lehető legenyhébb szövetkezeti forma adaptálásával valósította meg. A dolog nem ment simán, ám Dögei Imre, a „parasztfaló” miniszter elmozdítása 1960 januárjában más sínre helyezte a kollektivizálási programot, mint ahogy 1958-ban kezdetét vette. Ebben annak is lehetett némi szerepe, hogy a szovjet álláspont is bizonytalan volt, és időnként változott a kíváncsúnak vélt agrárátalakulás kérdésében. Fehér Lajosnak, Erdei politikai exponensének a hathatós közreműködésével olyan mezőgazdasági reformprogramba csomagolva vitték végbe a kollektivizálást, amely egy új ár-, adó- és pénzügyi rendszer kidolgozásával, az irányítási rendszer felülvizsgálatával és egy új termelőszövetkezeti törvény előkészítésével párosult; így módon a szovjet kolhozformától a lehető legmesszebb eltávolodva hozták létre az agrártermelés új tulajdonosi és szervezeti rendszerét. Az agrárlobbi által kezdeményezett és végig kézben tartott agrárreform teljes átalakítási programtervezete 1963-ban készült el. A pártvezetés először visszahőkolt a megvalósításától. 1964 folyamán azonban újra előkerült a reformcsomag, s immár a legfelsőbb szinten tanácskoztak róla. 1966 januárjában az agrárlobbi – Nyers Rezső segítségével – a Politikai Bizottság plénuma elé tudta vinni az anyagot, amelyet az MSZMP IX. kongresszusa, a „parasztkongresszus” végül akceptált. Az agrárlobbi politikai sikerességét mutatja az is, hogy 1966 decemberében megalakult a Központi Bizottság Szövetkezetpolitikai Munkaközössége, amelynek elvithatatlan szerepe volt abban, hogy a párt hivatalosan is szakított a szövetkezeti tulajdon „alacsonyabb rendűségét” valló ortodox kommunista elvi meggyőződéssel. Ennek az ideológiai korrekciónak messze ható következményeként véget lehetett vetni a mezőgazdaság „belső kolonizációját” szorgalmazó kommunista politikának, de legalábbis mérsékelni lehetett ezeket az ambíciókat.

Az agrárlobbi akkor ért intézményes sikereinek a csúcsára, amikor 1967 áprilisában Dimény Imre vezetésével megalakult a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium. Ezzel a függőleges integráció egy kézbe adta a termelést, a felvásárlást, a forgalmazást és az ipari feldolgozást, vagyis a teljes vertikumot. Az élelmiszer-gazdaság pedig mondhatni emancipálódott, és kikerült belső gyarmati státuszából. Az agrárlobbi az agrárnépesség társadalompolitikai egalizálását is a céljai közé iktatta,

ami a nyugdíj- és egészségbiztosítási ellátás kiterjesztését és javítását jelentette. Ezek a reformlépések beleillettek a hatvanas évek általános (gazdasági) reformtörekvéseinek sorába, sőt túlzás nélkül állítható, hogy nagyban szolgálták az 1968-as gazdasági reformprogram előkészítését és célhoz juttatását is. Jóllehet egyes reformközgazdászok (például Lányi Kamilla és mások) némi idegenkedéssel fogadták ezeket a törekvéseket.

Az agrárlobbi már akkor aktívnak mutatkozott (kis szünetekkel 1953-tól kezdődően), amikor igazán komoly gazdasági reformelképzelések még nem is fogalmazódtak meg, vagy ha igen, nem volt még rájuk vevő a politikai vezetés. Ezért is fontosak Varga Zsuzsanna eredményei, mert új megvilágításba helyezik az 1968-as gazdasági reformhoz vezető út kontextusait; jóllehet a szerző nem igyekszik túlátlánosítani a szűkebb témáját érintő és a fentiekben vázolt felismeréseit. Pedig Nyers Rezső utólag (1988-ban) szintén elismerte az agrárlobbi ténykedésének ezeket a távolabbi hatásait, mondván: az 1963-as mezőgazdasági reformcsomag „lényegében az »ösmechanizmus« megfogalmazása volt az agrárvonalon”.⁷

Milyen külső feltételek kellettek a szóban forgó gazdasági reformpolitika érvényesüléséhez? Az újabb történeti szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a szovjet minta kötelező lemasolása csak Sztálin haláláig, tehát leginkább a Rákosi-korszakban dívott. Az 1960-as években azonban térségünkben zöld utat kapott a mind több társadalmi önkéntességet megengedő, jóllehet továbbra is az állami korporatív integráción nyugvó, „népi demokratikus” rendszervariáns. Egyes szerzők a „népi demokratikus elkenyárosítás” kifejezéssel illetik ezt a fejleményt. Ezért is keveredhettek, netán konvergálhattak a szovjet és a népi demokratikusnak nevezett rendszerelemek, hogy adott formájukban akár mintát is adjanak egy kevésbé központosított és kevésbé diktatórikus államrendhez. Ennek az eredménye lett idővel az európai szovjet szféra működésbeli elkülönülése, amely komoly impulzusokkal járult hozzá – hosszabb

6 ■ A (klasszikus) konzervatív eszmeáramlat e meggyőződéséről: Robert Nisbet: *Konzervativizmus: álom és valóság*. Ford. Beck András. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1996. 66, 69. old.

7 ■ Donáth Ferenc: *Reform és forradalom: A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975*. Akadémiai, Bp., 1977.; Simó Tibor: *Érdekérvényesítés a termelőszövetkezetek formális és informális szervezetében*. Szövetkezeti Kutató Intézet, Bp., 1981.; Juhász Pál: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum – Jelenkutató Alapítvány, Bp., 2006.; Magyar Bálint: *Dunaapáti 1944–1958. Dokumentumszociográfia*. Művelődéskutató Intézet – Szövetkezeti Kutató Intézet, Bp., 1988.; Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon 1951–1961*. Korall, Bp., 2016.; Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956*. Tevan, Békéscsaba, 1993.; Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért*. KLTE, Debrecen, 1988.

8 ■ Chris Hann: *A Village in Hungary*. Cambridge University Press, Cambridge, 1980.; Nigel Swain: *Collective Farms Which Work? Cambridge University Press, Cambridge, 1985.*; Martha Lampland: *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press, Chicago,

távon – az európai szovjet térség dezintegrálódásához, sőt még a birodalom fokozatos eróziójához is.⁸ Ez a kérdés nem kerül ugyan elő Varga Zsuzsanna könyvében, de gyümölcsöző eszmecseréket ösztönözhet a jövőben.

A NYUGATI TUDÁSTRANSZFER

S milyen szellemi kútforrásból fakadt a magyarországi mezőgazdasági reformpolitika? A szükséges intézményi kereteket az MTA Agrárgazdasági Kutatóintézete biztosította Erdei Ferenc vezetésével és a felkészült agrárgazdasági szakembergárdával. A szakértők elsőként a szocialista országok kollektivizálási gyakorlatát tanulmányozták, és arra jutottak, hogy azt éppúgy nem érdemes átvenni, mint az akkoriban a Szovjetunóban zajló korabeli változtatásokat, mert gazdaságilag nem tűnnek eredményesnek. Ezt még Kádár János is elismerte 1962 februárjában a Központi Bizottság egyik ülésén. Eközben a fejlett nyugat-európai (dán és nyugatnémet), majd pedig az egyesült államokbeli agrártermelési tapasztalatok mind jobb megismerésével kezdetét vette a tudástranszfer. Ennek a tanulási és átültetési folyamatnak a dokumentált rekonstrukciójával a szerző bizonyítja, hogy a hazai termelőszövetkezeti agrártermelésnek a régió többi országához képest hamarosan kiugró termelékenysége nem a véletlen műve volt. Az 1967-ben elfogadott és két évtizedig érvényben lévő télesztörvény biztos jogi háttérrel kölcsönzött annak a gazdálkodásnak, amely kvázi vállalkozásokká alakította a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket. A tudástranszfer jóvoltából elsőként egyes állami gazdaságok (mindegyiknek Bábolna) vettek át teljes nyugati termelési technológiákat az állattartás (a csirkeprogram), majd a növénytermesztés területén (kukoricatermesztés). Nem kevésbé fontos a nyugati gépi technika honosítása, valamint a kelet–nyugati kereskedelmi kapcsolatok felvirágoztatása. Mindennek kedvező hátszélét biztosított az 1968-ban bevezetett gazdasági reform intézményi és politikai miliője, aminek többek közt

az agrárérdekek fokozott érvényesítése is része volt. Szűkíteni kellett a helyi állami és pártszerveknek a téeszkek ellenőrzésére vonatkozó hatáskörét, miáltal nőtt a termelő szervezetek gazdasági önállósága a beruházási döntésekben, illetve a melléküzemági termelés kapacitásának bővítésében. Varga Zsuzsanna tézise szerint „a termelőszövetkezetek ez időre független gazdálkodó vállalkozásokká váltak”, mind a termelés, mind pedig a forgalmazás saját hatáskörükbe vont felügyeletével (221. old.). Ez a fejlemény a szervezeten belüli demokrácia fokozását is maga után vonta. A szerző összegzése szerint:

„amíg a kolhozmodell szétzilálta a magyar falut azáltal, hogy a téesztagokat megfosztotta a tulajdonuktól, és azzal, hogy a termelőszövetkezeti tagság érdekeivel szemben az állami érdekeknek biztosított elsőbbséget, a hatvanas évek második felére, az alulról kiinduló kezdeményezések nyomán a termelőszövetkezetek az egyéni és közösségi életcélok megvalósításához megkívánt keretekkel szolgáltak.” (222. old.)

Ez a nem szándékolt következmény különlegesen számított a maga korában, hiszen a gazdasági reform bevezetését követően nem ez volt a helyzet a gazdaság többi ágazatában (az iparban vagy a kereskedelemben). A magyar agrártermelés kiváló mutatói 1960 és 1975 között jelezték is, hogy a belső élelmiszer-ellátást zavartalanul biztosító ágazat még számottevő exportot is produkált, ami a rubel mellett dollár elszámolású kereskedelmi nyereséget is hozott az országnak. Az agyontámogatott (nehéz)ipar mindentől ugyancsak messze állt.

Felrögható a szerzőnek, hogy nem hasznosította a témát illető korabeli bőséges közgazdasági és szociológiai diskurzust. A benne részt vevő kutatók észlelték a polgárosodás irányába mutató paraszti erőfeszítéseket, és árnyaltan elemezték a háztáji gazdálkodás, valamint a második gazdaság fogalmában összefoglalt falusi gazdasági és életviteli stratégia korabeli gyakorlatát.⁹ Egyes szociológusok a paraszti második gazdaság kapcsán egyenesen a megszokadt valamikori polgárosulás folytatódásáról beszéltek.¹⁰ A kérdés alaposabb kidolgozását még inkább indokolta volna, hogy a szerző így élet vehette volna annak a kritikának, hogy könyve csupán az agrárlobbi mint afféle „civiljogi mozgalom” apoteózisa kíván lenni.¹¹ Holott ez a vád nem állja meg a helyét.

A téesztörténet *teljes*, nem csupán az egyes (korai) szakaszait érintő áttekintésében a folyamat *grassroot* jellegű támogatásán több mindent is ért a szerző. Mindenekelőtt az idővel hathatós politikai befolyásra szert tevő agrárlobbi ténykedését, de emellett még azt is, hogy, kiszabadulván az állami, valamint a helyi közigazgatási és pártfennhatóság alól, a téeszkek menedzsmentje új erőre kapott, így teremtve magának némi gazdálkodási önállóságot. A szövetkezeti tagság magatartása is változott az idők során: a

1995.; uő: *The Value of Labor. The Science of Commodification in Hungary 1920–1956*. University of Chicago Press, Chicago, 2016.; Peter D. Bell: *Peasants in Socialist Transition. Life in a Collectivized Hungarian Village*. University of California Press, Berkeley, 1984.; Marida Hollos – Bela C. Maday (eds.): *New Hungarian Peasants? An East Central European Experience with Collectivization*. Columbia University Press, New York, 1983.; Ildikó Asztalos Morell: *Emancipation's Dead-End Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. Uppsala University Press, Uppsala, 1999.; Ildiko Vasary: *Beyond the Plan. Social Change in a Hungarian Village*. Westview Press, Boulder, 1987.

9 ■ Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Napvilág, Bp., 2001.; Uő: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Bp., 2013.

10 ■ Varga: *Az agrárlobbi*.

11 ■ Ferber Katalin – Rejtő Gábor: *Reform (évf)fordulón*. KJK, Bp., 1988. 20. old.

korábban jellemző passzív kivárást vagy a téesz elhagyását – a „több lábbon állásra” való berendezkedést segitendő – a hatvanas évek derekától kiegészítette, sőt olykor fel is váltotta a bennmaradás szándéka, ami az itteni jövedelmi esélyek jobb kiaknázásával párosult. Egy szó, mint száz: a tagság maga is mindinkább jóváhagyta a termelőségvetkezetek hazai rendszerét, így járulva hozzá azok egyre eredményesebb működéséhez. Ezért lett volna célszerű, ha a szerző kissé elmélyed a második gazdaságban és a téeszek melléküzemágában dolgozó kvázi-kistermelőkről folytatott korabeli közgazdasági és szociológiai diskurzusban.

A MAGYAR „AGRÁRCSODA” KORLÁTAI

A hetvenes évek derekán a sikeres agrárágazat és az agrárlobbi egyszerűben védekezésre és visszakoázásra kényszerül. Kezdetét veszi az ideológiai megfontolásokból és nem utolsósorban a moszkvai ösztönzésekől táplálkozó mezőgazdaság- és téeszellenes politikai offenzíva, amely – követendő példaként – a kolhozok gyorsított ütemű szovhozokká alakításának a szovjetunióbeli kísérletére is hivatkozik. A politikai támadás eredménye centralizáció és szervezeti integráció: amíg 1972-ben még 2314 téesz volt az országban, 1980-ban már csak 1338, viszont a kezükön lévő földterület nagysága átlagosan megduplázódik. Ezzel érdemben szigorodhat a termelő szervezetek felett gyakorolt állami és pártfennhatóság. Ugyanakkor a döntéshozás centralizálása és a vállalatméret növelése egyértelműen csökkenti a termelőségvetkezetek teljesítményét. Ami abból is fakad, hogy elvész, mindenestre apad az a gyakorlati (hallgatólagos) tudás, amely a decentralizált gazdasági tevékenység feltételei közepette élvezett autonómia folytán még kéznél van.¹² Tovább rontja a helyzetet, hogy az összevonások mellett sor kerül a szervezetzeti menedzsment elleni durva fellépésekre is, ami addigi legális ténykedésük kriminalizálását jelenti – megszorodnak a téeszelnökök elleni büntetőperrek, amelyek sok esetben elmarasztaló ítélettel zárulnak.

A fordulat negatív gazdasági következményeit jól érzékelteti, hogy amíg 1970-ben a mezőgazdaság a GDP 18,2 százalékát adta, addig a teljes export 20-23 százalékát, a konvertibilis valutában lebonyolított kivitelnek pedig az egyharmadát tette ki. Komoly kockázattal járt tehát a téeszek addigi gazdálkodási rendszerének a veszélyeztetése, kikezdve a kádári életszínvonal-politikát, a gulyáskommunizmus rendszerét. Az egyre romló külső gazdasági környezet miatt is mind tarthatatlanabbá vált az új agrárpolitika, amely a maga módján szintúgy hozzájárult a külső eladósodáshoz. A magyar mezőgazdasági „csoda” valamelyest megtorpant ugyan, de a reformellenes politikai beavatkozás nem vetett neki véget. Az ország mezőgazdasági termelési mutatói – némi visszaesséssel – az 1980-as évek első felében is még a világ élvonalába tartoztak.

A megváltozott agrárpolitika okozta válságot enyhítendő a földterületükben felduzzasztott téeszek megpróbáltak intenzívebb termelésre áttérni. Erre úgy nyíltatott csupán lehetőség, ha az egyéni gazdálkodásnak a múltbelinél több teret biztosítanak. Ezért az 1980-as években sok téesz döntött úgy, hogy földjei mind nagyobb hányadát bérbe adja a tagoknak. További megoldásként kínálkozott az eredménytelenül gazdálkodó téeszek egyszerű szervezetekké alakítása: a tagok itt többnyire már csak egyéni gazdálkodók módjára vettek részt a közös tulajdon működtetésében. Ez a szervezetzeti forma korábban alacsonyabb rendűnek minősült a hivatalos megítélésben, amelynek elvileg nincs létjogosultsága a tervgazdaságon nyugvó és a magántulajdon létjogosultságát tagadó szocialista társadalomban. Ez azonban most egyszerűben érvényét veszítette, amikor – 1988-as adatok szerint – a tiszta termelési volumennek már megközelítően 40 százalékát a háztáji termelés, a bérleti gazdálkodás és az egyéb kiegészítő jellegű magángazdasági forma biztosította.

Erre a helyzetre reagált az MSZMP, amikor rászánta végre magát, hogy felvegye a mezőgazdasági reformpolitika korábban elejtett fonálát. Mire azonban a párt vezető plénuma, a Központi Bizottság 1988-ban és 1989-ben ténylegesen hozzákezdett volna *Az agrárpolitika megújítása* című mezőgazdasági minisztériumi előterjesztés megvitatásához, már az egész rendszer az összeomlás stádiumába jutott.

KONKLÚZIÓ

Varga Zsuzsanna könyve átfogó, a maga nemében úttörő áttekintés a magyar agrártörténet szervezet- és politikatörténetéről. Először azért, mert az első kollektivizálási akcióktól a kommunista államrendszer bukásáig tartó folyamat egészét átfogja, amire eddig még nem akadt vállalkozó. Másodszor azért, mert kiterjedt levéltári és könyvtári forrásanyagot tár fel és értelmez, és az akkori közszereplőket megszólaltató oral history interjúk anyagára is épít. Harmadszor azért, mert bátran él az összehasonlítás eszközével, hogy tágabb regionális, sőt globális gazdasági és politikai kontextusban elhelyezve láttassa a honi fejleményeket. Negyedszer azért, mert rávilágít a magyar mezőgazdasági termelőségvetkezet termelés kétségtelen, bár átmeneti sikerének egyik fontos okára, a külvilág – valójában a Nyugat – iránt a tudástranszferben megnyilatkozó nyitottságra. Ötödször azért, mert témáját mélyen beleágyazza a politikai köz-történet összefüggéseibe, tudván, hogy a gazdasági (szervezet)történet egyáltalán nem szemlélhető önmagában, a kommunista állampolitika mindenkor alakulásától független módon. Hatodszor, felismerve a történelmi aktorok cselekvőségének tényleges súlyát, kimutatja és bizonyítja a diktatúra mint szervezeti struktúra relatív hatókörét; ennek folytán a totalitáriánus hatalom, még ha szándékában áll is, nem képes felszámolni az általa elnyomottak mégoly

behatárolt autonóm mozgásszabadságát. A magyar téesztörténet alakulása, főként annak Kádár-kori epizódja igazán eklatáns példa erre nézve. Önmagában már az is felettébb jellemző, hogy nálunk három hullámban lehetett csupán keresztülerőszakolni a termelészövetkezet kommunista elképzelések szerinti bevezetését. S nem kevésbé figyelemre méltó, hogy ami végül idehaza megvalósult belőlük, az messze nem a tankönyvi szovjet mintát, hanem annak egy erősen felpuhított (piacosított), nem igazán marxista-leninista eszmények szerinti korcs változatát képviselte. Ráadásul mind a korábbi (az ötvenes évek végi és a hatvanas évek eleji), mind a későbbi (a hetvenes évek eleji és közepi) ellene szőtt ármányok dacára életképes maradt, nem utolsósorban azért, mert – a gazdálkodás eredményességében – messze felülmúlta mind a szovjetunióbeli, mind pedig a testvéri szocialista országokban folyó mezőgazdasági termelés teljesítményét.

Varga Zsuzsanna úgy beszéli el az eddigi tudományos munkásságát összegző monográfiájában a mezőgazdasági termelészövetkezetek hazai történetét, hogy azt nem csupán a fent nézőpontjából láttatja, még ha előnyben részesíti is a politikai döntéshozás historikumát. S ezzel igazán méltó módon képviseli a magyar történetírást a nemzetközi tudományos diskurzusban. □

12 ■ Kalmár Melinda: A sztálinizmus kelet-közép-európai esélyei. A népi demokratikus elkanyarodás. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról*. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – ÁBTL, Bp. – Pécs, 2018. Különösen 155–156. old.

13 ■ Juhász Pál: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? *Medvetánc*, 1988. 1. szám, 197–211. old.; Kovács Imre: *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Társadalomtudományi Intézet, Bp., 1988.; Gábor R. István – Galasi Péter: *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. KJK, Bp., 1981.

14 ■ A Magyar Szociológiai Társaság Faluszociológiai Szakosztálya 1989 szeptemberében külön tanácskozást tartott a polgárosodásról, ahol Juhász Pál, Márkus István, Szelényi Iván és Kovács Imre latolgatta ennek a fajta paraszti polgárosodásnak az esélyeit. *Századvég*, 1991. 2–3. szám, különösen 181–183., 193–211. és 217–229. old. Lásd még: Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1992.; Márkus István: *Polgárosodó parasztság*. Dinasztia, Bp., 1996.

15 ■ Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Elbeszélés és történeti magyarázat – „magyar agrárarcoda” és a források vétőjoga. *Archiv Net. XX. századi történeti források*, 2021/4–5. (<https://www.archivnet.hu/elbeszeles-es-torteneti-magyarázat-magyar-agrararcoda-es-a-forrasok-vetojoga>)

16 ■ Ehhez az összefüggéshez lásd: John Gray: *Liberalizmus*. Ford. Nagy László Ábel. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1996. 90–91. old.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

87.

23. évfolyam – 2022.

ZSIDÓ FELEMELKEDÉS VAGY TÉRNYERÉS?

Prepuk Anikó

A zsidóság a 19. századi középosztály-elméletekben

Tamás Máté – Nagy Ágoston

Brüder Heinrich und Bernhard Lackenbacher von Salamon: vallásváltás, nemességszerzés és egy társadalmi csoport víziója a 19. századi Magyar Királyságban

Mislovics Erzsébet

Társadalmi mobilitás és a zsidó felekezethez való kötődés. Munk Adolf családja

Glässer Norbert – Zima András

Az „izraelita paritástól” a felekezetközi kapcsolatokig a 19. század végi Óbecsén. A lokalitás szerepe egy modernizálódó járási elit izraelitáinak körében

Bagdi Róbert – Hlobocsányi Norbert

A Kohner család gazdasági érdekeltségei

Miller, Michael Lawrence

„Testestül-lelkestül magyarrá lett”: Jellinek Mór (1824–1883) és a magyar gazdaság modernizációja

Turbucz Péter

Identitás, önreprezentáció, tudomány. Alexander Bernát és Marczali Henrik pályáiv a Budapesti Hírlap tükrében

Valamint recenziók és ismertetők

Honvári János, Harald Jähner, Janet Kerekes, Mályusz Elemér és R. Balás Emőke műveiről.

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

www.korall.org

terjesztes@korall.org, korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idei számunkat postázzuk Önnek.

Az éves előfizetés ára 5500 Ft, egy szám ára 1500 Ft.

Új lehetőség: az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft.

A FÉNYKÉP „VISSZANÉZ”

SZABÓ JUDIT ERZSÉBET

Fortepan Masters

Kollektív fotográfia a 20. századból

Barakonyi Szabolcs válogatásában

A kötetben megjelent szövegek szerzői: Barakonyi Szabolcs, Enyedi Ildikó, Fábián Tamás, Kiss

Eszter, Kolozsi Ádám, Simó György

Basin Investments Kft., Budapest, 2021., 690 old.,
39 990 Ft

A nagyközönség a XXI. században már elszokott a fekete-fehér fényképektől és a műgondal elkészített amatőr képektől is. Barakonyi Szabolcs 333 képet tartalmazó válogatása a Fortepan-gyűjtemény¹ XX. századi képeiből nagyrészt fekete-fehér fotókból és nagyrészt amatőr képekből áll.² A felölelt időszak egészen pontosan 1900-tól 1990-ig terjed, mivel a válogatás alapjául szolgáló gyűjtemény – legalábbis egyelőre – nem tartalmaz sem a volt szovjet blokk rendszerváltásaihoz fűződő fotókat, sem digitális képeket.

I

Enyedi Ildikó filmrendező írta a kötet bevezetőjét *A fotográfiát néző ember* címmel. Rudolf Arnheimtől származó mottója: „Minden érzékelés egyben teremtés.”³ Sokaknál találkozhatunk az alkotó látás gondolatával, de Enyedi Ildikó különlegesen szép, mélyen átélt meg gondolatát tár elénk: a fénykép nézése, valódi érzékelése teremtő gesztus. Ha a *Fortepan Masters* albumot lapozod, vagy a Fortepan-gyűjteményben kalandozol – írja Enyedi, lehetőséget kapsz rá, hogy a tekinteted és a fotográfiák minden mást kizárva egymásba kapcsolódhassanak. Nem furakszik köztetek semmilyen magyarázat, koncepció, racionális szempont, sőt még a fénykép szerzőjének neve sem. Nézed a képet – a kép visszanez rád, és te hagyod magad nézni. Különleges, intim pillanat.

Ezután Enyedi Ildikó öt, fényképekhez kapcsolódó személyes emlékét eleveníti fel. Az első négy esetben róla készül váratlanul vagy nem teljesen váratlanul kép, de a képet azután sohasem láthatja. A nem látott, csak elképzelt fénykép a hozzá fűződő esemény miatt mégis erős érzéseket, asszociációkat kelt benne, amelyeket megoszt velünk.⁴ Mintegy bizonyítékul és biztatásul, hogy legyen a fényképek nézése kreatív folya-

mat, invenció. Az ötödik leírás, több – a filmrendező elé a világhálón véletlenül került – képről szól. Olyan képekről, amelyekből az album csak egyet tartalmaz (632. old.; év: 1944; adományozó: Lili Jacob. Leírás: Lengyelország, Óswięcim, Portré az auschwitz-birkenai koncentrációs tábor két foglyáról). Az amerikai kiskatona által 1945. április 13-án készített fotókon még ott lehetne Enyedi Ildikó nagyapja. Nem tudjuk, ott van-e, csak azt tudjuk, hogy néhány nappal később meghalt. Az érzésfolyam ebben az esetben valószínűleg eseménysorra reflektál: Enyedi gyermekeinek groteszk kalandként megélt találkozása „elpusztított dédapjuk, elpusztított sírhelyének, puszta helyével” (53. old.).

Öt jellegzetes képet választottam ismertetésre az album 333 képe közül. Bemutatom, hogyan „néztek vissza” rám. A kötetet indító fénykép 1900-ból való (5–6. old., adományozó: Nagy Zita). Alsó részén sötét, részletek nélküli földszáv látható, a horizont felett tömött, szürke felhők úsznak, alattuk igen szűk az ég. A bal felső sarokban hatalmas felhőtömb, tágasabb egdarabbal körülvéve, hagyja el épp a látóteret. Milliányi ember készít ilyen képet a felhők, a horizont és a föld együtteséről, sokaknak áll rá a szemük és a kezük a jó arányokra. Mi mégis a különös benne? Nekem az, hogy úgy látszik, épp a horizonton erdősáv kezdődik. Vagy megremegett

1 ■ A Fortepan.hu egy online szabad felhasználású fotógyűjtemény. Két középiskolai osztálytárs, Szepeessy Akos és Tamási Miklós az 1980-as években kezdett el régi negatívokat és képeket gyűjteni lomtalanításokon. A honlapot 2010-ben 4973 digitalizált, időrendbe rakott fotóval indították el, ma már több mint 160 000, nagy felbontásban beszkenelt, letölthető fotográfia található rajta. A két alapító közül Szepeessy már nem tevékenykedik a Fortepannál, de Tamási és barátai változatlanul gyűjtenek lomtalanításokon, ugyanakkor befogadnak hagyatékokat, adományokat amatőr és hivatásos fotográfusoktól és közgyűjteményektől is. 2019-ben a Magyar Nemzeti Galériában nagyszabású kiállítást rendeztek a gyűjtemény anyagából, kurátora Virágvölgyi István, társkurátora Tamási Miklós volt. 2020-ban a Fortepan csapatát Pro Urbe Budapest díjjal tüntették ki.

2 ■ A kötet 2022-ben elnyerte a Magyar Újságírók Szövetségétől az elmúlt öt év legszebb fotóalbumáért járó Gera Mihály-díjat.

3 ■ Enyedi szabadon idéz *A vizuális élmény. Az alkotó látás pszichológiája* (Új változat, Gondolat, Bp., 1979.) című könyvből. A pontos idézet így szól: „Minden észlelés egyszersmind gondolkodás, minden ítéletalkotás egyszersmind intuíció, minden megfigyelés egyszersmind invenció.” (14. old.)

4 ■ A John Bergernél tett látogatását leíró rész (38. old.) elején a mottó is került: „Amikor a nézés intenzitása eléri egy bizonyos fokot, a művész figyelmes lesz egy hasonló intenzitású energiára, amely az általa vizsgált látványon keresztül órái irányul

a fotós keze, bemozdult a horizont? Nem hiszem, mert van ott egy kerek valami, talán szélmalom. Vagy képhiba. Ha az, akkor nincs egyedül, kis kerek fehér képhibák hullanak alá a teljes képmezőben. A század pora.

A kötet utolsó képe 1964-ben készült (685. old., adományozó: Korenchy László). Mérete: 6 cm × 9 cm. Kis pálcikákból kirakott körgyűrűrészlet a pusztára földön, vagy porladó szürke aszfaltcsíkon, a kör közepén valaki fából összerakott, sötétszürke, körzörszerű eszközt tart, a kezét nem látjuk, csak a két mezítelen lábát. A körgyűrű részlete reggel hat órától délután négy óráig római számokkal felosztva, egy-egy óra negyedórákra bontva. Ideiglenes napóra építése nyaralás közben? A képet jobban megnézve úgy tűnik, fehér krétával rajzolt az alkotó. Szóval aszfalt. A két meztelen lábfej majdnem fehér a nyári fényben. A lábak mögött elhagyott, füves, szemetes rész.

1990-ből veszünk egy szintén 6 cm × 9 cm méretű fotót (547. old., adományozó: Erdei Katalin, a leírás szerint a Budapesti Zsidó Hitközség székháza, Hermann Lipót Klub.) Három fő elemet látunk: egy idősödő férfit fekete kapedlival, egy idősödő nőt ondolált ősz haján hajhálóval, de az is lehet, hogy parókában, továbbá egy zongora elejét. A két ember

[...] E két energia találkozása, a köztük zajló párbeszéd nem kérdésekből és feleletekből áll. Vad, artikulálatlan dialógus ez. Hit nélkül fenntarthatatlan. Mint egy üreg a sötétben, egy üreg a látható alatt. A nagy kép akkor születik, amikor a két csatorna összefut, és illeszkedésük tökéletes.” John Berger: *Keeping a Rendez-Vous. A Professional Secret*. Vintage International, 1991. (Zsámboki Miklós fordítása)

5 ■ A szubjektív dokumentarizmus (melynek jeles képviselője például Szilágyi Lenke és Vancsó Zoltán) jellemzése nem egységes a magyar fotográfia elméletében. Pfisztner Gábor a korábbi dokumentarista irányzatokkal összehasonlítva így fogalmaz: „A lényeges számára [...] nem az, hogy »képet« adjon a világnak, egy elvont, általános szemlélőnek, aki majd kedve szerint magáévá teszi a látványt, és értelmezi azon a horizonton, amelyet a kép megnyit számára, összevetve azzal, ami saját ismereteinek határai között feszül. Eppen ellenkezőleg – és ebben nyilvánul meg szubjektivitása –, saját, a realisként felfogott világhoz fűződő viszonyát teszi elemzése tárgyává azáltal, hogy összeveti belső, mentális képeit a világról készített valós képekkel. En ebben látom az alapvető különbséget a korábbi dokumentarista szemléletmódokhoz képest. Ugyanis nem egy, a közösség által feltételezett és elfogadott világképbe akarja illeszteni annak alátámasztására vagy igazolására az általa készített képet.” (Fényképezek, tehát vagyok? Gondolatok a szubjektív dokumentarizmusról. *Fotóművészet*, 2005, 5–6. szám, (www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/200556/fenykepezek_tehat_vagyok)

egymásnak háttal ül, egyszerű, hajlított támlájú fa-székeken, a férfi egy viaszosvászonnal fedett asztalra könyököl, előtte talán némi elemózsia, a nő elmélyülten zongorázik. A nő széke alacsonyabb. A férfi sötét öltönyben van, a nő rövid ujjú kartonruhát visel, sötét alapon világos virágokkal. A virágokra rímelenek a padló és a tapéta egyszerű mintái. Amatőr, vakus kép, a nő profilja erős árnyékot vet a falra. Ha kellően elmélázunk ezen a látszólag semmi különös, amatőr

© Fortepan 11971 (Nagy Zita), 1900

képen, a sötét ruha világos virágait hangoknak érzékelhetjük, amelyek a fehér billentyűkről repülnek békésen szerteszét.

II

333 privát fotográfia – a XX. századból. Privát még akkor is, ha hivatásos fényképezők munkái is vannak köztük. Például Urbán Tamástól (aki 2015-ben a Fortepannak adományozta az életművét), Balla Demetertől (a jogörökös adományai). Van pár családi kép Kinszki Imrétől. Vannak képek olyan gondos és érzékeny amatőr fotográfusoktól, mint Lissák Ti-vadar vagy Kereki Sándor (utóbbi néhány hónapja helyezte el életművét a Fortepannál). A hivatalnok Kinszki is gondos és érzékeny, korában újfajta látásmóddal dolgozó amatőr fotográfus volt. Meg kell említeni a fotóriporterek, például Bauer Sándor és Bojár Sándor munkáit is. A profik vagy a professzionális szinten dolgozó amatőrök képei nem lógnak ki a sorból. Barakonyi egységes szemléletben válogatott. Úgy gondolom, az esetek túlnyomó többségében a – nem is olyan rég megnevezett – szubjektív dokumentarizmus szemléletével.⁵ A képeket egyéniségek

alkották. Képük szubjektív, és a kötet szerkesztője tőlünk, szemlélőktől is elvárja, hogy ne szokványosan nézzünk, ne a felszíni történelmet keressük. Legyünk mi is ott a képen úgy, ahogy Ansel Adams amerikai fényképész ikon egykor mondotta: „Minden fényképen van legalább két ember. A fényképész és a néző.” Vagy Enyedi Ildikó szavaival: hagyjuk magunkat nézni, adjuk át magunkat a dupla szubjektivitásnak (36. old.).

© Fortepan 44546 (Korenchy László), 1964

A kötetet szerkesztő Barakonyi Szabolcs azt szeretné, ha úgy néznénk az albumot, mintha egyetlen ember – a névtelen XX. századi fényképező – fotografálta volna végig a kilenc évtizedet. Ha „dúdolgatva” fedoznénk fel benne múltunkat, emlékeinket. E sorok írójára, életkora folytán, valóban ráömlik a családi múlt.⁶ Sorjáznak az asszociációk, fájdalmasan és boldogságosan élni kezdenek a képek. De létezik-e a közös emlékezet, és létezik-e a kötet alcímében kiemelt kollektív fotográfia? Létezik-e annyira, hogy mondjuk, az 1989 után született fiatalok is ráismerhesse-nek? Desztillál-e közös XX. századi emlékezetet ez a 333 kép a „mai magyarok” számára? Barakonyi épp csak érinti a kérdést: „Sokat gondolkodtam azon, hogy az interneten kívül vajon mi a Fortepan formája. Szerintem a Fortepan a huszadik század kollektív emlékezetének lenyomata. [...] Itt és most, ebben a könyvben háttér-információk nélkül, magától tárul fel a huszadik század.” (75. old.) Tamási óvatosabban fogalmazva mondja a vele készített interjúban Simó Györgynek: „mindig elmondom, és nagyon komolyan is gondolom, hogy ne higgyék el, hogy valóban ilyen volt a 20. század. Bennem ilyen módon, ilyen emlékként él. Nincsen olyan, hogy objektív fotográfia vagy emlékezet.” (599. old.)

A Fortepan-gyűjtemény szűrője esztétikai, nem történeti, és nem tematikus. Barakonyi Szabolcs is a fotóművészeti kurátor szemével szűkíti albummá a hatalmas gyűjteményt. Nem akad meg a szemünk rossz képen, a képek jók, feszesek. Nagyon sok a tu-

datos kép, amely a fényképezet eszközeivel irányítja szemünket a lényegesre, az izgalmasra. Vagy néha épp tudatosság nélkül jött létre ugyanez. Hiszen a „kamerába kódolva van a lehetőség”.⁷ Játsszani lehet a kötet lapjaival, lehet keresni a Roland Barthes-i többletet (punctum),⁸ ami élővé teszi a fotókat, lehet csodálni őket.

A 90 év során majdnem mindvégig a hol kemény, hol puhább diktatórikus hatalom alatt eltelt minden-napokat látjuk. A Fortepan koncepciójából és gyűjtési módszeréből következik, hogy a gonoszság, a kegyetlenség nem az egyes emberek, hanem a rendszerek kegyetlenségeként mutatkozik meg, mondhatni beszíváro-g a fotókba.⁹ Nem maga a cselekedet, nem a történelmi esemény látszik, hanem az, ahogyan a hétköznapi ember életében megjelenik. Sokszor az elfogadhatatlant enyhítő (vagy súlyosbító?) furcsaságként. Mert ki gondolná, hogy volt olyan fiatal lány, aki 1944-ben sárga csil-laggal a mellén mosolygott a fotóműteremben portréja elkészítésekor? (324. old.; adomá-nyozó: Horváth Lajos.)

Míg Tamási hangsúlyozza, hogy a Fortepan a többi „civil”, azaz nem múzeumi képgyűjteménnyel, például Kardos Sándor Hórusz Archívumával szemben, nem furcsa-ságokból, rontott vagy vicces képekből kíván egy új, nagyszabású egységet létrehozni,¹⁰ Barakonyi vicces képekkel „fűszerezi” a kötetet (pl. a 146–147. vagy a 212–213. oldalon). És bőven dúsitja tájjal is. A táj

6 ■ Pár példa a bennem felidézett „emlékekre”: 8–10. old.: Apám barátaival bolondozik a Garam folyónál; 89–90. old.: Pataki Ferenc fejszámoló művész előadásán; 107–108. old.: Nagymamám és a húgom kinéz lakásunk ablakán a körfo-lyosóra; 116–118. old.: Egyetemistaként síelni utazunk Len-gyelországba (színes kép); 218–219. old.: Nagyapám részes aratásra indul a bandával; 227. old.: Nagymamám egyedül sétál a Duna-parton; 250. old.: Bekormozott üvegen keresztül nézzük a napfogyatkozást; 253. old.: Badacsonyra kirándulunk apám kollégáival; 260–261. old.: Vasárnap délelőtt szüleimmel a Császár-fürdőben; 571. old.: Nagybátyám felhajt egy pohár bort; 634. old.: Anyám kvarcol.

7 ■ Barakonyi: „A kamerába kódolva van a lehetőség, gyak-ran ezért válik teljesen mindegyggyé, hogy ki és milyen szándék-kal nyúlt hozzá. Gyakran a képek szándéktól és személytől függetlenül képesek a csodálat tárgyává válni.” (88. old.) Urbán Tamás nyilatkozta a Fortepan-kiállítással kapcsolatban: „Ellen-tétben a kollégáim többségével, én azt gondolom, a különbség nem a profi és az amatőr fotós, hanem a jó és a rossz kép között van. Bármelyik amatőr kerülhet olyan helyzetbe, hogy ha eszébe jut exponálni, csinál egy jó képet.” Balázs Zsuzsanna interjúja, *Qubit*, 2019. április 16.

8 ■ Roland Barthes megkülönböztet „stúdiumot” és „punc-tumot”. A Fortepan és a *Fortepan Masters* válogatása kerüli a stúdiumokat, nem a tökéletesre komponált, iskolás képre „vadászik”, hanem az esztétikailag izgalmas, „punctumot” tar-talmazó képekre. (Roland Barthes: *Világoskamra – jegyzetek a fotográfiáról*. Európa, Bp., 1985.)

9 ■ A „vigasztaló” képek nagy arányával egybevág Tamási vallomása arról, hol vannak a Fortepan-gyűjtemény határai: „Jellemzően hiányzik a Fortepanból az intim agresszió, az intim szemétség vagy az intim gazemberség. Ezzel szemben mind-az a rossz, amit nem az egyén, hanem a rendszer kreált, azt mindig átengedem, sajnos ez egy ilyen évszázad volt. [...] ami-

vigasztal, vigasztal a lombokon megcsillanó fény, a növényzet, a szépen megművelt földsávok, a kirándulások réttei, a tónusok gazdagsága. A tájban az esetek többségében ott van az ember is és/vagy az ember alkotta (vagy lerombolta) tárgyak. Gyönyörű példa a hegyoldal, az aljában leállított autóval és emberpárral a középpontban Bojár Sándor 1965-ből való felvételén (69–70. old.).

A se időrendi-történelmi, se tematikus sorrendet nem követő, kaleidoszkópszerű kötetet leginkább az ember és a táj együtteséről készített képek tartják egyben, náluk jóval kevesebb a zárt térben készített fotó. A táj örök, a táj megvan, a táj a diktatúrákban is a miénk. A következő erős hangsúly a portrékra esik, amelyek ugyanúgy „beszélgetnek egymással”, mint a tájképek. Például a sárga csillogos lány képe két első világháborús fiatal katonára 1918-ban készült műtermi portréjával (506–507. old., adományozó: Jóna Dávid). E három kép ugyanolyan matt anyagra készült, ám valamiért egyik ábrázolt személynek sem sikerült „megfelelő”, barátságos arcot vágnia.

Nehezen magyarázható a tárgyfotók hiánya. Nagyon kevés a csendélet (szép példát, egy limonádés csendéletet találunk 1936-ból a 455–456. oldalon, adományozó: Gara Andor), pedig a két világháború közötti időszakban nyilván hatott az „új tárgyiasság”, a tiszta kép irányzata az amatőrökre is. A tárgyak egyszerű szépségének, a textúrák és faktúrák izgalmanak a világa a kötetben

kor egy rossz emberről kellene családi fotót bemutatni, akkor azt szoktam mondani, hogy inkább ne tegyük meg. Ennyiben vigasztaló képet szeretnék mutatni a mögöttünk álló századról.” (603. old.)

10 ■ Megjegyzem, hogy az egymilliónál is több fotót tartalmazó Hórusz Archívum kötetben kiadott 81 képe közül nem mind „furcsa, vicces”, bőven vannak „rontatlan” életképek, önarcképek is (7., 13., 20., 25., 27., 33., 36., 49., 50., 52., 56., 67., 73., 75., 79. kép), amelyek a *Fortepan Masters* albumnak is díszére válnának. (Sandor Kardos: *Horus Archives*. AXON/László Bacsó – Horus Archives, Bp., 1989.)

11 ■ Simó: „A Fortepanon csak képek és infomorzsa vannak. Néha azért hiányzik a képek mögötti valós történet, az oral history, az elbeszélte történelem, nem?” Tamási: „Igen. A kérdés legtöbbször az: vajon a kép, amit látunk, az csak illusztráció vagy maga a valóság? Az én állításom mindenképpen az, hogy a valóság. Ettől fáj.” (606. old.)

12 ■ Az egyik: 525–526. old., adományozó: Nagy Gyula. Leírás: Magyarország, Budapest. Élet a pincében a forradalom idején, Telefunkon rádió. A másik: 637. old.; adományozó: Fortepan/Album023; szerző: Franz Fink. Leírás: Magyarország, Budapest V. Kossuth Lajos tér, fáklás tüntetés 1956. október 23-án a Parlament előtt.

13 ■ Az ugyancsak a Fortepan-gyűjteményből válogatott *100 év – 100 kép – 100 gondolat* kötet képei a *Fortepan Masters* képállományával összehasonlítva illusztratívabb fotókat tartalmaznak, amivel nem szeretném lebecsülni az utóbbiak értékét. A két kötetnek különböző a célja, ezért különbözik a képállományuk egymástól. (Nádasdy Ádám: *100 év – 100 kép – 100 gondolat, 1890–1989*. Kossuth, Bp., 2020.) Illusztratívabb képek vannak azokban a 100-100 fotót tartalmazó tematikus albumokban is, szám szerint 8 darabban, amelyeket a Fortepan Legát Tibor szerkesztésével és előszavával adott ki az elmúlt években.

alig látható. Annál inkább szerepelnek – felpezsdítve az album tartalmát – a szokatlan, furcsa perspektívából készített képek, amelyek „divatja” az első világháború után kezdődött, és maig is tart.

Barakonyi azt írja, ösképeket keresett, a történés-nél mélyebbről. Az eredmény, a 333 jó minőségű kép több, mint bármelyik néző családi albuma. Fájni kell a képnek, mert az a valóság, nem illusztráció – nyilatkozza Tamási.¹¹ A kötetben alig van háborús

© Fortepan 76264 (Erdei Katalin), 1990

kép, közvetlenül nincs 1918–1919, nincs Horthy fehér lovon, nincs holocaust (a már említett két kép kivételével), nincsenek német katonák, nincsenek orosz katonák (magyar katonák is alig), nincs 1956 (ebben is két kép a kivétel),¹² nincs Kádár. Nem történelmi album. Sajátos lenyomat, sajátos „visszanézés” kerelkedik ki belőle. Képei a „Hol fáj?”, „Miért fáj?”, „Mit üzen?”, illetve a „Minek örült?”, „Mikor volt boldog?” kérdésre a maguk, csendes, a mindennapokat tükröző, szubjektív módján adnak választ.¹³

III

Fel kell tenni a kérdést: Elég erősek-e a könyv képei? A három ismertetett, látszólag semmi kis kép szinte emblematikus. A kötet első képe a felhőkkel, a horizonttal a térről és az időről szól, az utolsó, a napórás kép az időről. Paradox módon jó kezdés, jó zárás: időtlen fotográfia mind a kettő, nem speciálisan XX. századi. Az 1990-ben a Síp utcai klubban készített amatőr fotó csendes emblemaként nagyon is a korba ágyazottan a megbékélésről, egy kultúra tovább éléséről szól.

Tamási szerint a fotósnak a számára ismeretlen ember lefényképezése a legizgalmasabb és a legfontosabb feladat, amikor a fényképező azért emeli a szeméhez a kamerát vagy néz a keresőaknába, hogy valamit megtudjon vagy tudósítson egy másik emberről (619. old.). A kötet egyik legfájdóbb képén jól öltözött, középosztálybeli fiatal nő néz vádlón egyenesen a

szemünkbe egy ebédlőasztal mellől. Nem a fotóst vádolja a fényképcsínálás tapintatlanságáért, hanem minket, nézőket vádol. Az emberiséget. A XX. századot. Vádol, kérdez, számon kér mindenkit, aki a képet valaha is látni fogja. A mellette ülő katonatiszt nagy valószínűséggel a férje. 1943-ban vagyunk, azt hiszem, egy katonai sátorban, valószínűleg háborús övezetben, és valószínűleg búcsúebédet látunk. A gyönyörűen kivitelezett, nagy méretben közölt kép

© Fortepan 72128 (Lissák Tivadar), 1943

talán nem véletlenül került Barakonyi Szabolcs bevezető írása elé (77–78. old., adományozó: Lissák Tivadar).

Vegyünk egy másfajta, közvetlen üzenetet nem tartalmazó képet! Ha az albumnak fényképes borítója lenne, ezt a képet tenném rá (560–561. old.; 1969; adományozó: Sütő András örökösei; szerző: *Új Élet* szerkesztősége). Emberek, nők és férfiak vegyesen, állnak négyzetesen körbe kerítve, felsőruházatban egy üres medencében. Közöttük korlátok, a kép hátterében egy iskolai típusú fogason kabátok lógnak, a fogas alatt cipők sorakoznak. Két-három tucatnyi ember, nagyjából mindenkinek látjuk az arcát. A legtöbben befelé néznek, mások különböző irányba, de nem a fotósra. A fogas melletti széken egy férfi ül. Őrzi őket? Nem sorban állnak, de várnak. Várnak valamire. Mosolytalan arcok, mind karakteres. Nem feszültek, csak várnak. Mi nézők leszünk feszültek, mégpedig, azt hiszem, történelmi tapasztalatainktól függetlenül. Mire várnak ilyen közömbösen? Mórópalcát veszünk észre a kép előterében, ezzel az asszociációinkat – bírósági tárgyalóterem, kereskedőház terme, ismeretlen vallási szertartás – a sutba dobhatjuk. Óvatosan megnézzük a képleírást a képjegyzékben: Románia, Erdély, Kovászna, Mofetta (gázfürdő). Nem lélegzünk fel, nem leszünk nyugodtabbak. Példázatot kaptunk arról, hogy a pontos idő, a pontos hely, a leírás, a szerző érdektelen lehet.

A század kiszolgáltatott emberének szorongását érezzük. Kár, hogy nem jártak utána, ki volt a fotós, mert ezt a képet Henri Cartier-Bresson, a „döntő pillanat” elvének, az egyensúlyi helyzet „elkapásának” megfogalmazója is megirigylhetné.

Az alcímben szereplő „kollektív fotográfia” kifejezéssel a kötet létrehozói megkerülik az amatőr és a professzionális, valamint a privát és a publikus fotó szétválasztásának nehéz kérdéseit. A kollektív fotográfia

újjonnan kreált fogalom, nem szerepel a fotótörténet-írók fogalomtárában. Simó György szerint: „Ennek a könyvnek az az ambíciója, hogy kihangsúlyozza, miként van benne a Fortepanban – kollektív és sokszor névtelen formában – Kertész, Vivian Maier¹⁴ és megannyi más szerző képalkotó tehetsége. Ezt neveztük el, kollektív fotográfiának.” (608. old.) Amivel nem állít többet annál, hogy a kollektív fotográfia alkotói azok lehetnek, akik jó képet készítettek.

Az amatőrökre jellemzően hatott koruk fényképszeti kánonja – ettől kollektív, a korra jellemző a fotók stílusa az albumban, bár előfordult, hogy túlmentek az éppen érvényes kánonon, és új szemléletet hoztak a magyarországi fotográfiába. Hogy „képalkotó tehetségükben” leképeződött a kor „divatja”, az eléggé természetes. Az viszont szerencsétlen javaslat Simótól, hogy az archívumban szereplő képzőművészeti értéket „meg kell tisztítani a történeti elemektől, a néprajzi elemektől vagy a szerzőiségtől is akár” (608. old.). A történeti és a néprajzi elemektől nem is lehet „megtisztítani”, a szerzőiségre még visszatérek.

Jó és többségében erős képeket látunk. Az itt szereplő amatőröknek is volt képi látásuk, valószínűleg ismerték koruk fotográfiai irányzatait, valószínűleg nem illusztrálni, hanem alkotni próbáltak, de életük általában nem a fotográfiai tevékenységben teljesedett ki. Nincs, vagy ha van, kevéske az életművük. Nem csatolódott be az úgynevezett kánonba, az elismert fotós életművek közé.¹⁵ A fotótörténet-írás megadós a magyar amatőr fotográfia történeti feldolgozásával, összehasonlító elemzésével és átfogó értékelésével. A *Fortepan Masters* erre is felhívja a figyelmet.

IV

Végül szólnék a Fortepan-gyűjtemény és a *Fortepan Masters* kötet szerzőtlenítő attitűdjéről,¹⁶ továbbá a szövegek szerkesztéséről és az album kivitelezéséről.¹⁷

Szerintem is izgalmas dolog fényképeket nézni anélkül, hogy rögtön tudnánk, ki, mikor és hol készítette őket, azonban jó lett volna, ha a *Képjegyzék* egy kivethető mellékletre kerül, és nem a nehézkesen fellapozható 667–682 oldalra. Értem Tamási Miklós vágyát, hogy ha egyszer „beesne” hozzájuk egy Kertész- vagy Brassai-kép, szívesen rendezne „szerzőtlen”, vegyes fotóaukiót, ahol az ő képeik is kalapács

alá kerülnének. Nem hiányolom tehát közvetlenül a képek mellől a fotográfus nevét, azonban kifogásolom, hogy a szerkesztők nem törekedtek arra, hogy a gyűjteményben szereplő adatokon túl is adatokhoz jussanak a fotókról és fotográfusokról, vagy legalább valamennyire rendbe tegyék a 333 kép jelentős részében bizony eléggé keszkesza adatokat.¹⁸

Számos esetben, amikor a *Képgyűjtemény*ben csak az adományozó neve van feltüntetve, az ő neten megtalálható adataiból vagy máshonnan, sejtjük-tudjuk, hogy ő volt a fotográfus is. Például Bojár Sándor, Inkey Tibor, Kereki Sándor, Lissák Tivadar, Viznyiczai Erzsébet. Vannak adományozók, akik mellett nem szerepel a fotós neve, de viszonylag könnyen megtudható, ki volt. Például Sándor Dávid esetében édesapja, Sándor László; és nagy valószínűséggel Vajszada Károly munkája néhány, Zsanda Zsolt által adományozott kép. Fájó hiányosság, hogy miközben Sándor Lászlónak több fontos képe is szerepel az albumban, és a *Heti Fortepan* külön cikkben emlékezett meg róla, a vele kapcsolatos rövid szövegrészlet (226–228. old.) csak mint „Lászlót” említi. Vájtfülnék kell lenni Fortepan-ügyekben, hogy rájövünk, kiről van szó, és melyek az ő képei.

Van, ahol az adatokban összekeveredik az adományozó és a fotográfus kiléte. Kinszki Imrét adományozóként írják, pedig vagy a lánya, Kinszki Judit

vagy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár lehetett az adományozó, ő a szerző volt. Dömölky Etelkánál tudjuk, hogy unokaöccse vagy unokahúga az adományozó, és ő a szerző. Utóbbi tény onnan derül ki, hogy a kötet rövidebb szövegeiben valaki ír „Eta néniről”, aki a tanára volt, és most örömmel látja régi tanára képeit a Fortepanon.

A három, már érintett hosszabb írás (*A fotográfiát néző ember* Enyedi Ildikótól, a *Megoldókulcs a Forte-*

© Fortepan 135700, szerző: Új Élet szerkesztősége (Sütő András örökösei), 1969

14 ■ Maier és nem Mayer, mint a kötetben.

15 ■ Timár Péter fotográfus írja: „Azt akarom megértetni, hogy az eladja, nem adja el, a tanulta, nem tanulta, a belépett, nem lépett be, a felvették, nem vették fel és még jó pár »fontos« dolog nem művészeti kérdés. A dolgok művészeti megítélés szempontjából egyetlen dolog létezik, nevezetesen a MU. Nem egy mű persze, hanem – műfajonként eltérően – valahány összetartozó alkotás. Van egykönnyes regényíró, de egy novella író vagy egyverses költő valószínűleg nincsen. Annnyit elvár az ember, amennyi már bizonyítja, hogy nem véletlenül született a dolog olyanra, amilyen lett. A fotónál ez az amennyi talán egy kicsit több, mert több a véletlen lehetősége is, de nem lehet biztos számot mondani.” (Amatőrök kontra ... Kik is? In: Szarka Klára [szerk.]: *Profi vagy amatőr? – Tanulmányok, közelítések*. Magyar Fotóművészek Szövetsége, Bp., 2002. 9–16. old.)

16 ■ Ennek sokatmondó jele, hogy a fortapan.hu oldalon „Adományozók” névlista van, de „Szerzők” lista nincs.

17 ■ A kötetet Szilágyi Róza Tekla szerkesztette, kreatív koncepciója Salát Zalán Péter munkája, a képszerkesztők Barakonyi Szabolcs és Salát Zalán Péter voltak. A könyvborító és a kötés kivitelezéséhez Szántói Lilla nyújtott inspirációt.

18 ■ A *Fortepan Masters* kötethez tartalmában leginkább hasonlítható, 478 oldalas, profi és amatőr képeket egyaránt tartalmazó *Leletek a magyar fotográfia történetéből* (Képzőművészeti, Bp., 1983. Válogatta: Szilágyi Gábor és Kardos Sándor, felelős szerkesztő: Hajdu István) valamennyi ismert alkotóról közöl egy bevezetőnyi életrajzot, és megadja az eredeti kép vagy negatív méretét is. Ennyi elvárható lett volna a *Fortepan Masters* esetében is.

19 ■ A *Heti Fortepan* 2020 szeptemberétől kezdve blogbejegyzésként folytatódik a Capa Fotográfiai Központ égisze alatt: <https://hetifortepan.capacenter.hu/category/heti-fortepan-cikkek/>. Az *Index*en közölt régi *Heti Fortepan* cikkek itt találhatóak: <https://index.hu/fortepan/?p=2>. Szerkesztési hiba, hogy a kisebb szövegek szerzőit nem említi az utolsó oldalakon a tartalomnál, csak együttesen adják meg az album elején. Nem írták be a *Heti Fortepan* mint forrást sem.

20 ■ Az internetet, az említett *Index Fortepan* rovatot kell segítségül hívni, hogy az legyen.

pan-gyűjteményhez Barakonyi Szabolcstól és Simó György interjúja Tamási Miklóssal *Az albumokban ott lapul a múlt század egésze* címmel) mellett a kötetben külön lapokon olvasható kisebb szövegek az Index internetes portál már megszűnt *Heti Fortepan* rovatából átvett részletek.¹⁹ Hosszuk és információ-tartalmuk nagyon eltérő. Van, ahol csak egy könnyű sóhaj: „...az a könnyű szédület...” például az Enyedi Ildikó bevezetője előtti lapon. A szerkesztési szabály, úgy tűnik, az volt, hogy egy-egy kép vagy képsorozat elé kerüljenek a hozzájuk tartozó szövegek, de ez nem mindig nyilvánvaló.²⁰ Kétségtelen ugyanakkor, hogy mind XX. századi és jellegzetesen magyar, illetve kelet-európai történetekre utal. Az egyes szövegek alapbetűi (kenyér-szövegei) különböző nagyságúak és különböző típusúak (a Times betűtípus variációi), és mindegyikből kiemelték egy-egy fontos szót vagy mondatrészletet picit betűvel szedve és lapszélre helyezve. A cél feltehetően az volt, hogy – miközben megtörik a fotók áramlását – szemünk úgy kalandozzon a szöveges lapokon is, mintha képeket látnánk.

A 690 oldalas kötetet 115 darab (színével és visszajával számolva) 6-6 oldalt tartalmazó lapból fűzték össze. A fűzés a baloldali és a középső oldalak elválasztó vonalában van, és a jobbra eső oldalak visszahajtásával jött létre az álló könyvformátum. Így az olvasó egy lap kihajtásával nézheti a képeket

Osztályátlag

Szerkesztette: Tillmann Ármin

Tillmann Ármin

Identitáspolitika: kulcsfogalom a rendszerkritika

kiéleléséért vagy annak kiiktatásáért? 7

Báthly Ágnes

„Fehérek” és „Feketék”

Kelet-európai diszkurzív stratégiák a gyarmatosítás

örökségéről és rasszról.....15

Feró Dalma

Az elismerés posztpolitikája

a hegemoniáküzdelmek szolgálatában

Az újabaldali mozgalmaktól a liberális hegemonia

felemelkedéséig és válságáig.....33

Francis Fukuyama

Az identitáspolitika ellen

Az új tribalizmus és a demokrácia válsága.....55

Adrienne Rich

Kötelező heteroszexualitás és leszbikus létezés 75

András Csaba

Szegény alt-rightos gyermekeink

Recenzió: Angela Nagle: *Kill All Normies – The online culture*

Wars from Tumblr and 4chan to the alt-right and Trump 105

Engedelmeskedés

Sümei István

Az engedelmeskedés elmélete 115

Javítatlan kiadás

Ali R. Chaudhary

Fesd fehérre!

A reklámparaszegregációs logikája és az elektromos gitár 137

Társadalmi mobilitás és életkörülmények

Harcza István

Az intergenerációs mobilitás

és az életkörülmények közötti kapcsolat

Kételyek a párhuzamos megközelítés tükrében..... 163

Recenziók

Csathó Ábel

Fehérek közt egy amerikait

„Ott kívül a magyarázat...”. Társadalomkritikai beszélgetések

Böröcz Józseff. (Szerk.: Böröcz József és Fáber Ágoston.) 191

Bayer József

Helyi gondoktól a globális perspektíváig

„Ott kívül a magyarázat...”. Társadalomkritikai beszélgetések

Böröcz Józseff. (Szerk.: Böröcz József és Fáber Ágoston.) 197

és szövegeket, oltárszerűen, egyszerre 3 oldalon, és két lap hátra hajtásával tárul fel újabb 3 oldal. Nem valami pörgős, de ez az ára annak, hogy nagyméretű, akár két oldalnál is szélesebb, esetenként kifutóra hagyott fotók is bőven legyenek a kötetben. A 3 együtt látható oldalon gyakran csak 2 kép szerepel. Ezek nem a klasszikus értelemben vett oldalpárok, de a szerkesztők gondosan ügyeltek rá, hogy a két, illetve más esetekben három kép harmóniában legyen egymással. Mi több, ha a harmadik oldalak kihajtása nélkül nézzük a kötetet, két oldalon akkor is egymásra rímelő képeket, képrészleteket, képfolyamot látunk. Kihajtom – nem hajtom ki, egyes oldalhármasokat kihajtok – másokat nem: ilyen értelemben is lehet játszani a lapokkal. A kötet megalkotóinak az volt szándéka, hogy a könyv nézegetése hasonló érzelmi hullámvázát idézzon elő, mint a zenehallgatás vagy egy narratíva nélküli film nézése. A Fortepan Masters honlapján Salát Zalán Péter és Schusztar Viktor *A sodródás nemkönyve* címmel közöltek cikket, amelyben többek között leírják: „Ez a könyv nem feltétlenül akar könyv lenni.”²¹ Ez után részletesen beszámolnak az alkotás folyamatáról, a felhasznált anyagokról, betűtípusokról, a kötésről, egyszóval a kötet könyvszakmai jellemzőiről, és az ezeket meghatározó kreatív koncepcióról.

Nagyon szép matt papírokon, nagyon jó offset eljárással készült a nyomtatás. A nagyméretű – néhány esetben sztereó fotók – kiválóan érvényesülnek. Az album elegáns fekete matt karton borítót kapott, két nagy füllel. A kötet kézbe vehető nagyságú, és a borítóból a könyvtest kivehető. Ha a borítóban hagyva és kényelmesen az asztalra fektetve nézzük, lapozáskor a borítófülek alatt ötletes fekete karton betétív emelkedik meg, hogy így az épp nézett lap oldalai egy szintben lehessenek. A betétívek oldalaira nyomtatták a tartalomjegyzéket, egy ismertetőt a Fortepanról, továbbá fülszöveggként egy kis részletet Barakonyi Szabolcs szerkesztői bevezetőjéből. □

21 ■ <https://fortepanmasters.com/hirek/sodrodas-nemkonyve>, 2022. január 21.

EGY TISZTÁBB CSONTVÁRY-KÉP FELÉ

FODOR ZOLTÁN

Tímár Árpád: Csontváry

Interpretáció vagy legendagyártás

Sajtó alá rendezte: Anghy András

Corvina, Budapest, 2021.

399 oldal, 3490 Ft

Szomorúsággal vegyes örömmel vettem kezembe Tímár Árpád könyvét, amely a művészettörténész Csontváryról szóló írásait tartalmazza. Örültem, hogy ezek a kiváló munkák most így együtt, összegyűjtve megjelentek, ugyanakkor elsomorított, hogy a kiadvány posztumusz műként látott napvilágot. A kötetet a pécsi Janus Pannonius Múzeum osztályvezető főmuzeológusa, az Anghy András néven publikáló Nagy András állította össze.

Előjáróban le kell szögezmem, Tímár Árpád a szó tulajdonképpen értelmében nem volt Csontváry-kutató. Magyar, művészettörténet és filozófia szakon végezte el az egyetemet. Lukács György köre határozta meg szellemi pályakezdését. 2008-ban írta:

„azt kell mondanom: tulajdonképpen szerkesztő, textológus, bibliográfus vagyok. Szerkesztettem a nyolcvanas években a *Művészet* című folyóiratot, a kilencvenes években az *Új Művészetet*, jelenleg is szerkesztem a harmincötödik évfolyamánál tartó *Ars Hungarica* című tudományos közleményt. [...] A hatvanas évek végén kezdtem el Fülep Lajos írásait összegyűjteni, [...] még ma is dolgozom a hatalmas méretű kézíratos hagyaték feltárásán, publikálásán. [...] Az elmúlt évtizedek során összegyűjtöttem Lukács György fiatalkori írásait, ezeket minden múltó divat és politikai széljárás ellenére ma is a magyar kultúra szerves részének tartom. Összeszedtem és hozzáférhetővé tettem a korábban szinte teljesen ismeretlen Popper Leó írásait. [...] Egyre fontosabbnak tartom régmúlt idők napisajtójának művészettörténeti szempontból való tanulmányo-

zását: művészek életéről, művek keletkezéséről, fogadtatásáról, a művészeti közállapotokról más-honnan nem pótolható információkhoz lehet így jutni.”¹

A XIX. és XX. század fordulóján kinyomtatott, művészeti kérdésekről és eseményekről szóló sajtóközleményeket rendkívüli alaposággal és hozzáértéssel tanulmányozta, az e területen folytatott kutatásainak csupán egy sajátos – ugyanakkor igen fontos – esete volt a Csontváry-recepció alaposabb vizsgálata. Elsősorban a festői életműről született korábbi szakmai értékelésekről, illetve laikus vélekedésekről írt kritikákat és tanulmányokat, ehhez képest az egyes Csontváry-művek értékelése a munkásságán belül kevésbé hangsúlyos.

Kutatói működésének jellege miatt Csontváryval foglalkozó közleményeket vagy akkor jelentetett meg, ha valamilyen esemény miatt szükségesnek érezte, hogy kritikai észrevételeinek hangot adjon, vagy akkor, ha az összegyűlt adatok alapján egy-egy kutatási témát le tudott zárni. A Csontváryval kapcsolatos kérdések ezért bűvópatakként hatják át az életművét. Pályája elején, 1965-ben, Németh Lajos első kiadású Csontváry-monográfiájáról írt recenziót, utolsó munkájaként pedig a festői életmű befogadtörténetéről készített tanulmányának második része jelent meg, 2017-ben, már a halála után.

A jelen kötetbe felvett írások általában időrendben követik egymást. Ettől az elvtől a szerkesztő csak egy esetben tért el: az *Interpretáció vagy legendagyártás* című tanulmány két, eredetileg 22 év különbséggel megjelent részét a tartalmi összetartozásuk miatt egymás mellé helyezte.

A legkorábbi újraközölt mű, a Németh Lajos monográfiáját² ismertető és bíráló dolgozat egyebek mellett azért fontos, mert Tímár már ekkor világossá tette, hogy ő maga miként vélekedik Csontváry Kosztka Tivadar személyéről, műveszpályájának kezdetéről. Recenziójában ekkor maga is elfogadta azt a Németh Lajos által is megfogalmazott feltevést, hogy az 1910-es években a festőn elhatalmasodott az elmebaj. Amíg azonban Kosztka 1880-as elhíváselményét – amikor egy hang azt ígérte neki, hogy nagyobb festő lesz Raffaellónál – Németh a pszichózis első jelének tartotta, Tímár úgy ítélte meg, hogy ez a történet a betegség kifejtett stádiumára jellemző utólagos kitalálás, egy beteges önigazolás része (12. old.).

1 ■ *Napút*, X (2008), 10. szám, 39–40. old. Lásd még: Dizseri Eszter: *Fülep Lajos élete*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 2003. 276–277. old.; Marosi Ernő: In memoriam Tímár Árpád (1939–2017). *Ars Hungarica*, 2017. 2. szám, 153–154. old.; Bardoly István: Tímár Árpád munkásságának bibliográfiája (1964–2017). *Ars Hungarica*, 2017. 2. szám, 254–263. old.

2 ■ Németh Lajos: *Csontváry Kosztka Tivadar*. Képzőművészeti Alap, Bp., 1964.

A *Hol tart a Csontváry-kutatás?* című 1993-as cikke néhány, abban az időben megjelent munkát mutatott be – Noszlopy György, Sinkó Katalin, Szabó Júlia, Romváry Ferenc és Perneczky Géza publikációit. Leghosszabban a Perneczkyével foglalkozott, egyebek mellett az alábbi értékelést adva róla:

„számos új ötletet, javaslatot is megfogalmaz Perneczky. Érdekes néhány termékenynek ígérkező gondolatot kiemelni. Igen erőteljesen hangsúlyozza például Csontváry művészi magatartásának, szerepvállalásának a tudatos megtervezését, tudatos megformálását”. (24–25. old.)

Ezt sajnálatos módon Tímár Árpád érdemi ellenőrzés nélkül komolyan vette. Nem árt azonban utánanézni, milyen érvanyag alapján állította Perneczky, hogy a Csontváry-kéziratokban leírt élettrajzi események bizonyos elemei, köztük az 1880-as elhívásélmény, ép elmével, számító tudatossággal megfogalmazott koholmányok lehetnek. Perneczky Géza a következőket írta:

„Az elhivatás történetének Csontváry által sokszor és sokféleképpen lejegyzett változatai között van egy olyan variáns is, amelynek a színhelye nem az iglói patika előtti utca, hanem a Tátra, ahová Csontváry ki-kijárt, s ahol fenyőket s fákkal borított hegyoldalakat rajzolgatott volna. Hallucináció vagy égi hang helyett egyszerűen a principálisa biztatta aztán arra, hogy vegye komolyabban festői készségét, s küldjön el egyet a rajzai közül Keleti Gusztávnak, az ismert kritikusként. Ehhez ösztönzésül megszerezte neki Keleti címét is. Anélkül, hogy ezzel végleges döntésre ösztönözne bárkit is, meg kell jegyeznem, hogy ez a változat az egyetlen, amely törés nélkül simul a Keleti Gusztávval való levelezés fennmaradt szövegének a hangvételéhez, vagyis ahhoz a dokumentumhoz, ami az egyetlen ellenőrizhető adat.”³

E „termékenynek ígérkező” gondolatmenettel csupán egy a gond: azok a kiadványok, amelyek Csontváry kéziratok feljegyzéseit közlik, s amelyekre Perneczky forrásként hivatkozik,⁴ nem tartalmazzák az általa az elhívástörténet új értelmezési alapjaként előterjesztett „variánst”, mivel valójában nem létezik. A történetnek nincs olyan, a művész által feljegyzett változata, amely szerint az elhívásélményre nem az iglói patika előtti utcán, hanem a Tátrában került sor, és a titokzatos hang helyett principálisa biztatta volna a fiatal patikust a festői pályára. Arról, hogy Kosztká honnan tudta meg Keleti Gusztáv címét, akit egyébként nem mint kritikust, hanem mint a Mintarajziskola igazgatóját keresett meg a levelével, a források nem mondanak semmit. Teljes egészében fikcióról van tehát szó, amit – akárcsak a rá épített elméletet is – ehhez mérten kell kezelni.⁵

Az *Új Csontváry-renaisszánsz?* című kritika a Miltényi Tibor szerkesztésében, 1998-ban megjelent könyvről szól, amely Lehel Ferenc Csontváry-köteteiből szemelvényezett részleteket, illetve még két további, a festőhöz köthető szöveget foglalt magába. Miltényi szerkesztői munkáját Tímár Árpád a *BUKSZ* 1999. évi első számában igazságos és szigorú bírálat tárgyává tette. Rámutatott, hogy Miltényi igen felületesen ismerte Lehel munkásságának befogadástörténetét, emiatt a kötet bevezetőjében számos alaptalan, tényekkel nem igazolható kijelentést tett a műkritikai, művészettörténeti irodalomról. Az igen részletes kritikából itt csupán két olyan kérdésre térek ki, melyek eddig jelentős mértékben befolyásolták Csontváry munkásságának megítélését. Az egyik a művész vélelmezett elmebetegségének a problémája, a másik pedig a Lehel Ferenc által felvázolt Csontváry-életrajz megbízhatósága.

Tímár Árpád figyelmeztetett, hogy Miltényi Tibor gondolatmenete esetenként zavaros. Például Lehel érdemének tudja be, hogy a Csontváry-recepció egyik központi problémájává vált a művész betegségének kérdése, azazhogy „őrült volt, vagy normális, ha őrült, akkor mikor őrült meg, és ez hogyan hatott művészetére” (47. old.), miközben határozottan elutasítja, hogy Csontváry valaha is őrült lett volna.

3 ■ Perneczky Géza: *A rejtőzködő Csontváry. Holmi*, 1993. 3. szám, 343. old.

4 ■ „Hátralenne még, hogy támpontot adjak az idézett Csontváry-szövegek forráshelyére vonatkozólag. Amit nem talál meg az olvasó a *Csontváry-émlékkönyv* (Corvina, 1976) egyes fejezeteiben – nevezetesen Csontváry ott közölt rövidebb és hosszabb önéletrajzában, a beadványokban, valamint a Keleti Gusztávhoz írt leveleiben és K. Lippichhez írt negyedik levelében [...], arra rálehet Pertorini Rezső [...] Csontváry-patográfiájának az oldalain.” Perneczky: *A rejtőzködő Csontváry*, 336. old. A kiemelés a forrásdokumentum szerint.

5 ■ Megjegyzem, nem Tímár Árpád volt az egyetlen mértékadó szakember, aki tévedésbe esett, nem ismervén fel Perneczky írományának valódi természetét, Galavics Géza is „különösen problémaérzékeny írásként” értékelte. Lásd: Galavics Géza: *Csontváry, a Hortobágy és a fotográfus*. (Haranghy György emlékezete.) *Ars Hungarica*, 2005. 1. szám, 58. old.

6 ■ Miltényi Tibor: *Bevezető*. In: Lehel Ferenc: *Csontváry*. Szerk., vál., bev. Miltényi Tibor. [Szellemkép Bt.], Bp., 1998. 25., 30. old. A Lehel Ferenc Csontváry-könyvének 1931-es második kiadását követő időkből először egyes művészek vetették el a hiedelmet, miszerint Csontváry bolond volt. (Kassák Lajos: *Képzőművészetünk Nagybanjától napjainkig*. Magyar Műkiadó, Bp., 1947. 16. old.; Bencze László: *Csontváry Székesfehérvárról*. *Kortárs*, 1963. 9. szám, 1424. old.) Miután a közvélekedés, illetve az ideggyógyász Pertorini Rezső tanulmánya alapján (Adatok Csontváry Kosztká Tivadar festőművész patográfiájához. *Pszichológiai Tanulmányok IV*. Akadémiai, Bp., 1962. 437–461. old.) a mester elmebeteg voltát feltételező Németh Lajos monográfiája megjelent, a művészeti írók közül Mezei Ottó volt az első, aki határozottan elutasította, hogy Csontváry valaha is elmebajban szenvedett volna. (Mezei Ottó: *Csontváry és az újabb Csontváry-értékelés*. Halálának 50. évfordulóján. *Nagyvilág*, 1969. 9. szám, 1386. old.; uő: Németh Lajos – Gerlőczy Gedeon: *Csontváry-émlékkönyv. Művészet*, 1977. 9. szám, 44. old.) A bevezetőjében foglaltak azt sejtetik, hogy Miltényi Tibor az 1977-ben született Mezei-féle értékeléstől indítatva vetette el, hogy Csontváry valaha is elmebeteg lett volna.

7 ■ *Csontváry-émlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztká Tivadar írásából és a Csontváry-irodalomból*. Vál., emlékezőseivel kieg. Gerlőczy Gedeon. Bev., összekötő szöveg, szerk. Németh Lajos. Corvina, h. n. 1976. 81. old.

Tímár Árpád teljes joggal adott hangot értetlenségének: nincs értelme Lehel érdemének, munkássága értékes hozadékanak tekinteni, hogy Csontváry örülségének problémájára irányította a figyelmet, ha a művész nem is volt örült. Miltényi következtelen eszmeifuttatásának ugyanakkor pozitív hozadéka a Csontváry állítólagos elmebajáról adott értékelés.

„A pszichózis elhatalmasodásáról szóló hiedelemnek valószínűleg az írásos hagyaték töredékes volta adott alapot, pedig ha bárki jegyzeteket készít hirtelen ötleteiről, azok valószínűleg pont ugyanígy fognak kinézni. Semmi baja nem volt; ugyanaz a különös személyiség lehetett gimnazista korában, mint amikor 66 évesen meghalt.” – „Utolsó ismert levelét Anna nővérének írta 1919. június 14-én. [...] ez a levél sem mutat egyetlen bizarr asszociációt sem, pszichózisnak nyoma sincsen. Sajátos, szuverén egyéniségének épsége az utolsó pillanatig megmaradt.”⁶

A művész elmeállapotát Tímár Árpád hasonlóképpen ítélte meg, mint Miltényi Tibor. Erdemes az ő értékelését is szó szerint idézni:

„Én is úgy gondolom, hogy nem kizárólag az »örülség« lehet a Csontváry körüli megoldandó kérdések magyarázata; feltalálók, felfedezők, elhivatottságukban fanatikusan hívő művészek, vallási mozgalmak »prófétái« sorában sokakat jellemezhetünk a Csontváryéhoz hasonló lelki tulajdonságokkal és viselkedési formákkal. A köznap szóhasználat többségüket félkegyelműnek, hóbortosnak, együgyűnek vagy megszállottnak nevezi, de nem tébolyultnak vagy örültnék. S ez egyáltalán nem lényegtelen különbség.” (47. oldal.)

A Csontváry elmebeteg voltát állító vélekedések történetét áttekintve Tímár felhívta a figyelmet arra, hogy éppenséggel a Miltényi által nagyra tartott Lehel Ferenc kötetei terjesztették el szélesebb körben a művész bolond mivoltának hiedelmét. E vélelem kialakulásáról a következő értékelést adta:

„Egyetlen olyan írás sem került eddig elő, amelyben Csontváryt – Lehel könyvének megjelenése előtt – bárki örültnék vagy akár csak bolondnak nevezte volna.

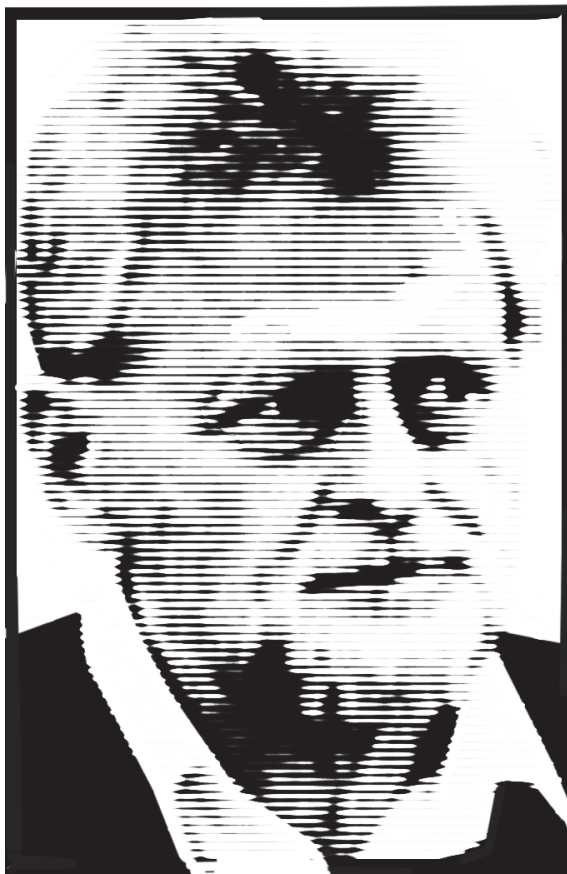
Lehet, hogy Lehel csupán kávéházi emlékeire, az ottani szóbeli megnyilvánulásokra támaszkodott. Nem árt azonban emlékeztetni arra, hogy Csontváryt – szerencsétlen sorsú pályatársaival,

Gulácsyval, Nemes Lampérth-tal ellentétben – soha nem kezelték elmeorvosintézetben, életében elmeorvos nem vizsgálta, véleményét nem mondott róla, vele kapcsolatban semmiféle, szakmailag hiteles vizsgálat, megfigyelés, feljegyzés nem készült. Az, hogy Lehel személyesen ismerte – bármilyen tapasztalatokat szerzett is –, nem jogosítja föl őt arra, hogy a »tünetek« alapján Csontváryt örültnék, tébolyultnak nyilvánítsa.” (54. old.)

Már nem Miltényi, hanem az általa feldicsért szerző munkáját bírálta Tímár akkor, amikor példákkal szemléltette, miként dolgozta át Lehel Ferenc a festő életrajzát. Lehel szerint Kosztka a müncheni Hollósy-iskolában készült első rajzát a képtárba vitte, ott letette „Böcklin lábához”, úgy

hasonlította össze a két művet. Tudni vélte továbbá annak a táviratnak a szövegét, amelyet a művész korábbi tanárának, Hollósy Simonnak küldött, miután Egyiptomban rátalált a „napút színeinek világító fokozatára”.⁷ Kész tényként közölte ezenkívül, hogy Csontváry a taorminai színházat ábrázoló nagy képe megfestésekor sátrat vert fel a hegyoldalon, ahonnan a legfőbbesébb kilátás nyílt a színház mögötti tengeröbölre, és e sátorban állította fel nagy vásznát, itt dolgozott. Mindezek olyan önkényes kiegészítések, amelyeknek semmi nyoma sincs Csontváry önéletrajzában. Lehel munkájának e részleteit Tímár Árpád így értékelte: „Teljesen jogosak ezek a »kiegészítések« egy regényes életrajzban, megengedhetetlenek viszont egy tudományos monográfiában, sőt »forrásmunkában«.” (52. old.)

A *Forráskritikai problémák a Csontváry-kutatásban* című tanulmányában a Csontváry életére és munkás-

ságára vonatkozó forrásokat tette kritikai vizsgálat tárgyává Tímár Árpád. Részletesebben Csontváry saját kiállítási katalógusaival, illetve autográf kézírataival foglalkozott. Megállapította, hogy a művész kézírása négy, kétségkívül hiteles, aláírt, egykor elküldött levélből egyértelműen ismert. Ezek a levelek Koronghi Lippich Elek hagyatékából az 1920-as években kerültek az Országos Széchényi Könyvtár levestárába. A leveleket először Pertorini Rezső közölte,⁸ majd a *Csontváry-émlékkönyv*ben is megjelentek.⁹ E négy levél írásképe alapján Tímár Árpád a szakirodalomban ismert többi, Csontvárytól származó levelet is hitelesnek fogadta el. Fenntartásait hangoztatta ugyanakkor minden olyan irattal szemben, amelynek nem ismeretes az autográf kézírata. A kétes hitelességű anyagok közé sorolta a művész életrajzának legfontosabb forrását, az úgynevezett nagy önéletrajzot, amelynek „eredeti, autográf változata elveszett, vagy legalábbis hosszú ideje lappang”, ezért a *Csontváry-émlékkönyv* is csupán az átgépelte másolata alapján tudta közölni. A fennmaradt autográf kéziratok, töredékek között vannak olyanok, amelyek egy-egy életrajzi eseményt dolgoznak fel, s ezzel mintegy hitelesítik a nagy önéletrajzban mondottakat, de a teljes önéletrajz saját kézzel írott változata jelenleg nem ismert. Tímár szerint kérdéses, „hogy ilyen körülmények között tekinthetjük-e a nagy önéletrajz gépelte változatát nagyjában és egészében hiteles Csontváry-szövegnek” (65. old.).

A nagy önéletrajzban elbeszélte események közül Tímár Árpád egyet vizsgált alaposabban, az 1880-as elhívásélményt. Indításként rögtön a vizsgálat tétjét is megfogalmazta:

„A feltételezett eseménnyel kapcsolatban az első jogos kérdés az lehet, hogy vajon valóban megtörtént-e ez a csodás esemény a Csontváry által megjelölt időpontban, 1880-ban, vagy csupán később kitalált, utólagos magyarázatként született a történet pályaválasztása – illetve pályamódosítása – indokolásaként. Ha ugyanis valóban hallott Csontváry 1880-ban égi szót, akkor annak lehetett szerepe abban, hogy festővé vált, ha viszont a történetet élete vége felé konstruálta, akkor ez is csupán önigazolásának, önmitoszépítésének egyik eleme.” (68. old.)

Tímár az elhívástörténet különböző variánsait összehasonlítva igyekezett megbecsülni, hogy a két lehetőség közül melyik a valószínűbb. Áttekintette, hogy miként jegyezte le különböző alkalmakkor Csontváry az őt a festői pályára kirendelő szót. A publikált kéziratokból kigyűjtött, témába vágó részek alapján úgy látta, hogy

„a változatokban [...] három alaptípus variálódik: »te leszel a világ legnagyobb festője, nagyobb Raffaelnél«, »te leszel a világ legnagyobb napűtfestője« és »te leszel a világ legnagyobb plein air fes-

tője, nagyobb Raffaelnél«. Az utóbbi két változatot Csontváry többnyire úgy írta le, hogy kihagyta a kulcsszó – a napút, illetve plein air – helyét, mondván: »a legnagyobb szó után a következő szót nem értettem meg...« Nyilván úgy vélte, hogy az élmény hitelességét ezzel a dramatizálással támaszthatja alá a legjobban, azaz úgy tett, mint ha az eseményt egyidejűleg dokumentálná: leírta először a hiányos szót, majd később pótolta a hiányzó szót. Már ez a naiv igyekezet is kissé gyanút keltő, hiszen a lejegyzés 30–35 évvel az esemény megjelölt időpontja után történt meg. Nekem tehát úgy tűnik, hogy itt nem egyszerűen a nagy élmény – mégpedig az egyszeri, a felejthetetlen, a döntő, a mindent meghatározó, az egész életre kiható élmény – leírásáról van szó, hanem valami bonyolult spekulációról, valami olyan konstrukcióról, amelynek a célja ugyan világos és egyértelmű,¹⁰ de elemei önmagukban nem mindig értelmesek, összefüggéseik nem mindig logikusak.” (70–71. old.)

Az elhívásélmény három változata közül Tímár az utóbbi kettőt tartotta logikailag hibásnak:

„Egyrészt önmagában is nehezen értelmezhető egy olyan kijelentés, amely Raffaellót és a plein airt kapcsolatba hozza: lehet valaki a világ legnagyobb plein air vagy napűtfestője – ha ez egyáltalán eldönthető és kimondható így –, de akkor nem sok értelme van a Raffaellóhoz való hasonlításnak. (Azoknak a művészeknek, akik tisztában voltak azzal, hogy mi a modern művészeti törekvések

8 ■ Pertorini Rezső: *Csontváry patográfája*. Akadémiai, Bp., 1966. 88–96. old.

9 ■ *Csontváry-émlékkönyv*, 44–51. old.

10 ■ Az elhívásról szóló különböző visszaemlékezés-változatok értékelésekor Tímár Árpád érdemben nem foglalkozott azzal a ténnyel, hogy a neki szóló sorsfordító erejű üzenet szövegét Csontváry sohasem tette közzé. A nagyobb nyilvánosság előtt csupán egy 1919-ben készült interjúban nyilatkozott kiválasztottságáról. Mindössze ennyit mondott: „1880. október 14-én lettem jóslással, szóbelileg a Láthatatlan által kinevezve, kijelölve festőnek, azt nem mondom meg, mi volt köztünk szóbeli, erre nincs még szükség.” (259. old.) Az elhangzott szót a feljegyzéseiben megőrizte ugyan, különböző variánsokban, de közülük egyet sem publikált. Halála után a kéziratát csaknem eltűzték, s csupán az események emberi ésszel előre nem látható szerencsés alakulásának köszönhető, hogy Gerlőczy Gedeon megmentette őket az enyészettől. (*Csontváry-émlékkönyv*, 295. old.) A magam részéről ezért semmi jelét nem látom annak, hogy Csontváry az elhívásakor elhangzott szót szövegével a saját érdekében befolyásolni akarta volna a közönséget.

11 ■ Pap Gábor: *A Napút festője. Csontváry Kosztka Tivadar. Pódium Műhely Egyesület, Debrecen, 1992. 9–10. old.*

12 ■ Az újító szóhasználat Csontváry önértékelésével függhet össze. A művész önmagát zseninek tartotta, a zseni pedig szerinte egyebek mellett arról ismerszik meg, hogy „eredeti [...] mindenütt és mindenben”. (*Csontváry-émlékkönyv*, 61. old.)

13 ■ Bellák Gábor: Csontváry 163. *Művelődés*, 2016. 6. szám, 13. old.

14 ■ Magam korábban részletesen kifejtettem, hogy véleményem szerint Csontváry mit jelölhetett a „napút”, illetve a „plein air” kifejezésekkel. Lásd: Fodor Zoltán: *A rejtőzködő műértő*. 1. kötet. A szerző kiadása, Medgyesbodzás, 2015. 461–472. old.

lényege a századfordulón, eszükbe se jutott, hogy Raffaellóhoz hasonlítsák vagy mérjék magukat.)

Másrészt ilyen kijelentést bizonyosan nem »hallhatott« Csontváry 1880-ban Iglón, a kulcskifejezést ugyanis nem ismerte (saját bevallása szerint sem); ez a közlés csak úgy lenne elképzelhető, ha feltételezzük, hogy a Tátra aljában valóságosan – nem pusztán szubjektív élményként – hangzott el a szózat, mégpedig egy olyan felsőbbrendű lény megnyilvánulásaként, aki naprakész információkkal rendelkezett a legújabb franciaországi festészeti törekvésekről, tehát Csontvárytól függetlenül tudta, mit jelent a *plein air*.» (71–72. old.)

Vizsgálódásának eredményeit összegezve Tímár Árpád úgy foglalt állást, hogy az 1880-as elhívatásról szóló „leírások – a bizonytalanság, a többféle formai és tartalmi változat következtében – végül is sokkal inkább az utólagos konstrukció mellett szólnak, nem igazolják kellő meggyőző erővel az élmény hitelességét. Egy ennyire fontos, mindent meghatározó eseményre nem lehet ennyiféleképpen emlékezni.» (72. old.) Nem hallgatta el ugyanakkor, hogy az általa bemutatott szövegvariánsokat más-képp is lehet értelmezni. Dávid Ferenc hívta fel a figyelmét egy másik magyarázatléhetőségre, amely szerint „Csontváry valóban hallott ott és akkor égi szózatot, de egy része értelmezhetetlen volt számára, s ezt később próbálta megfejtetni.» (71. old. 31. jegyzet.)

Ebben a kérdésben a magam részéről teljes mértékben Dávid Ferencsel értek egyet. Tímár Árpád érvelésének két vitatható pontja van. Az első, hogy elfogadta – a más esetekben teljes joggal bíralt – Lehel Ferenc értelmezését, miszerint Csontváry egykor a „*plein air*” kifejezés hangalakját hallotta Iglón, s az elhangzott szót csak azért nem értette, mert a jelentésével nem volt tisztában. Csontváry visszaemlékezései ezt az interpretációs lehetőséget önmagukban nem zárják ki ugyan, de le kell szögez-nem, hogy e közelítés alapja pusztá feltevés. Kosztka szavait úgy is lehet magyarázni, hogy az ifjú patikus a nem értett szónak már a hangalakját sem tudta felfogni. A második vitatható pont, hogy Tímár – szintén Lehel Ferencet követve – a Csontvárynál előforduló „*plein air*” fogalmát azonosnak tekintette a korabeli művészeti szaknyelv „*plein air*” fogalmával, s ennek fordításaként, magyaráztaként kezelte a „*napút*” kifejezést. Az utóbbi azonosítás érvényes-sége kérdéses, mert a XIX. században a „*napút*” a magyar csillagászati szaknyelv egyik szakkifejezése volt: a Nap látszólagos égi pályáját, az ekliptikát jelentette. (Erre Pap Gábor már korábban felhívta a figyelmet.)¹¹ Miután „*napút*” pontosan meghatározott, egyértelmű jelentéssel rendelkezett, úgy vélem, ezt az összetett szót Csontváry nem használhatta a festészeti szaknyelv „*plein air*” fogalmának pusztá magyaráztaként. Az utóbbi, francia eredetű szakkifejezés szó szerint szabad levegőt, tágabb értelemben

szabad levegőn való festést jelent, de e fogalom jelöli a természetben megfigyelhető, közvetlen megvilágítás keltette színhatások visszaadására való törekvést is. A két különböző szakterület sajátos kifejezései teljesen különböző jelentéssel rendelkeztek, a velük jelölt valóságtartományoknak eredetileg semmi közük sem volt egymáshoz, s hogy ennek ellenére az elhívásélményt rögzítő visszaemlékezésekben egymást váltva bukkan fel a „*napút*” és a „*plein air*” kifejezés, szerintem annak a jele, hogy a művész az eredeti jelentéstartalmakat megváltoztatta, egyedi módon átértelmezte. Ezért lehetett az eredetileg a csillagászatban használt „*napútból*” nála egy sajátos festészeti szakkifejezés, és a fogalom egyedi értelmezése miatt vált lehetségessé, hogy ne csak saját magát, de Raffaellót is a „*plein air*” festészet művelőjének tekintse.¹²

A művész „*napútjáról*” Bellák Gábor a következő értékelést adta: „Csontváry művészetének két-séggkívül a »*napút*« a kulcsfogalma. Soha előtte és utána más festő nem alkalmazta ezt a kifejezést.” „*Napút*-festészet mint művészettörténeti fogalom nem létezik és nem is definiálható. Éppen ezért be kell érünk azzal az egyszerű magyarázattal, hogy a *napút*-festészet nem más, mint Csontváry festésze-te.”¹³ Miután a mester feljegyzéseiben azonos szöveg-környezetekben egymást váltva fordul elő a „*napút*” és a „*plein air*”, ugyanúgy, mint az elhívástörténet második és harmadik típusánál, Bellák értékelése Csontváry egyedi „*plein air*” fogalmára is kiterjesz-tető: a „*plein air*” festészet ebben a közelítésben a Csontváry által művelt festészetet jelentheti.

Az elmondottak miatt szerintem mindenképp megengedhető feltevés, hogy a művész teljesen egyéni, eredeti módon fogta fel a „*plein air*” fogalmát. Akkor pedig el kell fogadnunk, hogy Csontváry a maga sajátos szóhasználatának hatókörében értelmes módon, logikai ellentmondástól mentesen sorolhatta be Raffaellót és saját magát a „*plein air*” vagy „*napút*” festők közé. A tisztánlátás érdekében a legjobb természetesen az lenne, ha pontosan meg tudnánk határozni, mit jelentett a művész számára a „*napút*” és a „*plein air*”,¹⁴ az elhívástörténet hiteles-ségének körültekintőbb megítéléséhez ugyanakkor már annyi is elégséges, ha belátjuk, hogy a festészeti szaknyelv, illetve Csontváry egyedi nyelvezetének „*plein air*” fogalma nem feltétlenül azonos.

Az általam előadott ellenvetések alapján úgy gondolom, az elhívásélményről szóló feljegyzések három fő típusának létéből nem kell szükségszerűen az 1880-as esemény utólagos konstruáltságára, kitalált mivoltára következtetnünk. Valószínű, hogy a titokzatos szózatból Csontváry a „legnagyobb” szó után következő szót „nem értette” meg, még a hangalakját sem tudta felfogni, az egész mondatból csupán annyit tudott kikövetkeztetni, hogy az egy rövid, bizonyára két szótagos szó volt. Úgy vélem, még csak azt sem tudta megállapítani, hogy az elhangzott szó magánhangzói milyen jellegűek, alacsony vagy mély

hangrendűek voltak. A későbbi feljegyzéseiben a festő ezért próbálta meg az általa „nem értett” szót két meglehetősen eltérő hangalakú kifejezéssel visszaadni: a mély hangrendű magánhangzókat tartalmazó „napút”, illetve a magas hangrendű magánhangzókat tartalmazó „plein air” hangzásukban egyáltalán nem hasonlítanak egymásra. Az ennyire eltérő szavakkal a kinyilatkoztatás kulcsfogalmának meg nem értettségét fejezhette ki: az 1880-ban fel nem fogott szó éppen úgy lehetett a „napút”, mint a „plein air”, vagy bármi más, az időtartamában hozzájuk hasonló rövid szó. Ha ezekkel a feltevésekkel élünk, az utólagos konstrukciónál valószínűbbnek tarthatjuk, hogy az 1880-as elhívás Kosztka Tivadar valós élménye volt.

Miután az elhívásélmény valóságosságát elfogadó eddigi értelmezések jórészt vagy azt feltételezték, hogy a hallott iglói szózat kóros eredetű hallucináció volt, vagy pedig azt, hogy transzcendens erők tényleges kinyilatkoztatására került sor, szükségesnek tartom megemlíteni, hogy az előbbi kettőn kívül létezik még egy magyarázatlehetőség. Lehetséges, hogy Csontváry hallucinációs élménye nem volt sem kóros, sem pedig szükségképpen transzcendens eredetű. Pszichológiai vizsgálatok alapján szellemileg teljesen ép emberekkel a legközönségesebb körülmények között is előfordulhat, hogy hallucinálnak, vagyis valamilyen hangot hallanak, vagy látni vélnek valamit, ami ténylegesen nincs jelen. A feszült érzelmi állapot, a magas láz, a hosszas éhezés, az álmatlanság, a tartósan ingerszegény környezet szinte törvényszerűen hallucinációkat idéznek elő. Ehhez nincs szükség az alany valamilyen sajátos hajlamára, hallucináció mindenkiél előfordulhat.¹⁵ Úgy vélem, megtörténhetett ez a szellemileg egészséges fiatal Kosztka Tivadarral is.¹⁶

A *Képcímek és képértelmezések* című tanulmányban Timár Árpád azt vizsgálta meg, miként hatott egyes Csontváry-képek értelmezésére a megnevezésük. Megállapította, hogy a festészetben a képcímek jó része „olyan általános témamegjelölést tartalmaz, amely nem befolyásolja érdemben a mű jelentésének megfigyelését. Tájkép, csendélet, férfiarckép, női akt – az értelmezésnek csak a legtágabb kereteit adja meg. De vannak más típusú, konkrétabb – eseményt, helyszínt vagy helyzetet leíró – címek is. Ezeknél minden szónak súlya, szerepe lehet, s akár egy-egy szó megváltoztatása is már más irányba terelheti az interpretációt.” (75. old.) A képcímek értelmezést befolyásoló erejét két Csontváry-festmény példáján szemléltette Timár, az egyik a művésztől az *Egy cédrusfa a Libanonból* megnevezést kapó alkotás, melyet a recepció során átcímeztek *Magányos cédrusra*, a másik pedig a *Fohászokodó Üdvöztető*.

A kötetben ezután a *Megjegyzések Kaszás Gábor Csontváry-tanulmányához* című rövid írás olvasható, amely korábban még nem jelent meg. Nem kész dolgozat, inkább csak egy tartalmi vázlat, amelyben Timár szinte csak az első benyomásait, észrevételeit

jegyezte fel Kaszás munkájáról.¹⁷ A tanulmány eredményeként ismerte el, hogy a szerző számos korai Csontváry-tájkép nézőpontját tisztázni tudta, és a feldolgozott témákat világtájakhoz és napszakokhoz tudta kötni. Hiányolta ugyanakkor, hogy Kaszás nem támasztotta alá bizonyítékokkal azt a véleményét, hogy Csontváry mindig a helyszínen, közvetlen szemlélet alapján festett, s hogy nem mutatta ki részletesen, mit és hogyan változtatott a látványon a feldolgozás.

A *Remekművek és kismesterek* címmel jegyzett kritika Gellér Katalinnak, a magyar szimbolizmusról szóló könyvét ismerteti,¹⁸ Csontváry festészetére csupán mint a témához érintőlegesen hozzátartozó kérdésre tér ki.

Timár Árpád Csontváryval foglalkozó munkásságának csúcspontja az *Interpretáció vagy legendagyártás* című tanulmány két része. *Megjegyzések Csontváry befogadástörténetéhez* alcímmel a Csontváry kiállításairól, illetve a személyéről megjelent sajtókritikákat, -cikket dolgozta fel, bemutatva s a festőről évtizedekkel később kialakult vélekedésekkel szembeállítva a kortársak nézeteit.

A tanulmány első része az 1905 és 1910 közötti éveket öleli fel, azt az időszakot, amikor Csontváry négy nyilvános bemutatót szervezett a maga számára: 1905-ben, 1908-ban és 1910-ben Budapesten, 1907-ben pedig Párizsban. A budapesti kiállítások mindegyikéről írt a sajtó, bár az első kettőnek még nem volt jelentős visszhangja. Az 1910-es kiállítás már nagyobb figyelemben részesült, legalább „tizenhárom cikk jelent meg a tárlatról, írt róla szinte valamennyi napilap – mégpedig többnyire mindjárt a megnyitó napján –, és olyan tekintélyes folyóiratok is közöltek róla írást, mint a *Nyugat*, a *Renaissance* vagy a *Ház*.” (116. old. A kiemelések a forrásdokumentum szerint.) Ezek az írások nem épültek be a szakmai emlékezetbe, és ennek a recepció későbbi szakaszában sajnálatos következménye lett. Bő évtizeddel később, Lehel Ferenc Csontváry-köny-

15 ■ Carl Sagan: *Korok és démonok*. 2. jav. utánnomás. Typotex, Bp., 2000. 104–105. old.

16 ■ A francia festő, James (Jacques) Tissot (1836–1902) pályáján szintén egy nem hétköznapi tapasztalat hozott fordulatot. Az addig életképeket, illusztrációkat készítő művésznek 1885-ben egyfajta vallásos kinyilatkoztatásélménye volt, ennek hatására bibliai témákkal kezdett el foglalkozni. (Szabó Júlia: Csontváry Tivadar utazásai elődök és kortárs festők utazásai tükrében. *Ars Hungarica*, 1993. 1. szám, 95. old.; Richard Viladesau: *The Folly of the Cross. The Passion of Christ in Theology and the Arts in Early Modernity*. Oxford University Press, New York, 2018. 178. old.)

17 ■ Kaszás Gábor: „Pleinair erfunden...” Adalékok Csontváry plein air-tanulmányaihoz (1897–1903). *Művészettörténeti Értesítő*, 2015. 1. szám, 45–67. old.

18 ■ Gellér Katalin: *A magyar szimbolizmus*. Corvina, Bp., 2016.

19 ■ A modern törekvések térnyerése idején a műkritikában többször előfordult, hogy a bírálók a nekik nem tetsző képek, illetve festői megoldások alkotóit bolondnak mondták. Néhány példa: „Mikor Monet, Sisley és Pissarro 1877-ben a Rue Lepelletierben megnyitották az ő híres kiállításukat, a világ azt hitte, bolondokkal van dolga, vagy őt akarják bolonddá tenni.

vének első kiadásában „fogalmazódott meg először az a napjainkig ismétlődő közhely, hogy Csontváry művészetét sem a korabeli közönség, sem a kritikusok nem méltányolták, szinte észre se vették, nem írtak róla, nem foglalkoztak érdemben vele” (108. old.).

A korabeli lapokban megjelent írások ellentmondanak Lehel hangzatos állításainak. Az 1910-es bemutató sajtóvisszhangját megvizsgáló Tímár leszögezte:

„az írások nagy többsége jóindulattal, a megértés szándékával közeledett a művekhez, s nem is teljesen eredménytelenül. Felismerték »őseredetiségét«, »szuverenitását«, »szilaj energiáját«, hogy »nem hasonlít hozzá senki, s ő sem hasonlít senkihez«, hogy »semmiféle izmusba sem lehet besorítani«, hogy »a fényhatások fanatikusa«. Méltatták »világító« színeit, »dekorativitását«, a »színek stilizáltságát«, tájképeinek »monumentalitását«, »japános« megoldásait, a »csodálatos alakú, gyönyörű cédrusfát«, a régi németekre emlékeztető »naivitását«, »fájdalmas szenvedéssel teli vonalait«. S akik stílusát, ábrázolásmódját problematikusnak érezték, vagy akár teljes egészében elvetették, »dilettánsnak«, »gyermekesnek«, »kezdetlegesnek« minősítették – még azok is elismerték tiszta, önzetlen szándékait, »tiszteletre méltó idealizmusát«. Szinte mindenki megemlékezett művészi etikájának magasrendűségéről: »hit«, »rajongás«, »bámulatos kitartás«, »páratlan szorgalom«, »lángoló idealizmus«, »odaadás«, »meghatottság«, a »művészet fanatikus szeretete« – mind, mind olyan megállapítás, ami valami lényeges dolgot vett észre Csontváry magatartásában.” (128. old.)

„Azt is egyértelműen meg lehet állapítani, hogy egyetlen cikkben sem írták le azt, hogy Csontváry műveit nevetségesnek találták”. „A művészt – ilyen vagy olyan szempontból – többen különcnek tekintették, szóvá tettek sok mindent, amit szo-

katlannak, furcsának találtak, de egyetlenegyszer sem írták le azt, hogy örültek, bolondnak vagy akár csak hóbortosnak tartják. [...] Megjegyzendő az is, hogy egyetlen kritikusnak sem jutott eszébe, hogy a művész szokatlannak vagy akár elfogadhatatlannak tartott formai megoldásait, »primitív-ségét«, »dilettantizmusát« lelki betegséggel, lelki torzulással, örültséggel hozzák összefüggésbe. (Ez is Lehel Ferenc későbbi találmánya.)¹⁹

A cikkekből egyébként az is kiderül, hogy Csontváryt egyáltalán nem valamiféle padlásszobában nyomorgó, éhező bohémnek látták kortársai (mint ahogy ekkor nyilván nem is volt az), hanem sokkal inkább tehetős, »vagyonos« embernek, aki abban a helyzetben van, hogy kedvére utazhat, festhet, nem kényszerül művei eladására, nem a művészetéből kell megélnie.” (129–130. old.)

„Megjegyzendő az is, hogy [...] a korai kritikákban még említés sem történik a »misztikus elhivatásról«, sem közvetlen, sem bármilyen közvetett formában. Ez természetesen még nem bizonyítéka annak, hogy ez az élmény egyáltalán nem létezett, hogy nem volt vagy nem lehetett Csontváry világképének fontos motívuma vagy akár meghatározója, csupán arra figyelmeztet, hogy a kortársak a kiállító művészt, illetve alkotásait még ennek az elhivatástörténetnek az ismerete nélkül szemlélték. Nem ezzel próbálták indokolni, magyarázni Csontváry sajátosságait.” (132. old.)

A művészete befogadástörténetével foglalkozó tanulmány második része az 1911–1925 közötti évek sajtóközleményeit dolgozza fel. Az 1910-es években Csontváry nem rendezett kiállításokat, csupán két röpiratot adott ki (1912-ben *Energia és művészet*, 1913-ban pedig *A lángész* címmel), melyek nem keltettek komolyabb sajtóvisszhangot. Őt magát a kortársai ekkor már jól ismerték, mert 1914-ig rendszeresen látogatta a Japán kávéház művészasztalát.²⁰ Személyének megítélése Tímár Árpád szerint 1913 körül kezdett megváltozni. Az év szeptember 29-én a Közel-Keletről hazatérő Csontváry Konstantinápolyból egy levelezőlapon értesítette keleti útja teljes eredményéről és várható érkezéséről a kávéházi művészársaságot, és kérte, hogy az esetleg jelen lévő Szinyei Merse Pál vagy Lázár Béla erről tudósítsa a kormányt és a nyilvánosságot. Az utóbbi kérését teljesítették a *Pesti Hírlap* október 4-i számában megjelentetett rövid hír formájában, amelyből a Szinyeire, Lázárra és a kormányra utaló részleteket elhagyták.

Talán a kinyomtatott közlemény hatására, talán a kávéházi társaság sugalmazására kereste meg hazatérése után a festőt Lippay Gyula, hogy a beharangozott „teljes eredmény” mibenlétéről érdeklődjön. A Japán kávéházban lefolytatott beszélgetésük alkalmával a kérdésére nem kapott választ, s talán ez is közrejátszott abban, hogy gúnyos hangvételű cikket

Orvosok tanulmányozták a dolgot és már »szembetegségről« beszéltek.” (Pekár Gyula: A modern művészet alakulása. *Úránia*, 1902. 6–8. szám, 172. old. A kiemelések a forrásdokumentum szerint.) „Széles foltok, napsütés, pleinair és egyebek. Egykor bolond volt, szentségtörő, aki így festett, ma iskolában tanítják.” (Bálint Aladár: Növendékpiktörök kiállítása. *Nyugat*, 1912. 8. szám, 740. old.)

20 ■ Herman Lipót visszaemlékezése alapján Csontváry 1910-es, a régi József Múgyetemen rendezett kiállítására kivonult a Japán kávéház művészársasága (280. old.). Feltételezhető, hogy festő ekkor már a kávéházi asztaltársasághoz tartozott. A Tisza István miniszterelnöknek szóló egyik, 1914. augusztus 15-i keltezésű levelében viszont Csontváry már azt állította, hogy elhagyta a Japán kávéházat. (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Adattár MKD-C-I-7/10.) A miniszterelnökhöz címzett 1914. április 23-i keltezésű levelében (MDK-C-I-7/9.) még arról számolt be, hogy előző napon táviratot küldött a bécsi Burghaus székely Kabinetirodába, a magyar ügyeket intéző osztályfőnök, Daruváry Géza részére. Herman leírása szerint a táviratról a kávéházi művészek is tudtak (278. old.), mert ekkor Csontváry még eljár a körükbe.

jelentetett meg a *Budapest* október 10-i számában, *Csontváry itthon. Megjött a próféta* címmel, melyben a mestert igyekezett festőként is nevetségessé tenni:

„Csontváry elsősorban festőművész. Ezen a téren erősen készülődik a világrekord megjavítására. Tehetsége ugyanis akkora festmények festésére készíti, amekkorákról a vászongyárosoknak eddig fogalmuk sem volt. Dolgozik egy olyan nagy képen, amely Budapest egyetlen termében sem fér el, s így a művész arra határozta el magát, hogy a Nyugati pályaudvarban fogja kiállítani. *A vonatok az alatt az idő alatt, míg a kép a pályaudvarban lesz, nem fognak egészen befutni, hanem kívül fognak megállni.* Ehhez a tervhez csupán a felsőbbiség engedélye hiányzik már, de ez bizonyára meglesz: az államnak fontosabb érdeke, hogy Csontváry képe ki legyen állítva, mint az, hogy a vonatok közlekednek-e vagy sem.” (221. old. A kiemelés a forrásdokumentum szerint.)

A cikket a Csontváry-irodalom számára újra felfedező Tímár úgy gondolta, a Nyugati pályaudvarba tervezett kiállítás egy „egészen bizarr feltételezés”, „amelynek valószínűleg semmi alapja nem volt, de nagyon jól hangzott”. Ezzel az alaptalan állítással vehette kezdetét „a versengés, ki tud bizarrabb történetet kitalálni Csontváryról”²¹ (144. old.).

A korabeli művészeti kritika meghatározó jelentőségű alakja, Lázár Béla 1918-ban egy adomakötetet jelentetett meg, amelyben Csontváryról is megemlékezett.²² A könyvben Lázár, amint arra Tímár rámutatott, elsősorban nem Csontváry festését, hanem a személyét igyekezett jellemezni.

„Hogy mi volt Lázár véleménye Csontváry művészetéről, az közvetlenül nem derül ki könyvéből, csupán Csontváry önértékelését közli; nyilván úgy gondolta, hogy a túlzások önmagukért beszélnek: »Csontváry büszke volt alkotására. Európa legnagyobb művésze ő,²³ képei megfizethetetlenek, kétféleg millióért olcsóbban nem eladók, vagy mind, vagy semmi. Csontváry ezenkívül népboldogító, tele van az agya egyszerű ideákkal, amiről röpivet adott ki, s mivel Sáros megyei, Szinyei-vel való gyermekkori barátsága a Japán-asztalhoz kapcsolta.«

A mondat utolsó fele azonban már félrevezető, tényként közöl olyan összefüggéseket, amelyek alaptalan feltételezések. Egyrészt Szinyei és Csontváry valóban közös vidékről származott, de annak semmi nyoma, hogy gyermekkori barátok lettek volna. Nem is lehettek volna, hiszen sem életkoruk, sem lakhelyük, sem társadalmi helyzetük nem tette ezt lehetővé.²⁴ Másrészt meglehetősen rosszindulatú feltételezés, hogy Csontváry nem művészete jogán, hanem csupán Szinyei ismeretsége révén jutott be a művész társaságba.” (146–147. old.)

A következő írás, amely a Lippay által megkezdett irányt követve már szintén inkább a festő különös személyiségét, mint alkotásait kívánta bemutatni, nem sokkal Csontváry halála előtt jelent meg, a *Pesti Futár* 1919. május 2-i számában. A szerzője, Kaczér Vilmos,²⁵ szerencsére nem csupán a saját véleményét írta meg, riporterként viselkedett: engedte megszólalni Csontváryt, az ő gondolatait is tolmácsolta az olvasók felé. E cikk sajnálatos módon évtizedekig nem kapott figyelmet a kutatásban, érdemben nem befolyásolta a recepciót.

A művész munkássága helyett a személyét előtérbe helyező szerzők sorában Lehel Ferenc szerepe meghatározó Csontváry korai befogadástörténetében. Nem tudni, hogy figyelmét mikor és mi keltette fel Csontváry iránt.

„Első, Csontváryról szóló publikációja 1921 novemberében jelent meg, a *Múlt és Jövő* című zsidó kulturális folyóiratban.” (154. old. A kiemelés a forrásdokumentum szerint.) Ezt követően a művészről írott nagy tanulmánya először a *Független Szemle* című havilap 11. és 12. számában látott napvilágot, ugyanabban az esztendőben. Hamarosan könyv alakban is kiadták még 1921 karácsonya előtt. A könyv 1922-es kiadási dátummal jelent meg ugyan, de már karácsony előtt piacra dobták: az első recenziók 1921 decemberében láttak napvilágot.

Miután ez a könyv meghatározó módon befolyásolta a Csontváry-recepció további alakulását, Tímár Árpád részletekbe menően megbírált. Először is felhívta a figyelmet arra, hogy „a szerző nem szak-

21 ■ A Tímár Árpád által összegyűjtött cikkek némelyikében előfordul néhány, a Lippay kiadványához hasonló alaptalan állítás, amelyekben a helyszín már nem a Nyugati, hanem a Keleti pályaudvar (313., 356., 372. old.). A „bizarr feltételezéshez” bizonyára egy Herman Lipót által később megírt kávéházi ugratás (279. old.) adta az ötletet.

22 ■ Lázár Béla: *Írók és művészek között*. Pallas, Bp., 1918. 154–157. old.

23 ■ Ami a művészi túlzásokat illeti, érdemesnek tartom itt a magyar festők családfáinak elemzésével foglalkozó Czeizel Endrét idézni: „Most, hogy 40 magyar festőművész-géniusz életét és munkásságát megismertem, érdekes volt tapasztalnom, hogy csaknem mindegyikük önmagát tartotta a legnagyobb festőnek vagy a legnagyobbak egyikének. Ezt azonban csak szoros baráti körükben, vagy levelezésükben merték kimondani-leírni. Csontváry bátrabb volt náluk...” (Czeizel Endre: *A magyar festőművész-génuszok sorsa*. Galenus, Bp., 2009. 131. old.)

24 ■ Lázár Béla az egyik cikkében elmondja, hogy miután adomakötete megjelent, egy személyes találkozás alkalmával Szinyei Merse Pál a kiadvány több ténybeli tévedését is nehezményezte, egyebek mellett az alábbi megjegyzést tette: „Csontvári [így!] nem az én, hanem Kálmán öcsém gyermekkori barátja volt.” (Lázár Béla: A 101. anekdota. *Új Idők*, 1918. 12. szám, 248. old.) Egy memoárból ismeretes, hogy Szinyei Kálmán 1864 októberében, a tanév kezdetekor a kisszebeni piarista iskolában bentlakó diák volt. (Berzeviczy Albert: *Régi emlékek. 1853–1870*. Révai Testvérek Irodalmi Intézete, Bp., 1907. 226–227. old.) Ebben az időben Kosztka Tivadar is a kisszebeni iskolába járt, nyilván itt ismerkedett meg és barátkozott össze Szinyei Kálmánnal.

25 ■ A cikket kv. aláírással jegyző újságíró személyét elsőként Tímár Árpád azonosította (33. old.).

26 ■ Kállai Ernő: *Új magyar piktúra. 1900–1925*. Amicus, Bp., 1925.

munkát írt, hanem a nagyközönségnek szóló, érdekes történetekkel teletűzdelt, színes művészetrajtot. A közönség érdeklődését kívánta felkelteni, ennek érdekében használta fel a szenzációkeltés »legkorszerűbb« eszközeit.» (157. old.)

Lehel Ferenc nyíltan megvallotta, hogy számára sokkal érdekesebb volt Csontváry személyisége, mint a festői munkássága: »művészete megközelítőleg sem faszcináló annyira, mint élete [...], energiája is inkább a drámaíró bilincseli le, mint a kritikust.» Lehel őszintének ható megnyilatkozása Tímár szerint kitüntetett jelentőségű.

„Ez a következtetés – ez az állásfoglalás – döntő fontosságú Csontváry befogadástörténete szempontjából. Akár úgy értelmezzük, hogy Lehel meglátott valami reálisan meglévő lehetőséget – a bulvárszenzáció lehetőségét – a Csontváry-jelenségben, akár úgy, hogy nem ismerte fel, vagy félreértette Csontváry festészetének valódi jelentőségét. Álláspontját ugyanis olyan hatásosan képviselte, hogy hosszú időre befolyásolni tudta a Csontváryról formálódó képet.» (174. old.)

Tanulmánya végén Tímár hosszabban ismertette Kállai Ernő 1925-ben megjelent *Új magyar piktúra* című könyvét.²⁶ A modern törekvéseket elemző, számos irányzatot elkülönítő feldolgozásában Kállai önálló fejezetet szentelt Csontvárynak mint olyan művésznek, akit megnyugtató módon egyetlen irányzathoz sem lehet sorolni. Nem fogadta el ugyan fenntartások nélkül a munkásságát, de a vélt hibáival együtt is nagyra értékelte, műveit eredeti, egyéni teljesítménynek tartotta. Közelítés-módját, mely Csontváry személyisége helyett festői munkásságára alapozta a műítészi értékelést, Tímár Árpád követendő példaként mutatta be olvasóinak.

A kötet függeléke a Tímár Árpád által összegyűjtött szövegeket tartalmazza. Összesen 149 tétel, többségük sajtóbeli kishír, kiállítási ismertető, kritika, de van köztük hosszabb tanulmány, lexikon- és könyvrészlet is. A legkorábbi darab 1905-ben, a legkésőbbi 1941-ben jelent meg. Tímár Árpád az 1905 és 1926 közötti szövegek csaknem mindegyikére hivatkozott a tanulmányaiban. Az antológia második részéből, az 1928 és 1941 közötti anyagból arra következtethetünk, hogy a Csontváry-recepciót egészen a második világháborúig fel akarta dolgozni, de ezt a munkát a haláláig nem tudta elvégezni.

E szöveggyűjtemény önmagában véve is érték. Vannak benne olyan leírások, amelyek Csontváry más forrásból nem ismert gondolatairól, vagy alkotómunkájának részleteiről tudósítanak. A szóban forgó cikkekből megismerhetünk bizonyos technikai részleteket, és azt is, hogy a festő milyen hatást kívánt elérni a művészetével.

A kötetet a korábban már közreadott íráskor eredeti megjelenési helyeit listázó jegyzék és névmuta-

tó zárja. A tanulmányokat sajtó alá rendező Anghy András *Hangütés: Lábjegyzet Tímár Árpád (1939–2017) emlékére* című rövid megemlékezése a könyv elején eredetileg a *Jelenkor* 2017. évi 10. számában jelent meg. A szerepeltetése a könyvben egyéni ízű megoldás. A gyűjteményes kötetekbe beválogatott munkákat ugyanis általában vagy mindennemű szerkesztői kommentár nélkül, vagy pedig a válogatás szempontjait, illetve a közölt anyagot bemutató elő- vagy utószó kíséretében szokták kiadni. Ez alkalommal a kötet összeállítója egyik saját korábbi munkáját emelte be előszó gyanánt, ami nem szokványos eljárás. A mostani újraközlése Anghy András előadása alapján gesztusértékű lehet. Emlékcikkében a szerző a következőket mondja: »Tímár Árpád halálakor a lentebb, lábjegyzetben lévő írás – minden hosszabb, méltató tanulmányt megelőzően, a szomorúság pillanatát kitöltve – tisztelgés egy jelentős tudományos munkásság előtt. Ez a »lábjegyzet« utalás egy olyan életműre, amely főként könyvek szerkesztéséből, és így legfőbb műfajaként voltaképpen lábjegyzetektől áll.» (7. old.) A tisztelgő szándéknak tudható be, hogy Anghy András a gyűjteményes kötetben a szó klasszikus értelmében vett előszót nem használt, s hogy a publikált szövegek tömör leírását is lábjegyzetes formában adta meg. Két ilyen szerkesztői lábjegyzete van: egyiket a függelék címéhez, a másikat a kötetben olvasható íráskor listájának címéhez csatolta (192., 391. old.). A sajátos szerkesztői lábjegyzetek használatát, amennyiben alkalmazásukat pusztán gesztusnak tekintem, nem kifogásolhatom – még akkor sem, ha történetesen Csontváry-témájú könyveket Tímár Árpád nem szerkesztett, a művészlőr írt tanulmányaiban pedig a saját mondanivalóját kísérik a jegyzetei, ezért ebben a témakörben semmiképpen sem lehet őt pusztán lábjegyzetszerzőként beállítani –, olvasói szemmel ugyanakkor az alkalmazásukat nem tartom szerencsésnek. Vannak ugyanis olyan kérdések, amelyekre jó lett volna, ha a szerkesztő részletesebben, a lábjegyzetforma által megszabott kereteken kívül kissé bővebben tér ki.

Először is, a kötetben közölt íráskor eredeti megjelenési helyének jegyzéke nem minden esetben kellően részletes. Másodszor, érdemes lett volna rámutatni, hogy a kötet egy hosszú pálya különböző időpontjából származó íráskorokat gyűjtött össze, ezért előfordul, hogy bizonyos kérdéseket Tímár Árpád – a Csontváry-kutatás fejlődése, illetve a bővülő saját kutatói munkássága miatt – évekkel később már másképp értékelt, mint korábban. S miután a fejlődés az ő halálával sem ért véget, természetes, hogy bizonyos részletkérdésekről az újonnan előkerült adatok ismeretében mi ma már másként vélekedünk, mint ő.

Tímár nézeteinek módosulását a Csontváry elmeállapotáról formált véleményének változása példázza. A Németh Lajos monográfiájáról írt kritikájában még elfogadta, hogy a művész élete alkonyán elmebajban szenvedett, amit három évtizeddel később már kétségbe vont. Arra pedig, hogy a művészet-

történész bizonyos elképzeléseit újonnan előkerült adatok miatt át kell értékelni, példaként az 1907-es párizsi kiállításról megfogalmazott hipotézisét említhetem meg.

Az *Interpretáció vagy legendagyártás* 1995-ben megjelent első részében Timár Árpád az 1907-es tárlatról csupán a következő megjegyzést tette: „a párizsi kiállításról [...] eddig még egyetlen cikk sem került elő.” (131. old. 128. jegyzet.) Öt évvel később már jóval hosszabban foglalkozott a párizsi bemutatóval, s világosan kifejtette kritikai álláspontját: egyelőre nem lehetünk biztosak benne, hogy e tárlat valóban megrendezte a festő. Timár a véleményét arra alapozta, hogy van ugyan

„egy francia nyelvű katalógus, amely a kiállítás pontos helyét és idejét is közli, a probléma azonban az, hogy jelenleg egyetlen, Csontvárytól független forrást sem ismerünk, amely azt bizonyítaná, hogy valóban volt ilyen tárlat. [...]”

A budapesti napilapok rendszeresen beszámoltak minden magyar vonatkozású párizsi eseményről, híres és kevésbé híres festők kiállításairól is, Munkácsytól, Rippl-Rónaitól Tornai Gyuláig, Szikszay Ferencig és a Matisse körében kiállító neősokig számos példát említhetünk. 1907-ben, a kiállítás feltételezett időpontjában azonban a legapróbb híradás sem található a pesti lapokban Csontváry »sikeréről«. A párizsi napilapokat sajnos nem ismerem, lehet, hogy azokban van nyoma a kiállításnak, jó lenne, ha egyszer valaki utánajárna az ügynek. Ha ugyanis valójában nem volt kiállítás Csontvárynak Párizsban, akkor nem lehet kizárni azt a feltételezést, hogy ez a »sikertörténet« csupán Csontváry önmitoszépítésének egyik eleme.” (62–63. old.)

Ehhez jegyzetként még hozzáfűzte:

„Ennek a hipotézisnek a megfogalmazása kifejezetten provokatív célzatú, azt szeretné kikényszeríteni, hogy valaki dokumentumokkal bizonyítsa be, a kiállítás valóban megvalósult. A meglétét egyébként sokkal könnyebb bizonyítani – erre egyetlen korabeli hiteles kishír elegendő lenne –, mint azt, hogy nem volt.”

Nem hallgathatom el, hogy szerintem ez a felvetés nem eléggé következetes. Csontváry egyik, 1909 végén írott leveléből ismeretes, hogy a következő évben Berlinben kívánta kiállítani a műveit. A bemutatkozásra komolyan készült, mert a rendezvényre szánt német nyelvű katalógust kinyomatta. A terv végül, „a vállalkozó hűtlensége miatt”, meghiúsult.²⁷ Ezen tények ismeretében, aki azt feltételezi, hogy 1907-ben „valójában nem volt kiállítása Csontvárynak Párizsban”, a kiállítási sikert említő visszaemlékezés „csupán Csontváry önmitoszépítésének egyik eleme”, annak komolyan vehető magyarázatot kell

adnia arra is, hogy a berlini tárlat esetében a művész miért nem élt az „önmitoszépítés” lehetőségével? Vajon miért nem hangoztatta, hogy a német fővárosban is volt kiállítása, és ott legalább akkora, vagy még nagyobb sikert aratott, mint a franciák földjén?

Az *Interpretáció vagy legendagyártás* 2017-ben kinyomtatott második részében Timár csak érintőlegesen, Lehel Ferenc állításainak bírálatakor foglalkozott a párizsi bemutatóval. Ekkor leszögezte, hogy a tárlat visszhangjáról – leszámítva Pierre Veber, a *New York Herald* kritikásának elismerését, amely talán csak szóban hangzott el,²⁸ és csupán Csontváry visszaemlékezéseiből ismeretes – a kutatásnak nincs tudomása (163. old.). Ami akkor kétségkívül igaz volt. Azóta viszont előkerült néhány olyan kishír, amelyek ha nem visszhangjai is Csontváry 1907-es bemutatójának, de legalább a bejelentői vagy beharangozói. Közülük elsőként azt a tudósítást kell megemlítenem, amelyet maga Timár Árpád talált, és amely be is került a most közreadott szöveggyűjteményébe. Az *Egyetértés* című napilap 1907. június 29-i, szombati számában megjelent a hír, hogy „pénteken” – valójában a három héttel korábbi pénteken, június 7-én – Párizsban megnyílt Csontváry kiállítása²⁹ (195. old.). A 2015-ben Budapesten megrendezett gyűjteményes Csontváry-kiállítás katalóguskötetében pedig bekerült a megnyíló párizsi tárlatot bejelentő francia nyelvű kishír fakszimiléje az eredeti megjelenés adatai nélkül.³⁰ A francia nemzeti könyvtár digitális gyűjteményéből³¹ azonban visszakereshető: a hír a *L'Aurore* 1907. június 5-i számában látott napvilágot, a második oldalon. Ugyanebben az adatbázisban egy további, a vitatott létű Csontváry-kiállításról szóló hírt is találunk: az egymondatos közlemény a *Le Radical* 1907. június 4-i számában, a

27 ■ Csontváry-émlékkönyv, 48., 97. old.

28 ■ Vö. Németh: *Csontváry Kosztka Tivadar*, 112. old.; Szabó: *Csontváry Tivadar utazásai*, 99–100. old.

29 ■ Timár Árpád a hozzám intézett 2013. november 13-i elektronikus levelében arról tájékoztatót, hogy talált egy apró hírt a párizsi kiállításról, de ezt még nem publikálta. A felfedezéséről mesélhetett Molnos Péternek, ezért szerepelhetett az ő könyvében az alábbi megjegyzés: „A magyar sajtóban egyetlen rövid – minden bizonnyal csupán a szerkesztőségbe küldött értesítés alapján megírt – kishír emlékezett meg róla.” (Molnos Péter: *Csontváry. Legendák fogságában*. Népszabadság, Bp., 2009. 184. old.) Az idézett főszövegbeli helyhez tartozó jegyzetben Molnos csupán Timár említett tanulmányára hivatkozik, az adatolása ezért nem pontos, mert a megjelölt munka az *Egyetértés*-ben kinyomtatott hírrel még nem foglalkozott.

30 ■ Gulyás Gábor: *Csontváry*. Várgondnokság Nonprofit Kft., Bp., 2015. 10. old.

31 ■ <https://gallica.bnf.fr/html/presse-et-revues/les-principaux-quotidiens?mode=desktop>

32 ■ Csontváry Kosztka Tivadar: *Önéletrajz*. (Gondolkodó magyarok.) Szerk. Szigethy Gábor. Magvető, Bp., 1982. 78–79. old.

33 ■ (kv.): Csontváry, a világ legnagyobb érzés-plein-air festője. Interjú 1919-ből. *Élet és Irodalom*, 1996. 11. szám, 8. old.; Lehel: *Csontváry*, 167–170. old.

34 ■ A kötet újraközli a Timár által idézett cikket, az újraközlésben a szöveg helyes változata olvasható (230. old.).

2. lapon olvasható. Ezek után aki ma azt feltételezné, hogy az 1907-es párizsi kiállítás valójában csupán a festő „önmitoszépítésének egyik eleme”, annak elfogadható okot kell találnia arra is, hogy az állítólag csupán önmitosz-építésetileg létező kiállítást vajon miért jelentette be előre Csontváry, kockáztatván a lelepleződést.

Az elmaradt előszó keretei között a függelékként közölt forrásszövegekre is célszerű lett volna kissé részletesebben kitérni, mint a gyűjtemény címéhez csatolt lábjegyzetben. Mindenekelőtt utalni kellett volna az előzményekre: legalább a *Csontváry-émlékkönyvre*, amely először közölt teljes terjedelműben a festőművészről szóló kritikákat. A Tímár-kötetben feldolgozott, 1905 és 1941 közötti időszakból az *Emlékkönyv* harminckét szöveget mutat be, ezek közül tizenkettő az *Interpretáció vagy legendagyártás* című tanulmány két részében tárgyalt időszakban született. Az új kutatási eredményként most közölt gyűjteményben hatvannyolc tétel képviseli a Tímár által részletesen feldolgozott évek termését, nyolcvanegy szöveg részletező kiértékelésére már nem kerülhetett sor. Arra nézve, hogy a jelen kötetben kiadott antológiánál miért szűkösebb az *Emlékkönyv*-ben bemutatott anyag, magától Tímár Árpádtól kaphatunk magyarázatot.

„Az *Emlékkönyv* nem szisztematikus kutatómunka nyomán jött létre. Gerlóczy Gedeon – aki nem kutatója, csak gyűjtője volt Csontvárynak – egész életében gondosan félretette mindazokat a Csontváryra vonatkozó írásokat, amelyek a keze ügyébe kerültek, amelyeket eljuttattak hozzá, amelyekre felhívták a figyelmét, s ezeket a hatvanas években kiadásra felajánlotta. Ami megvolt neki, az benne van az *Emlékkönyv*-ben, amiről nem tudott, az nincs.” (36. old. A kiemelés a forrásdokumentum szerint.)

Az *Emlékkönyv* megjelenése után még két fontosabb Csontváryról szóló cikket közöltek újra. Az egyik a *Pesti Hírlap* 1905. szeptember 9-i számában megjelent kritika, amely a Csontváry-életrajz 1982-es önálló kötetkiadásában olvasható,³² a másik a *Pesti Futár* 1919. május 2-i számából kiemelt interjú, melyet Miltényi Tibor publikált újra, kétszer is,³³ sajnálatos módon – amint arra Tímár rámutatott (33–34. old.) – nem minden hiba nélkül.

Az említett újraközlésekhez képest Tímár Árpád gyűjtésének mostani megjelenése kétségkívül jelentős előrelépés – ennek mértékét viszont a Csontváry-irodalomban nem feltétlenül jártas olvasó csak akkor tudná megfelelően méltányolni, ha értesülne az előzményekről.

Ami a kötet egészének szöveggondozását illeti, Tímár Árpád már megjelent cikkeinek újraközlése pontosnak mondható. Nekem mindössze két hibám akadt meg a szemem. Sajnálatos módon mindkettő egy-egy idézetet tesz pontatlanná. Az egyik ilyen

részletben a következőket olvassuk: „a világ legnagyobb napútfestője” (69. old.), miközben az eredeti közleményben – helyesen – a „napút festője” kifejezést két külön szóként írta le Tímár. A másik, súlyosabb hiba már a szöveg értelmét is megváltoztatja. Az egyik jegyzetben idézet részeként kapjuk az alábbi mondatot: „Nem győztem eleget álmélnodni a Japánban.” (152. old. 161. jegyzet.) A pontosan idéző Tímár tanulmányának eredeti változatában ugyanakkor a következők állnak: „Nem győztek eleget álmélnodni a Japánban”, miután itt arról van szó, hogy az 1911-es kecskeméti földrengés után csodálkoztak a kávéházi művésztársak, mivel a bekövetkező természeti csapást Csontváry előre megjövendölte.³⁴ Számomra kissé rejtélyes, hogy e hibák miként következhetek be, hiszen a pontatlanságokkal érintett mindkét tanulmány szövege elektronikus formában elérhető az interneten. A felbukkanásuk arra figyelmeztethet minden szerzőt és szerkesztőt, hogy efféle hibák, bármi legyen is az okuk, a digitális állományok kezelése, szövegek újrakiadása során mindenkor előfordulhatnak.

Az említett apróbb észrevételektől eltekintve a könyv belíve szépen megszerkesztett, igényes kivitelű. A kötet hasznára válhat mindazoknak, akik alaposabban meg akarják ismerni, hogy életében, illetve a halálát követő első évtizedekben miként fogadta Csontváry munkásságát a közönség – különösen, ha szem előtt tartják, hogy a művész megítélését még mindig módosíthatja egy-egy újabb kutatási eredmény. □

FÉLOLDALASSÁGOK

SZALAI JÚLIA

(Disz)kontinuitások

A magyar szociológia 1960 és 2010 között

Szerkesztette: Szabari Vera

Napvilág Kiadó – ELTE Eötvös Kiadó, 2020.

328 oldal, 3900 Ft

A hogy a bevezetőből kiviláglik, célja szerint a kötet tudománytörténeti vállalkozás: az 1960 és 2010 közötti magyar szociológia vázlatát kívánja adni. Bár a megjelenítés közelebbi szempontját a bevezető nem fejt ki bővebben, annyi azért kiderül, hogy a vezérfonal az építkezés témakörönkénti szakaszolása, amelynek további tagolását az öröklés, az adaptáció és a továbbfejlesztés hármában megragadható folyamatok adják, ritmusát és közelebbi tartalmát pedig a szociológiát övező politikai folyamatok szabják meg. Ez a szerkezet szolgál bizonyos támpontokkal az időbeli szakaszoláshoz, de önmagában semmit sem mond a politikai folyamatok tartalmáról: azaz arról, hogy a hatalom hogyan igyekezett a maga számára formázni a szociológia tudományát, s hogyan változtak irritáltságának, illetve elfogadó viszonyulásának sarokpontjai.

Persze nem ez az egyetlen lehetséges és érdekes látószög. Hiszen a minél teljesebb bemutatás érdekében felvethető, hogy a feladat a nagy visszhangot és sok, akár szakmán kívüli reakciót is kiváltó kutatások elemzése szakmai és szakmán túli hatásuk bemutatásával. Esetleg érdemes a szociológus szakma és a központi hatalom közötti fontosabb konfliktusokra és utóhatásaik értelmezésére összpontosítanunk. Könnyű belátni, hogy bár ugyanarról a történelmi időszakról van szó, látószögüket tekintve különböző történeteket várhatunk. S valóban: mint majd látjuk, a kötet változtatja is a szempontokat, amiből a szociológia és a hatalom viszonyáról alkotott kép hullámzása következik, igaz, a szempontváltások közelebbi megindokolása nélkül.

Mielőtt azonban e különböző történetekre rátérnénk, érdemes megvizsgálnunk, miféle szociológiát rajzol elénk a könyv, azaz szerzőgárdájának felfogásában milyen témák és szakágak számíthatnak arra, hogy a szakmai és a tágabb nyilvánosság a szociológiatudomány illetékességi körébe tartozóként tekintsen rájuk, és ehhez

megkapják az avatott szociológusok formális elismerését is. A merítés elég széles, még akkor is, ha az elméleti munkáknak és vitáknak – mindenekelőtt a társadalmi struktúra meghatározottságairól – jelentőségüknél jóval kisebb, „oldalági” szerepeltetés jut. A struktúravita jelentősége és évtizedeken átívelő hatása a szakszociológiákra nem derül ki Szabari Verának a szociológia XX. századi történetét a modernizációs hullámok szerint korszakoló, a kötet előszavának is beillő nyitó fejezetéből. A szociológia fokozatos intézményesülésének meglehetősen technicista tárgyalása a lexikonszerű ismertető leírás szintjén marad, és nem ad lehetőséget arra sem, hogy megtudjuk, milyen általános hatást gyakoroltak a szociológiai gondolkodásra az egymással vitázó felfogások. Az egyes problémakörök, szakágak tárgyalásából is kimaradt a szakmán belüli viták és kisugárzás bemutatása, pedig a ma örökségéhez az is hozzátartozik, hol kaptak helyet az ütköző nézetek a tudományok Kádár-kori struktúrájában.

Még ha az elméleti vitákat zárójelbe tesszük is, fontos területek és szakágak furcsamód hiányoznak a történetből. Nincs szó az állampárti korszakban készült munkásvizsgálatokról és a munkaszervezetek kutatásáról, amelyek pedig a korszak politikailag és ideológiailag legérzékenyebb kérdéséhez nyúltak: a meghirdetett proletárdiktatúra társadalmában hogyan éltek, dolgoztak és gondolkodtak maguk a munkások? Milyen helyzetben voltak, milyen ambíciókkal és vágyakkal? Hogyan próbálták érvényesíteni a tisztes munkáról alkotott elképzeléseiket a párt által szorosan felügyelt munkaszervezetekben, vagy éppenséggel hogyan igyekeztek megszabadulni az értelmetlen és teljesíthetetlen normák nyomásától? Minderről fontos kutatások születtek – ráadásul politikai beállítódásuk és helyzetük szerint olyan különböző kutatók munkáiként, mint Kemény István, Rozgonyi Tamás, Makó Csaba és Héthy Lajos. Hasonlóképp hiányzik a kötetből a hatvanas–nyolcvanas években sok vitát kiváltó településszociológia, és azon belül külön is a faluszociológia. A viták egyrészt a falu modernizációjáról, az urbanizációs „leszivárgás” kérdéséről szóltak, másrészt ütköztek egymással az iparfejlesztéssel és a felfelé törekvő falusi rétegek városba áramlásával gyorsan növekvő települési egyenlőtlenségek mederben tartását célzó fejlesztési tervek. Egyrészt Vági Gábor és Juhász Pál kutatásait, a VÁTI munkaközösségének munkáit, később Kovách Imre és munkatársainak hozzájá-

ulásait, másrészt egyes vidéki műhelyek – mindekelőtt a „szegediek” – tanulmányait érdemes itt felidézni. E munkák egyúttal az „örökség” fontos alkotórészei: a rendszerváltás éveiben hatást gyakoroltak a települési önkormányzati rendszer megformálására és ezzel a helyi politizálás viszonyainak alakulására. Az átmenet új szociálpolitikájának egyik alapvető területe, a lakásszociológia szintén kifejejtődött. Pedig a lakáselosztás és a lakhatás egyenlőtlenségeiről szóló korábbi kutatások (főleg Szelényi Iván és Konrád György, valamint a Hegedűs József és Tosics Iván vezette munkaközösség munkái) a rendszerváltás kezdetén közvetlenül is hatottak a lakásprivatizációra és a lakásmobilitást serkenteni hivatott ösztönzők kimunkálására. A tudományos kutatás és a gyakorlati cselekvésbe átfordított politikai akarat itt áttételek nélkül összeért – ami a szociológia és a hatalom viszonyának ritka, ám fontos történeti mozzanata. Más volt a helyzet a tudásátadás terén, amit közelebről a kötet ugyancsak fájó hiányának számító iskolaszociológia története világíthatna meg. Pedig az iskola már a rendszerváltás előtt is felismerten a felemelkedés alapintézményének számított. Nemigen vitatható alapvető fontossága a felnőttkori társadalmi hely alakulásában, és mindenekelőtt a mobilitásban. Ma már a laikus köztudat számára is közkeletű ismeretek ezekben az években születtek az általános iskola egyenlőtlenségeket növelő működéséről, a teljesítménymérés rétegszempontok szerinti elfogultságáról stb. Ráadásul több rangos műhely is foglalkozott a kérdéssel: Ferge Zsuzsa és munkatársai mellett Havas Gábor és Liskó Ilona, az Oktatáskutató kutatói közössége – csak hogy néhányat említsek.

A felsorolt területek teljes mellőzése tompítja a szociológus szakma és a politikai vezetés közötti konfliktusok élességét, és ezzel a valóságosnál békésebb, kevesebb hányattatással terhes portrét rajzol a szakma és a hatalom viszonyáról a vizsgált korszakban. Pedig erre a viszonyra két dolog általánosan jellemző volt. Egyrészt a szociológia eredményei elsődlegesen nem tudományos értékük és validitásuk, hanem gyakorlati hasznuk – mindenekelőtt politikai hasznosíthatóságuk – szerint értékelték. Másrészt, mivel a hatalom önkényes beavatkozásainak nyomására az értékelés időnként alapvetően megváltozott, a tudományos építkezés szakági tudásfelhalmozási folyamata újra meg újra megszakadt. Ugyanebből a függelmi viszonyból következett a nemzetközi bekapcsolódás akadozása, amit az egyes kutatói teljesítmények nem írhattak felül. Mindez a kilencvenes évektől fogva a szociológia – és általában: a társadalomtudomány – megbecsülésének látványos csökkenéséhez és ezzel együtt a szociológus kutatók lebecsüléséhez vezetett, ami a rendszerváltás után a szakma szomorú tapasztalata lett.

Említés és magyarázat híján csak találgatni lehet a felsorolt hiányok okait. Lehet, hogy a források elégtelensége áll a háttérben. De talán nem tévedek, ha

feltételezem, hogy elsősorban a szerzőgárda ízlése és kompetenciái határozták meg a tématerületek szerinti válogatást. Ez magyarázó motívum lehet, de ettől még a hiány hiány marad. A töredezettség utólag már nem korrigálható: be kell érniünk azzal a szakmáról nyújtott képpel, amelyet a könyv részletesen tárgyalt tíz fejezete kínál.

A szerzők a vizsgált szakterületek öt évtizedes történetét megalapozó vagy meghatározó örökség felvonultatására törekedtek, örökségen értve egy-egy kategória, fogalom vagy megjelölés megjelenését és fennmaradását. A magam javaslata szerint az örökség tartalma ennél szélesebb: magába foglalja a kérdéses jelenség, társadalmi probléma felszínre jutásának történetét és a fogalmi megragadás körüli elgondolásokat, vitákat is. Mindenesetre az értelmezést nagyban segítette volna egy fejezet a „szociológia szociológiájáról”, amely bemutathatta volna az ötvenes években még „burzsoá áltudománynak” tekintett diszciplína lassú elfogadásának és fokozatos intézményesülésének társadalomtörténetét, és ebben a történetben a kifelé egymást informálisan védő, ugyanakkor egymással sokszor éles elméleti és módszertani vitában álló szociológusok első nemzedékének emberi és szakmai hozzájárulását a professzionalizálódáshoz. A folyamat lényeges mozzanata, hogy az intézményesülés kezdeti szakaszában, a hatvanas–hetvenes évtizedben ez az informális háló segítette a nemzetközi tájékozódást, az egymástól átvett módszertani újítások szakmaiávé csiszolását és a nyilvánosságot is. Mindez része a történetnek, és máig formálója a szakma örökségének.

Persze az örökség ebben a szélesebb értelemben is más és más kontextusban mást és mást jelent az egyes szakdiszciplínák fejlődése szempontjából.

Vegyük az életmód és a családszociológia kérdését. A Tibori Tímea által jegyzett fejezet felfogásában az életmód fogalmi megragadása szempontjából a szóba jövő örökség irodalmi és tapasztalati hozzájárulás. A fogalmak kibontásához előzmény és háttér a falukutatók harmincas–negyvenes évekbeli munkássága és maguknak a kutatóknak a kutatási kérdések sorává transzformált élettapasztalata, köznapisága. Ez a két forrás azután az idők során bővül, és egzakttá, mérhető tartalmakkal gazdagodik az időmérleg-kutatások révén. Ebből a látószögből nem látszanak a témakört kísérő politikai viszonyok. A fogyasztás és az eléggé változatos időfelhasználás „békés” témái az életszínvonal-emelést középpontba állító központi tudománypolitikának, de csak bizonyos fenntartásokkal. Támogató a viszony, ameddig a modernizáció adalékairól és a mindennapi életben való leképeződéséről van szó. Ugyanakkor felsőbb körökben váratlan ingerültséget okoz a szegénység előbukkanása, a szegények sokoldalú megfosztottságának bebizonyítása. Minthogy a jelenség a fogyasztáscentrikus beállítódások kutatása közben bontakozik ki, a rendszert egyik legérzékenyebb pontján, az életszínvonal-emelkedésre építő

konszolidáció kétséges és korlátozott érvényesülésének bemutatásával zavarja meg. Így kettős arcuk miatt az életmódkutatások a rendszerváltásig a „túrt” kategóriába tartoztak, és igencsak kiporciózott támogatást élveztek.

A családszociológia keményebben körülhatárolt előzményekre támaszkodik (a kötetben a területet Takács Erzsébet kismonográfiával felérő fejezete tárgyalja). Bár elvileg itt is szóhoz juthatnának a személyes tapasztalatok, a területet inkább kirekesztésük jellemzi. A támaszték a család kérdésének pszichológiai (mindenekelőtt szociálpszichológiai) irodalma és a családot népesedési fogalomként tárgyaló demográfia. Mindkét terület meglehetősen bennfentes szakmai körök kezében van, amelyek kifelé – a társtudományok felé – akkor nyitnak, amikor a család politikai probléma lesz. Messze a tudományon túl vihart kavarnak a „fogyatkozó magyarokról” szóló híradások, amelyeket felhangosítanak a fogyasztás kapcsán fellángoló modernizációs viták a család funkciómódosulásairól és a hagyományos – és kívánatos – családmódel válságáról. A kemény szakmaterületi meghatározottság máig ható örökség. Ezzel magyarázható egyrészt a demográfiai kérdésfelvetés primátusa – legalábbis a családszociológia belső zártágát fenntartani szándékozó, klasszikus határait őrző szakmán belül. De ide vezethető vissza, hogy az alternatív családformák kutatása a Nyugathoz képest nálunk több évtizedes késéssel jelenik meg – akkor, amikor a potenciális nyugati partnerek már túl vannak az ideológiáktól és érzelmektől egyaránt fűtött vitákon, és túlléptek a „helyes” együttélési formák személyiségformáló erejének kérdésén is. A megkésetttség nem fedheti el, hogy az alapkérdés ma is az, mint a hatvanas–hetvenes évekbeli kezdetekkor: a viták tétje a család „minősége” és képessége alapfunkciói ellátására. A politikai közeg azonban jócskán változott. A hagyományos családot védők hajdan, a hetvenes évek közepén a gazdasági reformmal szemben álló konzervatív ellenzéknek szállítottak „életanyagot”, míg ma a változatlan érvegyűttes a konzervatív nacionalizmusnak szolgált municiót. Érdekes viszont megjegyezni, hogy az évtizedeken átívelő viták nem csiholtak ki egy alternatív családszociológiát: a mindenkor ellenpontot a modernizációs, közelebből az urbanizációs kutatások jelentik.

Az életmódkutatások többoldalú örökséget hagytak hátra. A főként a Losonczy Ágnes, H. Sas Judit, Vitányi Iván, Utassy Ágnes és Szalai Sándor munkásságának hozzájárulásait tárgyaló fejezet bemutatja az örökség összetett tartalmát. Először is, e kutatások feltárták azokat a magatartást szabályozó értékegyütteseket és a mindennapi életvitelt, törekvéseket befolyásoló érdekeket, amelyeknek társadalmi csoportonként jellegzetes alakzatai formálták a mindennapok szerkezetét és belső-külső konfliktusait. Másodszor, az életmódkutatások által feltárt aspirációk összetett tartalmának kibontása

és értelmezése nélkül nehezen volt megalkotható a társadalmi mobilitás szétartó pályáinak képe, a mobilitási viszonyok felhajtóerőinek és elakadásainak értelmezése, az okok feltárása. Harmadrészt, az életmódkutatások fontos aspektusokkal egészítették ki a kisközösségekről szóló ismereteket, és általában véve, megvilágították az életmód egyéni-családi törekvéseiben a társas viszonyok szerepét, illetve e viszonyok szubkultúránkénti hasonlóságait és különbségeit. Negyedrészt, bemutatták az idővel való gazdálkodás metszeteit az eltérő életfeltételek és a napokat motorként hajtó eltérő aspirációk közepette. Míg a közmegítélés morális tartalmakkal kezelte a szemlátomást szétartó időgazdálkodási viszonyokat, az életmódkutatás feltárta belső racionalitásukat és az anyagi, időbeli források egymásra válthatóságának társadalmi-családi kötöttségeit.

A diszciplináris meghatározottságok mellett a hatvanas–nyolcvanas évek családszociológiája is fontos örökségeket hagyott hátra. Sokoldalúan bemutatta, hogy a szülési kedvet kevésbé az időről időre meghozott családpolitikai intézkedések befolyásolják, mint inkább a fiatal generációk biztonságérzete, a vágyott életpályákra vonatkozó elképzeléseik realitása, és persze a léhelyzet meghatározói: a jövedelem, a lakhatás és a munka feltételei. A főként Cseh-Szombathy László, Lőcsei Pál, Márkus Mária, később Somlai Péter nevével fémjelzett kutatások érzékenyen ábrázolták a biztonság és biztonságérzet társadalmi különbségeit, a léhelyzet egyenlőtlenségeit. Fontos mondandójuk volt az idősek helyzetéről, támasztékszerepüknek évtizedeken átívelő jelentőségéről, és mélyfúrásos vizsgálatokkal gazdagították a szegénység és öregedés összefüggéséről rendelkezésre álló tudást. A családi témák persze egyúttal életmódtémák is voltak, hiszen egy másik látószögből az élet formáját és szintjét feltáró életmódkutatások is hasonló kérdésekkel foglalkoztak. Viszont a családszociológiai megközelítésű kutatások mindig „kéznél voltak”: a pártvezetés a rendszerváltásig nem vetkezte le a terület közvetlen irányítására vonatkozó készletét. A szerény, de megbízhatóan kiszámítható és folyamatos támogatás fejében a családszociológia „csöndes” szakma maradt, apróbb súrlódásokon túl, történetét elkerülték a kemény ütlegetések és a más területeken dolgozók életét megkeserítő gyakori zsarolás.

Összhangban az „örökség” tárgyszóra összpontosító, szűk felfogással, az életmód- és család-kutatások kapcsán felvillantott sokirányú hatás nagy része a kötetben kibontatlan marad: kifejtés helyett a „belegondolást” a bő irodalomjegyzékek érzékeltetik. A fogalmi örökség megragadásának igénye háttérbe szorítja akár néhány eredmény, s főként néhány kulcsfontosságú gondolatmenet részletes bemutatását. Ennek következtében jobbára lexikális felsorolásra szűkül a többfunkciós terület mint tudományos eredményt hozó szakdiszciplína ábrázolása. A kötet egy-két fejezete megkísérel túllépni a szűkös kereteken. Kitérés kísérleteikre alant még visszatérek.

Az örökség fogalmát jótékonyan kitágítja a kötetnek a romakutatásokról szóló fejezete (Vajda Róza munkája), amely a romakérdést mint kutatási problémát a cigánysághoz fűződő politika változásának kontextusában mutatja be. A fejezetből megtudhatjuk, hogy a tárgyalt évtizedek során a romákról alkotott képek változtak ugyan, de a romák politikai ábrázolása mindvégig negatív, elrettentő és leértékelő maradt. Felidéződik e kép formálódásának kulcseseménye: az MSZMP-nek a cigányságról hozott 1961-es határozata, amely a romakérdésből kirekesztette a nemzetiségi, sőt az etnikai dimenziót is, és egyértelműen elmaradottsági problémaként definiálta. E hivatalos felfogással szemben áttörést jelentett Kemény István és munkatársainak 1971-es vizsgálata, amely a „ki a cigány?” kérdésre azt a kemény választ adta, hogy „az, akit nem cigány környezete cigánynak tekint”. Innen szemlélve, a romák szegénységéről és a többségi környezetüktől való elkülönítésükről szóló adatsorok immár nem az elmaradottságot, hanem a kirekesztő és szegregáló többségi–kisebbségi viszonyokat mutatták be. A romákat a szocialista intézményrendszerbe beemelni hivatott újabb politikai fordulat a nyolcvanas évek elejétől az iránnyal együtt hangsúlyt is váltott, és ezzel párhuzamosan módosult a cigánykutatások középponti tematikája is. Kemény Istvánnak és munkatársainak 1983-as, majd 1993-as vizsgálata nemcsak a hátrányok részbeni formaváltásainak bemutatását és az etnikai alapú egyenlőtlenségek feltárását tették lehetővé, de korszakos történeti érvénnyel mutatták meg a romákról kialakított hivatalos kép változásának módozatait és hasznosulásukat egy etnikai alapú szegénypolitika megalapozásában és folyamatos fenntartásában.

A fejezetből megismerjük a harmadik nagy fordulatot is. A rendszerváltás során a margóra, illetve a margón kívülre szorult romák a mélyszegénység etnicizálásának alanyai lettek. Ennek révén megnyílt az út a szegénység individualizációja számára is, ami közvetlen alapot adott a jólétpolitikák meggyesegítésére és arra, hogy az elosztási viszonyokat a középosztály előnyszerzése irányába tolják el. Ahogy Kemény István, Havas Gábor, Solt Ottilia mellett Dupcsik Csaba, Kállai Ernő és Neményi Mária írásai sokszorosan igazolták, a romapolitika alapvetései az évtizedek során önzonosak maradtak. Bár a látószög és a politikai retorika többször változott, a romák leértékelése és az a feltűnő vonás is állandó maradt, hogy a romakép alakítása és korszakfüggő fazonírozása a romák nélkül zajlik: még kivételként sem fordult elő, hogy roma értelmiségiek és politikusok akár csak vitapartnerként szóhoz jutottak volna a romákról való közgondolkodás intézményes megformálásában. Ezt a funkciót valamelyest pótolták a romákról szóló helyi és más kvalitatív vizsgálódások, amelyekben éppen a

csendre intettek szólalnak meg. Ez utóbbi, viszonylag friss fejleményt a fejezet nem tárgyalja, s ezzel sötétíti az amúgy csaknem fekete képet. De témájához hűséges marad a vonalvezetésben: a romákról alkotott képet – függetlenül a fennálló rendszertől – egyoldalúan a többségi társadalom hétköznapi politikai szükségletei formálják, s ebbe az érintett kisebbségnek még a megvitatás szintjén sincsen beleszólása. Ha korábban és más munkákból ismerjük is e történet egyes darabjait, a fejezet nagy hozadéka, hogy feltárja a hatalom romákkal kapcsolatos szükségleteinek politikai korszakoktól, rendszerektől független, állandó legitimációs alapját, a szükségletet a teljhatalom gyakorlására legalább a társadalom egy, jogai gyakorlásától megfosztott rétegében. Keményebb és valamelyest engedékenyebb korszakok válhattak egymást, sőt a régi rendszer össze is omolhatott, de a politikai hatalom a társadalom feletti uralom egy fontos pilléréként mindmáig fenntartotta magának a jogot egy teljes függésben lévő réteg közvetlen kézben tartására és arra is, hogy maga definiálja és időről időre meg is változtassa e függés alapját. Bárhogy tekintettek is rá, a cigányság mindmáig ezt az állandó szerepet töltötte és tölti be – még a visszakérdezés lehetőségétől is megfosztva.

A romafejezet tematikus párja a szegényvizsgálatokról szóló áttekintés (Czibere Ibolya tanulmánya). A rokonság azonban csak a témákra terjed ki, kötetbeli felfogásuk és kezelésük határozottan elválík egymástól. A szegénységfejezet szerzőjének elgondolásában a kifejtés három síkon mozog: számot ad a szegénység mérésére született kísérletekről, beszámol a fogalmak körüli vitákról és módszertani próbálkozásokról, és néhány szemelvény erejéig felmutatja a nagyobb visszhangot kiváltó kutatások hatását a szegénységről alkotott közkeletű kép változására. Mindezeket a kérdéseket egy történeti leltár összeállításának szándékával bontja ki. Bár a felsorolás gazdag, a mögötteseket azonban ritkán ismerjük meg: egy-egy új fogalom vagy módszer keletkezésének, majd későbbi lecserélésének története – a körülötte folyó vitákkal – homályban marad. Nemigen lehet azt sem eldönteni, hogy az empirikus kutatás módszereinek változása a jelenség alakváltozásaival függ-e össze, azaz maga a szegénység változott-e, vagy valójában a szemét a problémán tartó és a kutathatóságot engedélyező, illetve tiltó politikai vezetés beállítódása váltott síkot, esetleg a kutatói motivációkban állott-e elő hangsúlyeltolódás.

Így például tágabb társadalom- és politikatörténeti magyarázatot igényelne a tény, hogy a hatvanas évek elején a Központi Statisztikai Hivatal állt a szegénykutatások élére. Az évtized kezdetétől csaknem a rendszerváltásig ötvenként méréseket és adatokat közölt a legalacsonyabb jövedelmű háztartások helyzetéről, ráadásul az adatközlés kifejezetten tekintettel volt az időbeli összehasonlítás politikai szükségleté-

re és szándékára. Vélhetjük, anélkül, hogy a jelen-séget néven neveznék, a jövedelmi szegénységről szóló adatok és trendek ismerete a rendszer legitimációja szempontjából kitüntetett jelentőségű lehetett: 1956 tapasztalataival a háttérben, a politikai hatalom minden bizonnyal szorosan felügyelt minden olyan kérdést és területet, ahol akár csak kis esélye volt a lázadásnak. Így és ezért a szegénység nem válhatott tömeges megmozdulás gyúanyagává, s hogy ne is vál-jék, azt a folyamatos hatalmi felügyelet volt hivatva biztosítani. E felügyelet engedélyezte a megközelítést is: a szegénység az egyén jövedelmi problémája – s ez lett bemutatásának egyetlen elfogadott és a nyilvánosságnak is megjeleníthető formája. A hivatalostól eltérő közelítés bűnnek minősült. Kemény István 1972-es, a szegénységet mint életformát, annak sokoldalú újratermelését és generációs átörökítését bemutató kutatása éles retorziót vont maga után: Keményt eltávolították a pályáról.

Tülemelkedve a jövedelmi kérdésre korlátozódá-son, ugyanakkor elkerülendő a párt további retor-zióit, a hetvenes–nyolcvanas évek szegényvizsgálatai a szegénységproblémát elsősorban egyenlőtlenségi kérdésként tárgyalták, és feltárták összefüggését a munka világában elfoglalt hellyel, az iskolai tudás-átadásból való kizorúlással és a lakóhelyi szegre-gáció problémájával. Az impozáns névsor hosszú: Ferge Zsuzsa, Havasi Éva, Havas Gábor, Solt Ottilia, Bokor Ágnes, Ladányi János, Csanádi Gábor tett le fontos, vitákat kavará, sokszor csak informá-lisan körözött kutatási anyagokat az asztalra. Kuta-tásaik a külvilág szemében mint szakkérdések sorára választ kereső vizsgálódások jelentek meg, és csak a vájtfülűek számára volt világos, hogy valójában sze-génységkutatásokról van szó. E furcsa rejtőzködés a rendszerváltásig fennmaradt. Az új nézőpont meg-jelenése, a szegénységnek mint a társadalmi igazsá-gosság problémájának újrafogalmazása az 1990-es évek elejére datálható. Ferge Zsuzsa, Szívós Péter, Tóth István György, Szelényi Iván, Ladányi János, Andorka Rudolf és Spéder Zsolt ekkoriban keletke-zett írásaiban a szegények az átalakulás vesztesei-ként jelennek meg, és a jelenség komplex voltának bemutatása szétfoszlatja az ábrándot, miszerint a gazdasági növekedéssel a szegénység automatikusan felszámolódhatna. Válaszul a kutatói közösség több szociálpolitikai koncepcióval is jelentkeznek, és igye-kszik befolyást szerezni az elosztáspolitikai alakítására – mondhatjuk, kevés sikerrel.

Az itt vázolt gondolatmenetben húz a szerző nagyvonalú ívet öt évtized statisztikus szegényvizs-gálatainak sorozatában – anélkül azonban, hogy a számítások alapjának változásával összefüggő kon-cepcionális vitákat tárgyalná. Ha nem a kutatással közvetlen összefüggésben is, de elvileg ezt célozhatná a szegénység megjelölésére szolgáló fogalmak körü-li viták története. Hiszen e viták nem kis részben politikai viták (is) voltak, mégpedig a mindennapi politizálás értelmében. Alapvető kérdés volt (és

maradt) a szegénység köre és hatósugara. Fontos viták tárták fel, hogy a megfelelő jövedelem hiányán túl milyen tipikus jellemzői vannak a szegénységnek az életformák és a napi életvitel terén. Bár fonto-sak a botladozó megnevezési próbálkozások, ennél lényegibbek az eltérő szegénységképek és társada-lompolitikai vonzataik. Ebből a szempontból per-döntő az alacsony jövedelemszint, de az – az adott hatósági lehatárolások közepette – főként a jövede-llemmel társuló életformaelemekkel való összefüggé-sében mutatkozik meg. A hetvenes évek kronológiáját tekintve, a fejezet részletesen ír a hátrányos helyzet mint pótlékfogalom körüli vitákról. De megint csak hiányzik a hátsó motívumok feltárása: az igény a szegénység mint életforma bemutatására, a többszö-rösen meghatározott léthelyzet felvázolására, amit immár a hivatalos vonallal nyílt ütközésben, minde-nekelőtt a SZETA körül csoportosuló szociológusok képviseltek.

Egy időbeli nagy ugrással a téma tárgyalásában napjainknál vagyunk, ahol a szerző regisztrál új fogalmakat és megnevezéseket, de hiány-zik az eligazítás, hogy hogyan is kerültek minde-zek előtérbe. Pedig részben a szegénység állapota és megnyilvánulása változott meg. A meghonosodott szegénységfelfogásnak olyan új jelenségek koncepc-ionális helyének kialakításával és a fogalmilag kon-form operacionalizálási lehetőségek kialakításával kellett és kell megküzdenie, amelyek a rendszervál-tással és a szegények megváltozott helyével kerültek a kutatás asztalára. Ilyen mindenekelőtt a személyes függelmi viszonyok megváltozása, a régi falusi patri-archális viszonyok új formák közötti újjáéledése (a témáról sok fontos tény hoztak napvilágra Laki László és Kovács Imre kutatásai). De új jelenség-ként ilyen a főként Kertesi Gábor, Kézdí Gábor és Köllő János munkáiból megismerhető munkanélkü-liség és a szélsőséges lakóhelyi, intézményi szegregá-ció, vagy a – főként roma – szegények mélységében Virág Tünde és Kovai Cecília által feltárt kirekesz-tése is. Ugyanakkor alapos elemzésre vár a szegé-nyek/romák identitási küzdelmeinek támogatása az új civil világ meghatározó szervezetei által, amihez fontos támpontokkal szolgálnak Csongor Anna és Kuti Éva NGO-kutatásai. Évtizedes visszatekintést igényel(ne) e jórészt földalatti, de mindenképpen informális kezdemények érthetővé tétele, alapvető társadalomtörténetet a közelmúlt társadalmi folya-matainak egy olyan szegmenséről, amely mindmáig lényegében elzárva áll a közvélemény, de még a kuta-tók előtt is, és amelynek vonatkozásában elemi tények várnak feltárára.

Bárhonnan nézzük is tehát, a nagy és szorgos gyűjtés lexikálisan egymás mellé illeszthető darabo-kat hozott létre, a köztük lévő kapcsolódások bemu-tatásával azonban adósunk maradt. Elemzésük talán egy következő vállalkozás programja lehet.

A szakszociológiai tárgyalásmódot keresztbe metszi a kötet három tanulmánya, amelyek egy-egy jelenségkört (előítéletek), diszciplínakon átívelő kérdést (az értékek problémája), illetve kitüntetett fogalmat (informalitás) helyeznek a fókuszba. E fejezetek részben közös premisszákon nyugszanak. Kronologikus szakaszolásuk annak hangsúlyos elbeszélését segíti, hogy dacára a párt szoros politikai és ideológiai kontrolljának, a társadalomtudományi kutatás a hatvanas–hetvenes években bizonyos függetlenségre tett szert, aminek látványos megnyilvánulása a korszak vezető nyugati eredményeinek és a korabeli szociológiai, pszichológiai, gazdaságtudományi és politológiai kutatás módszereinek átvétele volt. A három fejezet gerincét a nyugati irányultság modernizációs hasznainak bemutatása adja, mutatkozzék ez a kutatói kérdésfelvetésben vagy/és az importált fogalmak és sémák nemegyszer módszertani könnytöbbsébe öltöztetett adaptációs kísérleteiben. Ebben a felfogásban kitüntetett érték lesz a korszerűség, és másodlagos kérdéssé válik a kutatási eredmények validitása.

Példa az előítéletek kérdését tárgyaló fejezet. A témakör kötetbeli feldolgozásában (Gárdos Judit tanulmányában) az előítéletek helyett az előítéleteség mértékének egzakt mérése kerül a középpontba, miközben háttérbe szorul az előítéletek tartalmának, társadalmi beágyazottságának és változó megnyilvánulási formáinak történeti bemutatása. A stigmatizáció és az előítéletekkel sújtott kisebbségekkel szembeni többségi diszkrimináció problémája lebegtetett kérdés marad még ha a szerző részletes annotációkkal és eredeti szövegrészletekkel idézi is fel az általa szemlézett írásokat. Nyitva a sort Heller Ágnes 1967-es, a romákkal szembeni előítéletekkel foglalkozó elemzésével, és zárva Kovács András és munkatársainak a hazai antiszemitizmus pulzálását, történeti gyengülését, majd jelenkori újraerősödését megjelenítő kutatássorozatával, a tárgyalásmód végig leíró jellegű marad: mind a szövegekben rejlő felfogásbéli viták, mind az empirikus eredmények részbeni ütközéseinek felismerése az olvasóra vár. Az előítéletekkel kapcsolatos kérdésfeltevés leszűkítése a kutatási dinamika évtizedes változásaira nem enged teret a hullámszerű mélyebb társadalmi és politikai okainak feltárására, és így homályban marad, hogy végül is a társadalmi többség ma, a nyílt véleménynyilvánítás közegében előítéletesebb-e meghatározott kisebbségi csoportokkal, mindenekelőtt a cigányokkal és a zsidókkal szemben, mint öt évtizede, a súlyos elhallgatások közepette volt.

Az értékek szociológiai kutatásának redukciója az értékiszociológiai vizsgálatokra hasonló veszteségekkel jár. Miközben Gárdos Judit és Ságvári Bence fejezete részletesen beszámol a főként amerikai és német survey-k idővel klasszikussá parlódó kérdéssorainak és mérőszámainak hazai adaptációjáról, elsikkad e vizsgálatok tartalmi hozadékának tárgyalása. Bár a szerzőpáros behatóan ismerteti a Hankiss Elemér,

Manchin Róbert, Varga Károly, Füstös László, Szakolczai Árpád és Tóth István György irányította vizsgálatokat, mindvégig elkerüli az olykor egymással is vitázó eredményeik kritikai feldolgozását. Pedig az analitikus szembesítés révén kimutatható lett volna, hogy mindenkorai politikai hasznosságuk ellenére, a kérdőíves technikával számszerű skálákba rendezett értékek szerkezete és mélyebb tartalma sokszor élesen eltér a más közelítésmódból (például az életmódkutatások kvalitatív vizsgálódásaival) feltárt valóságtól. Eklatáns példa erre Füstös Lászlónak és munkatársainak a rendszerváltás éveiben kétévenkénti sűrűséggel végzett survey-sorozata, amely a piaci és polgári értékek gyors elterjedését mérte, miközben más szociálpszichológiai és szociológiai kutatások a régi, államszocialista beidegződések és a mélyen beivódott patriarchális értékrend rögzüléséről és igen lassú, generációs léptékben végbemenő változásáról adtak számot. Az értékprobléma különböző megközelítéseinek dialogikus számbavétele nemcsak a hasonló párhuzamos igazságok megvitatását tette volna lehetővé, hanem utat nyithatott volna a társadalmi tagolódást követő (és részben teremtő) értéktagolódás bemutatására is.

Hasonlóan kötetbeli párjaihoz, az informalitás hazai fogalomtörténetével foglalkozó fejezet fő tengelyében is a nyugati elméletek és megközelítések korai – hetvenes évekbeli – átvételének és a hazai viszonyokhoz való adaptációjának bemutatása áll. A szerző, Vigvári András a fogalmat az informalitás gazdasági viszonyaira redukálja. Fejezetének nem tárgya tehát a privátszféra informális viszonyrendszere, mint ahogy vizsgálódásain kívül reked a civil világ, sőt az intézményi szervezeteken belüli informalitás kérdésköre is. A megközelítésből adódóan a bemutatás a második gazdaságot középpontba állító kutatásokra – mindenekelőtt Gábor R. István, Galasi Péter, Sík Endre munkáira – összpontosít, majd az informalitás koncepcionális továbbfejlesztéseként tárgyalja hatásukat Kolosi Tamásnak és Szelényi Ivánnak a késő-kádári társadalomszerkezetről született tanulmányaiban. A fejezet második részében a szerző jelentősen kibővíti elemzése körét. Az informalitásprobléma mint a hazai polgárosodás kettős arcú jelensége kerül elő: egyfelől a polgárosodás forrásaként, másrészt a polgári viszonyok intézményesülésének egyik fontos gátjaként. Az érdekes gondolatfűzés ugyanakkor kissé kilóg a kötetből, amennyiben témáját nem szakszociológiai keretben helyezi el, hanem a szociológia diszciplináris építkezésében fontos szerepet játszó eszmecserék és viták fontos példajaként mutatja be. A nyilvánvaló – a kötetben azonban ki nem aknázott – kapcsolódást a család- és rétegződésfejezetekhez keresztutalások segíthették volna, amelyek nemcsak a szakdiszciplináris gondolatvezetés követését tették volna könnyebbé, de az informalitás körüli politikai viták elemző kibontását és értelmezését is nagyban segíthették volna.

A kötet tanulmányait keretezi Szabari Verának címében és tematikájában összetett írása, amely a modernizációs törekvéseket a struktúra- és mobilitásvizsgálatok fényében kívánja bemutatni. Magyarán, fel szándékozik vázolni a társadalomszerveződés azon alappilléreit, amelyek bemutatásával elméleti háttérrel teremt a társadalmi működés egy-egy szeletére vonatkozó tematikus vizsgálódásoknak. Az írás valóban „elszámol” a fontosabb struktúráközelítésekkel, amennyiben bemutatja kulcsfogalmait. Csakhogy ezek a fogalmak nem mint technikák születtek, hanem mögöttük világlátások ütköztek egymással. Az írásból kevésbé derül ki, hogy a társadalmi rétegződésen túl a hatalom és rendelkezés megjelenítésére szolgáló munkajellegcsoportok valójában a maguk idején forradalmasították a szociológiai gondolkodást (majd később a közgondolkodást is). Megjelentették a társadalmat szabdaló egyenlőtlenségeket, és felszínre hozták azok alapjait – mindenekelőtt a tudás és a rendelkezés társadalmi termelésének és újratermelésének bemutatásával. A Ferge Zsuzsa, Kemény István és Andorka Rudolf kutatásai által megrajzolt társadalomkép a maga idején frontális ütközést hozott a „két osztály, egy réteg” ideológiailag és a társadalom szerveződésének politikailag diktált, hivatalos képével. Innentől kezdve a szellemet többé nem lehetett visszagyömöszölni a palackba: ez az áttörés kellett a szociológia gyorsan végbemenő nagykorúsításához, és ahhoz is, hogy olyan alapkérdések, mint a szegénység vagy a családformák válságjelenségeinek kérdései, kutathatóvá váljanak (ha mégoly megrázkódtatások közepette történt is ez). Sajnos a változó társadalmi és politikai folyamatok továbbkísérésének elmaradása e fejezetben is egyszerű lexikális felsorolássá változtatja a fogalmi kísérletek bemutatását. Az pedig erősen vitatható, hogy szakmai modernizációnak tekinthető-e a nyugati tipológiák átvétele. Inkább arról lehet szó, hogy a piacodásnak az informális gazdaságban érvényesülő modernizációs jelenségei, majd széles körű jelenlétük a hetvenes–nyolcvanas évek társadalmában, maguk teremtték a struktúraformálódására ható „nyugatis” viszonyokat, majd a rendszerváltást követő piacodás ezeket klasszikus formájukra hozta. Ezt láttuk fentebb, a második gazdaságról szóló kutatások kapcsán, és tágabb körben, Éber Márk, Huszár Ákos, a Helyzet Műhely és az elit rekrutációval és reprodukciójával foglalkozó kutatók (mindenekelőtt Lengyel György és Kristóf Luca) munkáiban. Mindazonáltal a struktúrakutatást érintő legfrissebb változásokat ezen a ponton a tanulmány zárójelbe teszi, s helyükre a hetvenes évek óta folytatott nagy mobilitásvizsgálatok eredményeit állítja, ezúttal fel is idézve a vizsgálódások néhány számszerűsített eredményét. A váltás a struktúra kérdéséről a mobilitás problémájára vesztéssel jár: gyakorlatilag elmarad a rendszerváltás óta egymással vitázó struktúráképek bemutatása. Pedig e viták nem kisebb kérdésekről szólnak, mint a tulajdon struk-

túraszervező ereje, az osztály relevanciája, a tőke és a munka kapcsolódása, vagy a személyes hálózatok jelentősége a társadalmi helyzet formálásában.

Végül szólnom kell az idő problémájáról, a kötet időfelfogásáról. Az öt évtized szakaszokra bomlik, mégpedig a szerkesztői szándék értelmében a szociológia és a politika változó viszonya szerint. Bár nem tisztázódik, az elgondolás kétféleképpen érthető. Feltételezve a szociológia erős politikai kitettségét, kérdés lehet, hogy az öt évtized változó politikai folyamatai és eseményei hatottak-e és hogyan arra, amit a szociológia kutatási kérdés-ként – akár felkérésre, akár saját kezdeményezésre – kijelölt a maga számára. Egy másik lehetséges megközelítésben a szociológia és a politika közvetlen találkozásai és „csattanásai” adják a periodizáció alapját. Míg az első megközelítés felrajzolhatja a szociológiai kutatás politikatörténetét, a második inkább a politikai beavatkozás tudománytörténeti leírásához szolgáltat alapokat. A kötet mindkét közelítéssel kísérletezik, de egyiket sem viszi konzekvensen végig, amiből a periodizáció zavarai támadnak. Végül is konkrét és specifikus találkozások helyett a kezdeti évek általános politikaképét kapjuk, majd a későbbiekben – a hetvenes évektől fogva – ez is elmarad, és a bemutatás egyszerű intézménytörténeti beszámolóvá szűkül. Pedig az ígéret szerinti bemutatás feltárhatta volna az 1956 utáni politikai viszonyokat, amelyek közepette a párt óvatossá válását az értelmiség és a Szociológiai Kutatócsoport 1963-as útra indítása. És ezzel egyidejűleg kibontható lett volna a kísérlet a szociológustársadalom megosztására a kegyvesztett struktúravítával és a sikerek oldalán egy-két modernizációs témakör hangsúlyos támogatásával. Mindeközben felsejlenek az évtizedes tagolás által elfedett képek is. Bár a hetvenes évtized a Kádár-rendszer konszolidációs politikája jegyében a lassan lazuló kötések, a második gazdaság, a gmk-k és a szabadabbá vált munkahelykeresés évtizede volt, de ugyanígy évtizede volt a betiltott cigány- és szegénységvizsgálatoknak is. A kötet periodizációjában az évtizedet a sorozattá bővülő csattanások jelenítik meg, hivatkozással a Lukács-iskola, Hegedüs András és Márkus Mária ellen meghozott 1973-as agitprop határozatra és az értelmiség osztályszerepéről érkező Szelényi Iván és Konrád György eltávolítására a kutatás porondjáról, majd külső-belső emigrációjuk kikényszerítésére. Mindennek személyi és kutatástörténeti következményei homályban maradnak, nem tudjuk meg, hogy szolidáris kollégák kezén befejeződtek-e a kényszerűen félbevágott kutatások (igen, befejeződtek), és mi volt ugyancsak a hetvenes évekre eső félig-zárt publikációjuk politikatörténete. De folytathatjuk a nyolcvanas évekkel, amikor a „furkósbót” publikációs tilalommal szelődött. Miközben a szociológiai kutatást övező politika a magánosítás első lépéseivel kísérletezett, az értelmiség eléggé széles

köreit a *Fordulat és reform* rendszerbontogató programja és a szociológusok által kidolgozott szociálpolitikai program közti ütközések foglalkoztatták, a viták középpontjában a piacpárti szabályozások, illetve az egyenlőtlenségek mérséklésére elgondolt állami politikák összeegyeztethetősége állt.

Hatalom és szociológia viszonyában nem volt olyan sima és esemény nélküli a helyzet, mint ahogy az a kötetből látszik. Szociológusok és közgazdászok vitáját a hatalom nem nézte ölbe tett kézzel: az igazságszítások váltogatásával emelt tanácsadói szintre közgazdászokat, miközben újra igyekezett visszatolni legalább a „futottak még” szűk terepére a szegénységvizsgálatokat, és főként néhány konkrét szociálpolitikai hozadékukat. Ebben a politikai közegben a nyolcvanas évek nagyobb kutatásai mindenekelőtt a vállalati, illetve települési viszonyok függelmi rendszereit és a függés fenntartásának régi-új intézményes formáit vizsgálták. Eredményeiket a pártközpont munkatársai szorgosan és alaposan olvasták – a hektikus publikációs tiltások és engedélyezések kiismerhetetlen rendszere jól mutatta a politikai vezetés nyíltan persze be nem vallható elbizonytalanodását.

A rendszerváltással igazi fordulat állott elő politika és szakma viszonyában. Megszűnt a politikai direktívák világa, s elvileg – legalább a jogok szintjén – szabadabbá vált a kutatás, már ha a kutató támogatót és forrást talált. Az érdeklődés azonban erősen megcsappant. Az új politikai erők azonnali eredményt hozó kutatásokban érdekeltek, és mindenekelőtt a véleményeket letapogató közvélemény-kutatásokban. Az új állam költségvetésében a társadalomtudományi kutatások eléggé kis súllyal szerepelnek. Ha egyáltalán, az állami megrendelések is „fazonírozottak”: legfőképp az állam különböző területeinek működéséről szólnak – a fogyasztók és ügyfelek feltűnő kizárásával. Úgyhogy röviden: az új, szabad politikai közegben a szociológia megszabadult ugyan évtizedes felvigyázójától, de a szabadság kismemizettségét hozott. A szakmai érdeklődés belső és civil források kérdése, és mindenekelőtt tartást igényel. Mindezek feltűnő következménye a nagy elméleti viták elmaradása és a sokszínűségnek látszó szétaprózottság. A kutatások a legritkább esetben felelgetnek egymásnak; ha viták zajlanak, azok kis kutatói körök belügyei maradnak. Mindezt tovább árnyalja a generációs szakadék: a fiatalok érdeklődése a világban divatosnak számító modellalkotások iránt, és az idősebbek ragaszkodása megszokott témáikhoz, amelyek kutatását – részben némi generációs bántottságból – nem akarják, vagy nem tudják a kurrens trendek szerint modernizálni. Mindeközben persze a nemzedékek közötti távolság mindegyre növekszik.

Ebben a feszültségteli viszonyrendszerben helyezkedik el a középgeneráció, amely a maga szakmán belüli szerepét a hídverésben látja. Szemlélete sajátos helyzetben formálódott: a mai negyven-ötvenesek

indulása az államszocializmus felbomlásának éveire esett, míg eddigi pályájuk nagy részét a rendszer-váltás bizonytalanságai és kihívásai határozták meg. A kötet ennek a sajátos útnak a lenyomata: olyan területeket és témákat ölel fel, amelyek a szerzőknek kapaszkodót, a szakmai beilleszkedés terepeit jelentették, és maradnak ki olyan területek, témák, amelyekhez hűvös a viszony. De a köztes helyzetből nemcsak a témák féloldalasságai, hanem az idő „középkorúsítása” is következik: generációs szemszögből az elbeszélte idő részben emlékezés, részben a szerzők felnőttkorának saját ideje, saját indulásuk és munkaútjuk politikai dinamikájával. E kettős metszés – a témák és az idő szerinti – többszörös féloldalasságot teremt: a szociológus szakma és a hatalom viszonyának felemás tárgyalása megboszszulja magát, mert elmarad a két szereplő markánsan eltérő társadalomérzékelésének bemutatása. Így azután a szociológia (politikai) szociológiája nagyon hiányzik a kötetből, pedig minden generáció és a nagyközönség tetszésére is számot tarthatna. Hiszen segítene megérteni, hogy a szociológia tudományos kérdései hogyan illeszkedtek az adott kor társadalmához, és miként volt mindez eladható (vagy éppen elhallgatandó) a politikai hatalomnak a társadalomtudományt soha teljesen el nem engedő mindenkori bürokratái előtt.

Az ötven év tanít is: ma, a politikai értelemben szabad kutatás időszakában ugyan nem a közvetlen engedélyezés, de mindenképpen a forráselosztáson belüli helyzet derivátuma, miből lesz elismert és támogatott kutatás. Ebben az új játéktérben kérdés, hogyan teremthetünk közeget és közönséget társadalmi mondandónk számára. A szükséges tárgyalás és figyelemfelhívás eljárásait illetően van mit tanulnunk a közelmúltból – ha mást nem, az elkerülendő eljárásokról a kötetből sok mindent megtudhatunk. □

A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ DERIVÁTUMAI

KRÉMER BALÁZS

**Kovács Imre (szerk.): Integrációs
mechanizmusok a magyar társadalomban**

Társadalomtudományi Kutatóközpont –

Argumentum Kiadó, Budapest, 2020.

432 oldal, 4300 Ft

**Kovács I. (szerk.): Mobilitás és integráció a
magyar társadalomban**

Társadalomtudományi Kutatóközpont –

Argumentum Kiadó, Budapest, 2020.

375 oldal, 4000 Ft

„A MAGA MŰFAJÁBAN...”

A társadalomtudományi munkák tanulmányozásához szokott olvasónak vannak beidegződései, ráhangoltsága arra, hogyan vegyen kézbe, hogyan olvasson szociológiai tanulmányokat. A két, egymással összefüggő, ámde lineáris felépítésbe nem szerkesztett (így sorszámokkal sem ellátott) kötet olvasásakor azonban érdemes zárójelbe tenni a rutint, és a kötetet „a maga műfajában” értelmezni és értékelni.

A 21 tanulmány, valamint az a nagy mintán végzett kérdőíves felmérés, amelyen alapulnak, az „MTA Kiválósági Együttműködési Program, Mobilitás Kutatási Centrum projekt” támogatásával készült, amire a kötetek nyomtatékosan emlékeztetik az olvasót: nemcsak a kezdőoldalon, hanem valamennyi tanulmány címének lábjegyzetében és gyakran az adatok forrásaként is feltüntetik. Tehát egy projekt dokumentációja, beszámolója, ennyiben a projekt pénzével való elszámolás egyik legfontosabb „bizonylata”. A bizonylatolási feladat teljesítése döntően a nyertes pályázó (a jelen esetben a Társadalomtudományi Kutatóközpont) kötelessége, és a nyertes intézmény ezt látványosan demonstrálja is. Nem csupán azzal, hogy a tanulmány szerzőinek többsége a TK munkatársa, sőt a kötetek szerkesztői, lektorai, olvasószerkesztői, de még a dizájnerei is azok. Vagy azzal, hogy a tanulmányok intézeti dolgozó szerzői szinte kizárólag a projekt során elvégzett kérdőíves kutatás adataira építik mondandójukat, egyéb, külső (például a közigazgatásból, a Központi Statisztikai Hivatal adatbázisából vagy más kutatásokból származó) forrásokat akkor sem használnak, ha indokolt lenne. A projekt az ő munkájuk, a két kötet az álta-

luk létrehozott termék, és ők is számolnak el a pénz felhasználásáról.

Ha azt mondjuk, „projekt”, ezzel lényegében azt mondjuk, „pénz”. A projekt egy költségvetési sor – és a projekt elszámolásának legfontosabb mondandója az, hogy a pénz rendesen el lett költve, van benne ráfordítás és munka, a támogatási szerződésben vállalt feladatokat a támogatott elvégezte. Ennyiben a projektdokumentum legfontosabb olvasója a projekt adminisztrátora, pénzügyi jóváhagyója – és nem a társadalomtudományok iránt érdeklődő olvasó. Ennyiben a kétkötetes mű „műfaja” is ez: elszámolás, bizonyíték arra, hogy a pénz „kutatási ellentétele” a munka során előállt. Előre kell bocsátanom: ha a két kötet elsőrendű olvasójának, a projektet jóváhagyó hivatalnoknak képzelem magamat, akkor „a maga műfajában” teljesen korrekt, a vállalt feladatot meggyőzően bizonyító és bizonylatoló munkának kellene tartanom.

Érdemes volna végiggondolni, mennyiben bénítja meg ez a projektfókuszú intézményi berendezkedés a tudomány művelését. Itt legfeljebb néhány szempontot vetek fel. A tudományos intézmények projektfüggők (addiktológiai értelemben), tekintve, hogy a költségvetésükben nincsen reguláris forrás a kutatáshoz, kizárólag projektek keretében képesek kutatni. Ennyiben a vizsgálódások témáját nem annyira a kutatók, mint inkább a pályázatot kiíró és elbíráló hivatalnokok és politikusok határozzák meg. A projekt finanszírozói biztosra akarnak menni, és ez a leginkább akkor lehetséges, ha a pályázati kiírás nem egy kérdést vet fel, hanem előre megmondja, mi lesz a „kutatás” végeredménye – amely eredmény a projekt elfogadásával és a pénzköltés jóváhagyásával visszaigazolható. (Még ember nem olvasott olyan – a kutatási logikába igencsak „belefért” projekt-beszámolót, amely leírta volna, hogy „a feltétele-

1 ■ Robert E. Park – Ernest Burgess: *Introduction to the Science of Sociology* [1921]. University of Chicago Press, Chicago, 1969. 735. old.

2 ■ Ebben a kontextusban az integráció az identitás megtartása melletti beilleszkedést jelent, az asszimiláció az identitás feladásával vagy megtagadásával megvalósuló beilleszkedést.

3 ■ Ezek a koncepciók a munkamegosztásban elfoglalt helynek a társadalmi pozíciót dominánsan meghatározó sajátosságán túl minden másban, de különösen a kapitalizmus elfogadásában eltérnek egymástól. Más a képük a munkamegosztásról és szerepéről, politikai megítéléséről a konzervatív funkcionális irányzatoknak, vagy éppen az osztályharcos, Marxhoz kapcsolódó koncepcióknak.

zéseinket és hipotézisünket a kutatás nem igazolta, tévedtünk sejtéseink megfogalmazásakor” – mert ezt pénzügyileg nem lehetne jóváhagyni... És arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy maguk a kutató intézmények is projektfüggővé teszik a kutatókat azzal, hogy teljesítményként a projektpénzek megszerzését, a gyakorta e pénzekből finanszírozott publikációkat ismerik el...)

Tehát a két kötet a 807 oldal terjedelmével, közel 2 kg tömegével a „maga műfajában” teljes mértékben kielégítő teljesítmény. Ahonnan nézve a recenzió szempontjai, vagy bármely olvasói vélemény és értékelés nem igazán érdekes...és emiatt semmiféle szemrehányással nem illethetjük a kötet szerzőit, szerkesztőjét. Nem ők tehetnek erről, ők sikeresen alkalmazkodtak a rajtuk kívül álló körülményekhez. Most mégis, ennek ellenére, e nem túl lényeges és releváns nézőpontból kell kifejtennem a véleményemet.

A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ FOGALMÁT ÖVEZŐ HOMÁLY

A nemzetközi szakirodalomban a „társadalmi integráció” fogalma, sőt tudományos megközelítése is „foglalt terep”. A bevándorlók, menekültek, idegenek társadalmi beilleszkedésének kutatási témájára utaló fogalom, amelyet Burgess tankönyvi meghatározását¹ követve a beolvadás, az asszimiláció szinonimájaként értelmeznek. Erre, az integráció fogalmát az idegenek beilleszkedésére, asszimilációjára vonatkozó újabb kori nemzetközi gyakorlatra a kötet fogalomhasználata nem is hivatkozik, annyiban talán jogosan, hogy a hazai politikai köznyelvben (a roma kutatási és polgárjogi szóhasználatot követve) az integráció és az asszimiláció fogalma egymás logikai ellentéte.²

A kötet szerzői saját „integrációkonceptiót” alkalmaznak. Eléggé zavarosan, elméletileg tisztázatlanul – két eltérő megközelítésben.

Az egyik, az elméleti megközelítés arra a durkheimi (és mertoni) hagyományra épít, amely a társadalmi normákat és a normakövető viselkedést a társadalmat összetartó, integráló „habarcsnak” tekinti; ehhez képest a normák szétcsúszását, feltöredezését, sűrűlődsait az anómia fogalma jelöli. E megközelítésben a normakövető egyének tekinthetők „integráltak”, míg az anómiák szétcsúszott értékrendszerében élők a „nem integráltak”. Nem kimondva, de elég egyértelműen ehhez az integrációképhez rendelik hozzá azt a Parsons, továbbá Davis és Moore rétegződésméleteiben gyökerező gondolatot, hogy a társadalom a normakövetést anyagi javakkal jutalmazza (jövedelem, pozíció stb.), míg a normasértést inkább bünteti. Ez a (ki nem mondott) jutalmazottság jelentősebb tényezője a szerzők által megkülönböztetett három integrációs szint (rendszer-, társadalmi és személyközi) közül a rendszerintegráció kategóriájának.

Fogalmilag viszonylag tiszta a személyközi integráció szintje. Némiképp zavaró, hogy legfeljebb cím-

szó szerű utalás történik a társadalmi tőke és a civil társadalom amerikai elméleteire (Coleman, Putnam, Fukuyama), ugyancsak ködös az utalás rendszerintegráció és társadalmi integráció habermasi megkülönböztetésére – amit csak részlegesen ellensúlyoz a hálózatkutatások kapcsolati sűrűséget és kiterjedtséget mérő pragmatizmusa. A tanulmányok szerzői semmivel nem támasztják alá azt a meggyőződésüket, hogy az általuk alkalmazott elméleti keret jogosan feltételezi, hogy a társadalmi integráció fogalma, különösen annak személyközi szintje egységesen értelmezhető az egész társadalomra. Rendszer és életvilág kettőssége Habermasnál azt jelzi, hogy szerintem más koordinációs mechanizmusok (ez a fogalom közelebb esik az integráció szokásosan értelmezett jelentéséhez) érvényesülnek a gazdasági és a politikai rendszerben, mint a közös értelemutalajdonítások koordinálta életvilágban. Ugyancsak megkérdőjelezi az egész társadalomra érvényes integráció képzetét az, hogy újabb világunk igencsak polarizálódik (ebben kétségkívül jelentős szerepet játszik a politika, a politikai rendszer és a mindenkor kormány iránti lojalitás), hogy – a zsurnaliszta fordulattal élve – az emberek különböző „buborékokban” élnek. Eszerint az integráció fogalma a buborékokon belüli cselekvéskoordinációra utalna inkább, semmint a buborékokon átnyúlva, a teljes társadalomra.

A rendszerintegráció fogalma a politikai rendszerre nézve annak elfogadását, az iránta érzett bizalmat, valamint az ezekhez kapcsolódó normákat tekinti integráló mechanizmusnak. Az elfogadás és a bizalom hangsúlyozása nem a cselekvéseket koordináló integrációt, hanem inkább a hatalmat legitimnek tekintő véleményeket, attitűdöket teszi meg a vizsgálódás tárgyának.

A rendszer és a személyközi szint között elhelyezkedő „társadalmi” integráció fogalmi körülírása a leghomályosabb, nem kis részben azért, mert a szerzők olyan sokszor hivatkoznak gyakran egymással vitázó, sőt ellentmondó elméletekre és koncepciókra – a szintetizálás kísérlete nélkül –, hogy ezen elméleteknek a csak sejtetett komplexitását nem lehet kiolvasni a szövegből. Annyi azért mégiscsak felsejlik, hogy a társadalmi integráció itt jelzett fogalma a kapitalizmus klasszikus elméletében, a „bérmunka társadalmi integrációt teremtő” koncepcióiban³ gyökerezik – és ennyiben, a szintén innen eredeztethető társadalmi struktúra-képekkel való kapcsolata nem empirikus, hanem logikai szükségszerűség.

Az integráció fogalmát és elméleteit körítő zavarosságra némi magyarázatot nyújt az a másik megközelítés, amely a kérdőívben felteendő kérdésekből „rakja össze” a kutatás központi kategóriáját. Ekkor a „rendszerintegráció” fogalmába az intézményekbe vetett bizalom, a politikai részvétel és a normakövetés változói tartoznak; a „társadalmi integráció” a munkaintenzitás és a civil részvétel változóiból áll össze; míg a „személyközi integráció” fogalmába a bizalmas kapcsolatok, a

gyenge kötések és a társadalmi kirekesztettség változói tartoznak bele. E változókhoz metrikus értékek is kapcsolódnak, amely mértékek kombinációi adják ki a különféle integrációs típusokat.

A kérdőívezés „individualista metodológiájából” logikusan következik, hogy az egyes megkérdezettek véleményére, értékeire, szubjektívan megélt viszonyulásukra vonatkozó kérdésekből áll össze a fenti három integrációs szint mérhető tartalma. Kár, hogy a kötet nem tisztázza, hogy a klaszteranalízis módszerével miképpen aggregálták az elemi szintű változókat hét, a legtöbb tanulmány elemzéseiben alapvető változóként használt „integrációs klaszterre”. Ezek az integrációs klaszterek mint változók a következők: 1. kapcsolatgazdag politikailag aktív, 2. lokálisan integrált, 3. normakövető, a munkaerőpiacon integrált, 4. normakövető kapcsolatgazdag, 5. normaszegő, munkaerőpiacon integrált, 6. normakövető dezintegrált, 7. kirekesztett alulintegrált.

Az egyéni válaszokból mint változóértékekből erős statisztikai eszközök állíthatók elő, ám ezen statisztikai módszerekkel létrehozott típusoknak igen gyenge a kapcsolatuk az elméleti fogalomalkotáshoz. Alapvetően azért, mert az integráció fogalma társadalmi szintű sajátosságot akar kifejezni, miközben a vélemények e feltételezett, nem tisztázott, az egyes egyének kívüli és felüli társadalmi sajátosságokhoz (normákhoz, rendszerekhez stb.) való szubjektív viszonyt mérnek, anélkül, hogy értelmeznék az elméletben feltételezett társadalmi szintű mechanizmusokat és sajátosságokat. Így például az elméleti konstrukció társadalmi szinten feltételez valamilyen társadalmi normarendszert, és empirikusan személyes normakövetésként méri a hozzá való viszonyt – ám sem e normarendszer mibenlétét, sajátosságait nem írja le, sem még elméleti lehetőségként sem számol az azal, hogy ugyanabban a társadalomban, ugyanakkor emberek különböző csoportjai különféle normákat követhetnek.

Mindezen elméleti problémák miatt hajlok arra, hogy a két kötetben előforduló, számomra nehezen, vagy úgy sem értelmezhető „integráció” kifejezést a „legitimitás” kifejezéssel helyettesítsem, hogy értelmezhetőbbé tegyem a szövegeket. Ugyanis a legitimitás fogalma a politikai-társadalmi-gazdasági hatalom elfogadásán keresztül a „rend”, a „normák” elfogadását is jelenti. Az elfogadás vagy az el nem fogadás mértéke valóban jól operacionalizálható és mérhető is a szubjektív vélemények és vallott értékek alapján – ennyiben a kérdőív tartalma és az alkalmazott módszerek inkább ezt, a hatalom legitimitását mutatják ki.

MOBILITÁS, AVAGY HONNAN HOVÁ?

Az integráció fogalma mellett a másik, már az egyik kötet címében is kiemelt fogalom a mobilitás. A két kötet a mobilitást két, szokásos váltás, változás értelmében használja: mint földrajzi mobilitást (in-

gázás, lakhelyváltozás) és mint a társadalmi státusz, pozíció változását.

A földrajzi, területi mobilitás fogalmilag világos, és a *Mobilitás és integráció* kötetben egy egységes blokk elemzi az erre vonatkozó empirikus adatokat (*Területi mobilitás*, 127–220. old.). Sokkal problematikusabb a társadalmi mobilitás, a társadalmi státusz változásának tárgyalása. Ez már abból is szembeötlő, hogy a kérdés tárgyalása szétesik a két kötetben: a státuszok egyenlőtlenségét az *Integrációs mechanizmusok* kötet felvezető cikke (Huszár et al.: *Társadalmi egyenlőtlenségek és társadalmi integráció*, 9–44. old.) tárgyalja, míg a státuszok megváltozásának, a mobilitásnak a kérdéseit a másik kötet első blokkja (*Mobilitás és integráció*, 9–126. old.) taglalja.

A kiindulópont nyilvánvalóan az, hogy társadalmi mobilitásnak az elmozdulást tekintjük egy kategóriából (pozícióból, státuszból stb.) egy másik kategóriába.

Az alkalmazott kategóriarendszert ismerhetjük Huszár Ákos korábbi, a „normatív funkcionalista osztálymodell” ismertető munkáiból. Az elnevezés világosan utal arra, hogy a státuszokat hierarchikus rendbe szervezi („normatív”), és kapcsolódik a már említett (Davis, Moore és Parsons nevével jelzett) „funkcionalista” hagyományhoz, amely szerint a társadalom a fontosabb és ritkább, kevesek által betöltött funkciókat jobban jutalmazza, míg a kevésbé fontosakat és gyakoribbakat kevésbé, sőt olykor bünteti is.

Hogy ez a rétegződési elméletekben gyökerező elméleti modell miért volna „osztálymodell”, azt a szerzők nem indokolják, de az alkalmazott struktúrákép sem a tulajdonlás szerinti marxi, sem a tulajdon feletti rendelkezés, birtoklás s ezen keresztül különféle jövedelemformákhoz való hozzájutás alapján definiált weberi osztályfogalomhoz nem illeszkedik.

Valójában a kiindulópont a hatvanas évek magyar társadalmára kialakított „munkajellegcsoportok” megkülönböztetés, amit a (nem hivatkozott) Ferge Zsuzsa dolgozott ki. Huszár Ákos modellje a mezőgazdasági munkás elkülönítésén és elhagyásán, valamint a segéd- és betanított munkás kategóriájának összevonásán kívül megtartja Ferge mindegyik kategóriáját, kiegészítve a „vállalkozó”,⁴ a „munkanélküliek” és az „egyéb inaktívok” kategóriájával, továbbá az eredeti munkajellegcsoportok megkettőzésével, mivel a nyugdíjasok kategóriáját felbontja korábbi foglalkozásuk jellege alapján. A modell abban is megőrzi Ferge struktúrafelfogását, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet a munkamegosztásban

4 ■ A 11 státuszkategória közül ez az egyetlen, amelyik „osztályként” értelmezhető, bár, ha arra gondolunk, hogy a hazai vállalkozások túlnyomó többsége önfoglalkoztató, mikro- vagy kisvállalkozás – akkor megfontolandó, vajon a kategória megfelel-e a tőkés vagy vagyonos osztály fogalmának...

5 ■ Amiatt is, mert a munkajellegcsoportok a tervgazdaságban a bérbesorolás, a bérszabályozás kategóriáiként intézményesült, adminisztratív kategóriákat is jelentettek.

elfoglalt hellyel, a foglalkozások különbségeivel azonosítja.

Bár a statisztikai hagyomány annyiban mindig „konzervatív”, hogy idősoros változásokat a múlt kategóriái közötti változásként jellemez (és ennyiben a kategóriák használata ezt a „múltba vetítő”, konzervatív hagyományt követi), de itt e hagyományápolás jogosultsága erősen megkérdőjelezhető.

Egyrészt azért, mert a szocialista ipari társadalomra kialakított kategóriák „jelentéstartalma” igencsak megváltozott. Nem elsősorban a politikai berendezkedésnek,⁵ hanem a gazdasági-társadalmi szerkezetnek a változása miatt. A gyáripár világában elég pontosan körülhatárolt kategória volt a segéd-, betanított és szakmunkás, netán az egyéb szellemi is, ám azóta e kategóriák nagyrészt elveszítették jelentésüket egy olyan szerkezetben, ahol a foglalkoztatottak kétharmada a szolgáltatási szektorban, kicsi üzemméretek között dolgozik. (Vajon a műkörömpépítő, akár van erre OKJ-s képzettsége, akár nincsen, és csak „magától tudja”, betanított munkás vagy szakmunkás? Ha ő maga tervez és választ fazont, ő kezeli a pénztárat meg a bizonylatokat, akkor már egyéb szellemi?) Ugyanígy kérdéses, mennyire pontos foglalkozási jellemző még a szakmunkás kategória akkor, amikor a szakmunkások túlnyomó többsége (a munkaerőpiaci kutatások szerint több mint háromnegyedük) nem a tanult szakmájában, nem a végzettségének megfelelő munkakörben dolgozik?

Nem akarnám azt mondani, hogy a hatvanéves kategóriáknak már nincs semmilyen jelentéstartalmuk, hogy nem fejeznek ki ma is eltéréseket – de azt igen, hogy a leíró, fenomenológiai jelentéstartalmuk időközben elhomályosult.

A társadalmi mobilitás tárgyalásának másik fundamentális problémája is az időhöz kötődik. A mobilitás nem csupán a kérdőíves vizsgálatokkal feltárható, individuális tényezőkkel magyarázható „cirkuláris” mobilitást jelent (ahogyan azt a kötet tanulmányai tárgyalják), mert jelentheti azt a változást is, hogy maga a struktúra, a struktúrában elfoglalt helyek számossága, aránya változik („strukturális mobilitás”). A kötetben tárgyalt mobilitási folyamatok döntő része ilyen strukturális változásoknak tudható be. Ha a mezőgazdaságban alig marad munkahely, akkor nyilván a későbbi generációk körében alig maradnak mezőgazdasági munkások, pedig korábban sokan voltak. Ha az oktatási expanzió nyomán a diplomások és érettségizettek száma megugrik, valamint a posztindusztriális fordulat nyomán többen dolgoznak szellemi munkakörökben – akkor az ilyen státuszt betöltő szülőkhöz képest a gyerekek között sokkal többen lesznek szellemi foglalkozásúak, így beosztott munkakörben dolgozó diplomások is. A strukturális hatásoknak tudható be azok a változások is, amelyeket a tanulmány a nemek közötti egyenlőtlenségek egyéb körülményeivel magyaráz. Ha a nőknek nemcsak a munkaerőpiaci aktivitása, hanem iskolai végzettsége is évtizedekre visszanyúló-

an, egyre növekvő arányban magasabb a férfiakénál, akkor ez nyilván erősen összefügg azzal is, hogy a terjeszkedő szolgáltatási szektorban a nők által betöltött munkakörök száma is nő. És ugyanígy, ha az idősebb nők között és a fiatalabb gyermekek között is magasabb szintű az iskolázottság, mint az apák körében, akkor maga a struktúra „produkálja” azt, hogy az anyák iskolai végzettsége erősebben korrelál a gyerekeikével, mint az apáké. Mindezt azért érdemes jelezni, mert ha túlnyomórészt a strukturális változások generálják a társadalmi mobilitást, akkor megtévesztő, a realitásoktól elszakadó ezt a jelenséget individuális tényezőkkel magyarázni, például az anyák növekvő jelentőségével a családi szocializációban vagy a személyes véleményekkel és értékekkel mért integráltságérzet hatásával.

INGATAG ALAPOK – ÉRDEKES ADATOK

Fogjuk a „maga műfaja” sajátosságaira, arra, hogy a kutatási költségek elszámolásában a fő helyen a kérdőíves vizsgálat „bizonylatolása” áll, miközben a kutatás fogalmi, elméleti apparátusa igen gyenge lábakon áll. Az integráció fogalma nem kellőképp tisztázott, a szerzők különösebben nem is reflektálnak a nemzetközi szakirodalomban szokásos jelentéstartalomra; a struktúra és a mobilitás elmélete pedig mintha a múlt társadalmi szerkezetében akarná elhelyezni a jelenbeli társadalmi helyzeteket, státuszokat és változásaikat.

További bonyodalmakat okoz, hogy az alapfogalmak közti logikai kapcsolatok sem tisztázottak, így azután zavarba ejtő logikai kizárásokba ütközünk, amikor keresztátlákokban tűnnek fel az integráció és a státuszmobilitás kategóriái, minthogy a nyugdíjasok három státuszkategóriája elvileg sem nagyon tartozhat a munkaerőpiaci részvétel intenzitásával értelmezett két integrációs típushoz; vagy épp ellenkezőleg, mintegy logikailag szükségszerű, hogy a munkanélküliek jellemzően a kirekesztett integrációs típusba sorolódjanak. Mindezek a logikai (tehát nem empirikus) összefüggések rávilágítanak arra, hogy mind az integráció (Robert Castell), mind a státuszok (Parsons, Davis-Moore, vagy éppen Ferge) típusaiban a szöveg felszíne alatt súlyos befolyásoló ereje van a foglalkozáshoz, a munkamegosztásban elfoglalt helyhez, a munkaerőpiaci részvételhez kötődő szociológiai hagyománynak. Ez egy vállalható, fontos szociológiai hagyomány – és csak sajnálkozhatunk azon, hogy a kötet szerzői nem tisztázták viszonyukat e rájuk is ható örökséghez. Másfelől, miközben a strukturális fogalmak a munkamegosztásban elfoglalt foglalkozási pozíciókat kategorizálják, aközben – legalábbis egy fontos tanulmány erejéig (Balogh Karolina – Czibere Ibolya – Kovács Imre – Nemes-Zámbó Gabriella: *Redisztribúció és társadalmi integráció*, in: *Integrációs mechanizmusok*, 83–133. old.) – az állami újraelosztás húsos fazekaihoz való közelségnek, különösen az egyedi elbírálású, nem

szociális elvű projektpénzekhez való hozzáférésnek is strukturális jelentőséget tulajdonítanak. Többek között ezért is értelmezem a munkaerőpiacnak a foglalkoztatási pozíciókon keresztül érvényesülő struktúráképző szerepénél tágabban, a társadalom által nyújtott jutalmak-büntetések kereteiben a kötet szerzői által más fogalmakkal leírt, a munkához és a munkaerőpiachoz kapcsolt struktúrakategóriákat.

Ugyancsak elméleti és módszertani probléma, hogy a típusalkotásban tisztázatlanul keverednek az objektív anyagi sajátosságok kategóriái (foglalkozás, végzettség, jövedelem stb.) és a szubjektívan megélt, véleményekben kifejezett valóságelemek kategóriái. Némi önkényességgel, szétválasztásukat döntő jelentőségűnek véelve azt gondolom, hogy a főképp szubjektív változókból összerakott „integrációs típusok” valójában inkább a társadalom hatalmi viszonyainak elfogadásához köthető „legitimációs típusokat” jelölnek, míg a főképp objektív, a jogi és anyagi helyzetből összeálló státuszváltozók a hagyományos rétegződési tényezőkkel értelmezhetők, a társadalom által nyújtott „jutalmak és büntetések” típusainak tekinthetők. (Erre még visszatérek az egyes tanulmányok kapcsán.)

Mindezen elméleti gyengeségeket a kutatók és szerzők egy – a mai szociológiában gyakran felbukkanó – praktikus trükkal hidalják át. Ezt a trükkös gondolati felépítményt és praktikus alkalmazását a következőkben vélem jellemezni.

Habár a kutatás és a tanulmányok alapfogalmai ködösek, homályba burkolóznak, és a hozzájuk rendelt mérési technikák is nagy bizonytalansággal („zajjal”⁶) s tán nagy torzulásokkal, tévedésekkel,⁷ impresszionisztikusan definiálják őket – ha azonban különféle, az alapfogalmakkal valamilyen kapcsolatban álló, ugyanakkor jól értelmezett proxy-változókkal „körbelövik” a homályt, akkor mégiscsak nyernek információt, ismeretet a nem pontosan értelmezett fogalmakról is. Különösen jól működik ez a gyakorlati séma, amikor a tanulmányok összehasonlításokkal élnek (jellemzően a 2015-ben elvégzett, hasonló kérdőíves kutatással): a fogalmak ugyan homályosak, de ha az ugyanazokkal a mérőeszközökkel, ugyanolyan mintából nyert adatok összevethetők, akkor a változásnak van elgondolkodtató jelentéstartalma, még ha nem tiszták is az összehasonlítások alapjául szolgáló fogalmak, dimenziók.

A két kötet valójában ezt teszi: jól adatoltan, szabatosan értelmezett fogalmak segítségével érdekes leírásokat adnak a politikai közvélemény, a pártszimpátiák alakulásáról, a kétesen mért mobilitás tisztán elmesélt genderspektrusairól, a területi mobilitásról, az erősebb és gyengébb személyközi kapcsolatokról; a gyermekvédelemben felnevelkedő fiatalok és a börtönből kikerülők beilleszkedéséről, a határon túliak határon inneni kapcsolatairól. Az integrációs mechanizmusok kapcsán tartalmas és érdekes elemzéseket olvashatunk a redisztribúcióról, a kormányzás decentralizált működéséről és civil kapcsolódásairól, a munkaerőpiac és az egészségügy működéséről.

E témák kétségkívül jól meghatározottak és jól értelmezettek, és kétségkívül van valami köztük a társadalmi integrációhoz, még ha nem tudjuk is pontosan, hogy micsoda.

AZ ÉRDEKESSÉGEK KÖZÖTT MAZSOLÁZVA...

Az Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban kötet tanulmányai négy blokkba rendeződnek.

Az első blokk címe megegyezik a kötet címével, és három tanulmányt tartalmaz. Az első (Huszár Ákos – Kovács Imre – Kristóf Luca – Szabó Andrea: *Társadalmi egyenlőtlenségek és társadalmi integráció*) egyfajta „térképet” rajzol fel a kötetekben megjelenő kulcsfogalmak statisztikai összefüggéseiről. Az összefüggések nem igazán erősek. A legerősebb összefüggések inkább logikaiak, mint empirikusak (a nyugdíjasok társadalmi integrációjához alig járul hozzá a munkához fűződő viszonyuk, a társadalmi hierarchia magasabb szintjein több a gyenge kötés stb.), máshol a várakozásoknak kimondottan ellentmondanak (pl. a társadalmi kirekesztettség személyes megítélése a munkanélküliek körében magasabb, de a többi csoport között eltérések alig láthatók). A 2015-ös és a 2018-as felvétel összehasonlítása némiképp előre jelzi a 2022. évi választások eredményét: 2018-ban lényegében minden csoportban minden integrációs (értelmezésemben: legitimációs) mutató erősebb volt a korábbiaknál. A legerősebb eltérést az „egyéb szellemiek” normakövetésében látjuk: míg 2015-ben erősen normaszegők voltak, addig 2018-ra erős normakövetést mutatnak. Kivételt a vezetők és értelmiségiek jelentenek: ők korábban normakövetés dolgában semlegesek voltak, 2018-ra viszont az adatok már erősen normaszegőnek mutatták őket.

Gerő Márton és Szabó Andrea dolgozata (*A politikai integráció mechanizmusai*) Tilly és Habermas rendszerszerű megközelítéseit alkalmazza a politikum szférájára, igyekezve számításba venni a helyi és a civil szervezeti politikához való kapcsolódásokat is. Tanulmányuk nem igazán szűkít és fókuszál az egészre vonatkozó „társadalmiból” a politikai integrációra, inkább a politikai integrációt (hatalmi legitimitást?) tekinti olyan központi faktornak („lehetőségstruktúrának”), amelyből a nagy egészre vonatkozó megállapítások is megérthetők és levezethetők. Összességében a politikának a társa-

6 ■ A zaj jelenségének szabatos leírását lásd: Daniel Kahneman – Olivier Sibony – Cass R. Sunstein: *Noise – A Flaw in Human Judgement*. Little, Brown, Spark Hachette Book Group, N.Y. 2021. (Magyarul: Daniel Kahneman – Olivier Sibony – Cass R. Sunstein: *Zaj – Az emberi döntéshozatalt zavaró tényezők*. Ford. Garai Attila. HVG Könyvek, Bp., 2021.)

7 ■ A „bias” és a „fallacy” a magatartási közgazdaságtan központi kategóriái, magyarul lásd pl. Daniel Kahneman: *Gyors és lassú gondolkodás*. Ford. Bányász Réka, Garai Attila. HVG Könyvek, Bp., 2013.; Richard H. Thaler: *Rendbontók*. Ford. Hegedűs Péter. HVG Könyvek, Bp., 2016.

dalmi helyzetekre gyakorolt növekvő befolyását jelzik, de hozzátesszik, hogy a politika nem racionális érvekkel vagy deliberatív részvétellel, hanem explicit hatalmi, elosztási, strukturális eszközökkel hat a társadalmi helyzetekre. Beszédese az a közölt adatuk, hogy a megkérdezettek egyötöde soha senkivel nem beszélt politikáról, de már 2010 óta markánsan emelkedik minden személyes környezetben (család, barátok, szomszédok, munkatársak) a politikát soha szóba nem hozók aránya, és egyre kisebb azoké, akik még szoktak beszélgetni politikáról.

Balog Karolinának és munkatársainak már említett *Redistribúció és társadalmi integráció* című írása meggyőzően érvel a már régóta evidens tétel mellett, hogy a redistribúciónak van jelentősége a jövedelmi szerkezetekben és társadalmi helyzetekben elfoglalt pozícióra, viszont az elmúlt évtized markáns változásait a tanulmány igen önkényesen szelektálva és nem kevés aránytévésztséssel jellemzi.

Az elmúlt évtizedben az OECD és az Eurostat a Gini-együtthatóval operáló elemzései egyértelműen bizonyították, hogy a tagországok jelentős részében nőtték a jövedelmi egyenlőtlenségek (lásd pl. ugyanennek a kötetnek a 249. oldali, 5. sz. ábráját), ám Magyarország egyedülálló abban, hogy nálunk a csökkenő piaci jövedelmi egyenlőtlenség mellett a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedését kizárólag az állami intézkedések, az adózás és a szociális transzferek módosításai okozták. Bár a tanulmány ennek számos kiragadott elemét megemlíti, de összességében nem elemzi a kialakult viszonyok „perverz univerzalizmusát” (Misétics Bálint nevezte így egy előadásában a hagyományos univerzális ellátások logikai ellentétét). Míg az, hogy az egyazon demográfiai kategóriába, társadalmi csoportba tartozók mind ugyanannyit kapnak, általában azt jelenti, hogy az „ugyanannyi” a szegények jövedelmét nagyobb arányban növeli, mint a gazdagokét, tehát hatásuk a jövedelmi egyenlőtlenséget csökkenti. A „perverz univerzalizmus” technikája (adók és adókedvezmények, lakásvásárlási támogatások, rezsicsökkentés stb.) is elvileg minden, az adott csoporthoz tartozóknak ugyanannyit ad, viszont a hatása épp ellentétes, az egyenlőtlenségeket növelő. A szegényebb csoportokat elviekben is kizárja (pl. az adóköteles jövedelemmel nem rendelkezőket az adókedvezményből, a fával-szénnel fűtőket a rezsicsökkentésből stb.), a nagyobb jövedelműeknek pedig következetesen több jövedelmet (pl. adókedvezmények) vagy jelentősebb költségmegtakarítást (pl. gázártámogatást) biztosít.

Az aránytévésztsé a tanulmány legeredetibb felvetéseire is áll: nem a diszkrecionális, „pofára osztogató” projektátmozatásoknak van jelentős egyenlőtlenségnövelő hatásuk, hanem a „perverz univerzalizmusnak”. Viszont ha mértékében nem is, de hatalmi viszonyokat, legitimitást, integrációt teremtő, különösen lokális mechanizmusaiiban igencsak jelentős a projektekben megvalósuló újraelosztás, állami pénzosztogatás jelentősége. A róluk

olvasható elemzések igencsak megfontolandók abból a szempontból, hogy a közgondolkodás hajlamos e projektosztogatást a korrupció jelenségére hivatkozva tudomásul venni, figyelmen kívül hagyva társadalmi hatásait. Ugyanakkor épp a helyi projektek hatalmi struktúrát és legitimitást erősítő hatását figyelembe véve lehet csak megérteni, a korrupciót miért nem tekinti a magyar társadalom különösebben aggasztónak: mert a nagy többség is „benne van”, nekik is számít a projektek hozzájárulása a megélhetésükhöz, egzisztenciájukhoz, társadalmi helyzetük stabilitásához.

A kötet második blokkja (*Kormányzás és integráció*) három tanulmányt közöl (Pálné Kovács Ilona: *A kormányzás területi [közép] szintjének integrációs szerepe*; Tamás Veronika: *Az önkormányzatok és a helyi társadalom integrációja*; Gerő Márton – Kerényi Szabina: *A civil társadalom változó szerepei és a társadalmi integráció*). Bár különböző eszközökkel (Pálné Kovács a helyi autonómia nemzetközi összehasonlító adataival, Tamás részben teoretikus levezetésekkel, részben a helyi népszavazások, illetve az önkormányzatok és a helyi szereplők, vállalkozók kapcsolatainak idősoraival), de mindhárom tanulmány a helyi autonómiák jelentős csökkenését dokumentálja. Ugyancsak közös a felismerés, hogy a helyi döntési szabadság és a lehetőségek szűkülésével a központi kormányzat alatti igazgatási szintek egyre jelentéktelenebb szerepet játszanak a helyi társadalom kohéziójában, integrálásában. A helyi igazgatás még a saját intézményeinek működtetésében is mindinkább az egyre kisebb mozgásteret engedő szabályozás végrehajtójává silányul; a helyi önkormányzat nem a saját hatáskörében működik együtt a helyi társadalom és gazdaság szereplőivel – mert az együttműködés jobbára csak az önkormányzattal közös, konzorciális formában történő, a központi alapokhoz benyújtott pályázatokban valósul meg. Gerő és Kerényi tanulmánya elméletileg igyekszik kitörni abból a szemléletből, amely a civil társadalmat a civil szervezetekkel azonosítja: elméleti modelljükbe igyekeznek beépíteni az informális (szervezetek nélkül is működő) civil közösségek és társadalmi mozgalmak szerepét. Ez a kísérletük (nekik nem felróható okokból) annyiban sikertelen, hogy adatok kizárólag a civil (nonprofit) szervezetekről állnak rendelkezésre, az általuk jelzett, tágabb kört jelző civil társadalomról már nem. Még e szűkített körben is megállapítható azonban, hogy már a civil szervezetek száma és aktivitása is csökkenőben van, és társadalmi integrációs szerepüket (az önkormányzatokhoz hasonlóan) jelentősen szűkíti az erősödő központi állami szabályozás és ellenőrzés.

Az *Integrációs rendszerek* blokk címe némiképp félrevezet a benne szereplő két tanulmány tartalmát illetően. Mindkettő befejezetlennek, olykor félbehagyottnak tűnik a szerzők ambíciójához és eredeti tervéhez képest – vagy a projekt határidejének szorítása, vagy a rendelkezésre álló adatok hiányossága miatt.

Illéssy Miklós, Huszár Ákos és Csizmadia Péter közös munkájának (*Rugalmasság biztonság nélkül – munkaerőpiaci integrációs mechanizmusok Magyarországon a 2010-es években*) legnagyobb problémája, hogy a téma elméleti és empirikus feldolgozása elcsúszik egymás mellett, nem alkot tartalmi egységet. A teoretikus fejtegetések a *flexecurity* irodalmát tekintik át, vagyis azt a tendenciát, amelyben a hatékonyságot és versenyképességet előtérbe állító gazdálkodás egyfelől feltöri a hagyományos, „teljes munkaidős, hivatali munkarendben történő foglalkoztatást” és a sokféle rendben kombinált formák „rugalmasságát” igényli, ami másfelől fragmentálja a hagyományos bértmunka biztonságát, és elbizonytalanítja a szakszervezeti és más munkajogokkal védett világát. Az elméleti fejtegetés gyenge pontja a kimondatlan, de a szövegből kiolvasható ócsági viszony irányával kapcsolatos feltételezés, mintha nem a gazdasági szerkezet átalakulása követelné ki a rugalmasságot, hanem a biztonság felmorzsolására törekvő politika bizonytalanítaná el a munka világát. E folyamat hazai alakulását – épp a gazdasági szerkezet átalakulásának figyelmen kívül hagyása, valamint a foglalkozási jogviszonyok rugalmasságának változását nem dokumentáló adatolás miatt – a közölt adatok nem írják le, és nem is magyarázzák. Viszont a tanulmány jól szerkesztett, idősoros és nemzetközi összehasonlításban is jól áttekinthető adatokat közöl a munkajövedelmek egyenlőtlenségének és a munkakörü jellegzetességeik, besorolások nemzetközi vizsgálatokban használt kategóriák szerinti változásáról – igaz, a rugalmasság szempontjának figyelembevétele nélkül.

Kollányi Zsófia dolgozata (*Társadalmi integráció és egyenlőség*) többet markol, mint amennyit fog. Üdvözlendő törekvése az a hazai szakirodalomban újdonságnak számító, ám a nemzetközi irodalomban sztenderd megközelítés, amely nem a betegségek és az azokat így-úgy kezelő egészségügy, hanem számos fontos és jó adat felhasználásával az emberek egészséges jólléte vagy annak hiánya szemszögéből elemzi a társadalom egészségi állapotát. Ez az individuális megközelítés némiképp a nemzetközi összehasonlítás logikái következménye: miután az orvoslás körülményei, intézményei, színvonala, az erre épülő adminisztratív regisztráció és nyilvántartások adatai nemzetközi összehasonlításra alkalmatlanok, viszont „ugyanolyan” kérdőívek mindenhol lekérdezhetők és sztenderd módon feldolgozhatók, összehasonlítható adatokat nyer belőlük a kutatás, így ezeket szokás használni. Ám ezek a szubjektívan megítélt, individuális adatok épp a relációs viszonyokról és kapcsolatokról, tehát az integrációról sem mondanak semmit. Jó volna, ha születne olyan nagyobb lélegzetű munka, amely össze tudná kapcsolni az egyéni, egészségi jóllét adatait az intézmények, az egészségügy mutatóival, és legalább az egészségügyi szolgáltatások, az orvoslás elérhetőségével összevetve tudna mit kezdeni az egészség integrációs-dezinteg-

rációs vonatkozásaival. Kollányi ilyesmit ígér – de ezt nem képes teljesíteni. Megítélésem szerint a rendelkezésre álló kutatási lehetőségek mellett ez nem is volt megoldható.

A kötet utolsó blokkja az igen dodonai (semmit sem mondó...) *A részek és az egész* címet viseli, s két érdekes és informatív, ámde a kötet mégoly zavaros elméleti keretébe sem illeszkedő tanulmányt tartalmaz. Bárdi Nándor írása (*Közelitávolság – Magyarország és a határon túli magyarok viszonyáról*) a magyar állami intézmények és a média határon túlnyúló ténykedéséről, így támogatásról, elérhetőségről szól, valamint érdekes adatokat közöl arról, hogy a határokon belüli lakosság hogyan vélekedik a határon túl élő magyar kisebbségekhez tartozókról. Papp Z. Attila és Zsigmond Csilla tanulmánya (*Kontextus vagy kontaktus – előítélet-rendszerek és migrációs tapasztalatok*) pedig újabb adatokon mutatja be azt a jól ismert szociálpszichológiai jelenséget, hogy az idegenekkel szembeni előítéletesség lényegesen kisebb azon csoportokon belül, amelyek valamilyen kapcsolatban/kontextusban állnak az idegenekkel, akik számára az idegenek nem pusztán elvont kategóriát, hanem konkrét, arccal, személyiséggel rendelkező embereket is jelentenek.

A Mobilitás és integráció a magyar társadalomban című kötet szintén négy blokkba szerkesztve közöl tanulmányokat.

A *Mobilitás és integráció* blokk négy tanulmánya közül az elsőnek, Huszár Ákos és Szabó Andrea munkájának (*Pártszimpátia és a társadalmi mobilitás érzékelése*) legfontosabb állítása, hogy az elmúlt évtized kormánypárti szimpatizánsai saját megítélésük szerint jobbnak élték meg a társadalmi hierarchiában bekövetkezett (mind intergenerációs, mind intragenerációs) elmozdulásukat, mint az ellenzékkel rokonszenvezők. A jelenség magyarázatára a szerzők nem térnek ki. Megeshet, hogy a kormánypárt hívei objektívan is inkább a rendszer „kegyeltjei” voltak, míg az ellenzéki szimpatizánsokat a rendszer inkább státuszuk lefokozásával is „büntette”; de ugyanilyen erős magyarázat lehet az is, hogy a kormánypárti szimpátia elfogulttá tette a híveket, akik a saját pozíciójuk változását is pozitívabbnak ítélték meg, mint a kormány működésével elégedetlenek – azaz mindkét csoport tagjai saját helyzetük értékelésére is „rávetítették” politikai preferenciáikat. A szerzők nem vizsgálják azt sem, hogy a mobilitás szubjektív megítélése mennyiben függ össze olyan strukturális változásokkal (s ezzel együtt a strukturális mobilitással), mint a gazdasági szerkezet posztindusztriális átalakulása, a globalizálódott gazdasággal fenntartott kapcsolatok erőssége vagy az oktatási expanzió. Mindezen objek-

8 ■ A szubjektív struktúrákép és a szubjektív státusz megélése közötti összefüggéseket az USA társadalmában Norton és Ariely cikke demonstrálta meggyőzően: Michael I. Norton – Dan Ariely: Consensus on building a better America—one wealth quartile at a time. *Perspectives on Psychological Science*, 2011, 6. szám, 9–12. old.

tív szerkezeti változásoknak és strukturális mobilitásnak a szubjektív megítélésben is döntő jelentősége lehet. Hogy az emberek miképp élik meg a társadalom szerkezetének változásait, saját felfelé vagy lefelé mobilitásukat, az nagymértékben azon múlik, hogy ők maguk miképp vélekednek a társadalmi szerkezet tagoltságáról, a rétegek elmozdulásairól, hiszen, e szubjektív struktúráképhez viszonyítva értelmezik személyes helyzetüket és elmozdulásait.⁸

Hasonló kritika illetheti Huszár Ákos, Balogh Karolina és Győri Ágnes *A társadalmi mobilitás egyenlőtlensége a nők és férfiak között* című írását, amelynek legfontosabb megállapítása, hogy a vizsgálatban megkérdezett nők mobilitását inkább jellemzi a felfelé történő elmozdulás, mint a férfiakét, és ennyiben a férfiak és nők társadalmi különbségei csökkentek. Mindebben a teljes körű statisztikai adatok tükrében semmi meglepő nincsen, a nők iskolázottsága több mint harminc éve magasabb a férfiakénál, sőt az iskolázottság nemek közötti ollója ezen idő alatt egyre szélesebbre nyílt. Ez az általános trend természetesen a vizsgált mintában is visszaköszön. Ám épp a nemek közötti különbségek átrendeződése mutat rá egy már korábban jelzett problémára, nevezetesen az alkalmazott társadalmi státusz kategóriák jelentéstartalmának változása mennyiben módosítja azt, ahogyan az egyes emberek/csoportok kategóriák közötti váltásáról gondolkodunk. Például a beosztott diplomás nők igen jelentős létszám- és aránynövekedését nyilván nem értékelhetjük úgy, mintha a diplomás „értelmiségi” létnek ma (amikor a fiatalok közel fele szerez diplomát) ugyanaz lenne a tartalma, mint évtizedekkel korábban (amikor a fiatalok egytizedének sem lett diplomája).

A kötet leginkább központi tanulmánya Gerő Márton, Hajdú Gábor, Kovách Imre, Kristóf Luca és Szabó Andrea *A magyar társadalom integrációja, 2015, 2018* című írása. Erre a cikkre támaszkodik az integráció ködös fogalmáról korábban kifejtett kritikám – és ugyancsak e cikk adatai jelzik a legvilágosabban, hogy a 2015 és 2018 közötti időszakban érzékelhetően nőtt a társadalmi integráció mértéke (értelmezésben: a politikai rendszer stabilitása, legitimitása). Erősödött az intézmények iránti bizalom, a munkaintenzitás, a civil részvétel, a gyenge kapcsolatok erejét mutató változó értéke, csökkent a szubjektív kirekesztettség érzése, de a bizalmas barátságot mérő mutató értéke is.

Szabó Andrea és Gerő Márton írása a magyar társadalom politikai integrációjáról a többi tanulmányhoz képest jóval erősebb összefüggéseket mutat ki a pártszimpátiák és az egyes integrációs klaszterekbe tartozás között – ismét némi bizonytalanságot hagyva az erős összefüggések magyarázataiban, különösen az oksági kapcsolatok feltárásában. Amint ezt többször jeleztem, szerintem az erős összefüggést leginkább a logikai összefüggések magyarázzák, és nem az empirikus sajátosságok: ha az integráció ködös fogalma nagyrészt a politikai legitimitást méri,

akkor ennek logikailag szükségszerűen erős összefüggésben kell állnia a politikai preferenciákkal.

A tanulmányok második blokkja a területi mobilitást, elsősorban az integrációs klaszterekkel való összefüggéseit taglalja. Mondhatnám azt is, hogy itt bukkannak elő a legmeglepőbb adatok – de ezt a vélelmet rögtön megkérdőjelezi a statisztika (és a statisztikai próbák hiánya): azon túl, hogy az integrációs klaszterek jelentős számú változóból, a mérési hibák halmozódásával lettek összeállítva, itt a mobilitási adatok olykor igen alacsonyok (a minta egynolcada jelzett bármilyen költözési szándékot), és emiatt nagy kilengéssel mutatnának bármilyen eltéréseket. Máskor a kategóriák közötti eltérések alig érzékelhetők (a napi utazás időtartamában az integrációs kategóriák átlagainak minimuma 38, maximuma 47 perc), ahol a kategóriákon belül nyilvánvalóan lényegesen magasabb a szórás.

Mindezekről a nem túl jelentős eltérésekről adataiban informatív áttekintést nyújt Csizmady Adrienne, Győri Ágnes, Kőszeghy Lea, Rácz Andrea *Területi mobilitás és a magyar társadalom integrációs csoportjai* című tanulmánya, amely szerint a területi mobilitás általános és csoportspecifikus mutatói továbbra is alacsonynak tekinthetők. Dávid Bea, Albert Fruzsina, Huszti Éva *Kapcsolati tőke és földrajzi mobilitás* című írása a bizalmas kapcsolatok átrendeződését elemzi, és eltéréseket mutat ki a földrajzilag mobil és immobil megkérdezettek bizalmas kapcsolatai sajátosságaiban. A közgondolkodás sztereotípiáitól eltérően a bizalmas beszélgetések résztvevőinek többsége nem családtag, nem is rokon, hanem a rokonságon kívüli barát, bár 2015 és 2018 között a még mindig ritkább családi-rokoni bizalmasok aránya enyhén nő, a nem rokon bizalmas barátok száma csökken, és ez összességében is a gyengülő bizalmi kapcsolati hálók jelenségét mutatja. Az is furcsa lehet, hogy a földrajzi értelemben mobil és nem mobil csoportok bizalmi kapcsolatai semmiben nem mutatnak jelentős eltérést, amely jelenség magyarázataival itt sem szolgálnak a szerzők. Könnyen megeshet, hogy a bizalmas kapcsolatokra nem hat a hosszabb időre visszanyúló helyi beágyazottság, de az is lehet, hogy a tanulmányban nem elemzett ellentétes tendenciák kioltják egymást. Megeshet, hogy a nem mobilak akár gyerekkori barátságait ellensúlyozza az a jelenség, amit a migrációs szakirodalom a „migrációs úttörők” szerepének tulajdonít: az emberek általában nem a „semmibe” költöznek el, hanem valakit követnek, aki már az új helyen megvetette lábát, és segítséget ígér az újonnan érkezőknek. Ennyiben a földrajzilag mobilak már a költözésükkel is egy „bizalmashoz” kötődnek, s e kapcsolat bizalmas jellege a költözés után is megmarad. Mindez persze csak spekuláció...

Bakó Tamás és Kálmán Judit *Változott-e az ingázásban a nemek közötti egyenlőtlenség?* című tanulmánya az 1990 és 2011 évi (azaz: elég régi...) népszámlálási adatok alapján bizonyít változásokat. Állításaiak összefoglalhatók abban, hogy a felnőtt lakosság in-

gázása a foglalkozással, a munkába járással magyarázható; hogy a nők magasabb iskolai végzettségével és magasabb foglalkoztatási mutatóival együtt jár, hogy ők is „felzárkóznak” a férfiakhoz a munkába járásban és ezzel együtt az ingázásban. Az is fontos, ámde ismert tény, hogy az ingázás valószínűsége és a lakott település (és környéke) minden egyéni változónál erősebb összefüggést mutat: ha valahol nincsen munka és munkahely, akkor más településre lehet/kell eljárni dolgozni.

Bár címük és elemzett problémáik szerint más-más kérdést állít fókuszba a *Vissza a társadalomba* blokk két tanulmánya, de elméleti előfeltevéseikkel e két cikk áll a legközelebb a társadalmi integráció (= asszimiláció) szokásos megközelítéséhez – és kudarcainak bemutatásához.

RácZ Andrea tanulmánya (*A szociális munka intervencióinak hatása a társadalmi mobilitásra és immobilitásra*) a gyermekjólét és a gyermekvédelem látókörébe (nem) kerülő és felnevelkedő gyerekek társadalmi beilleszkedésének, asszimilációjának problémáit boncolgatja. Az elvileg a gyermekvédelmi intézmények illetékességébe tartozó gyerekek családja, szülei a nevelési gondjaik megoldásához segítségre tarthatnának igényt – ám különösen a hátrányos helyzetű településeken, a neveléshez segítséget nyújtani hivatott intézmények el sem érhetők, máshol az intézményközpontú, bürokratikus szabályozással agyonnyomott szolgáltatások nem nyújtanak érzékelhető segítséget a szülőknek. (Sőt gyakran segítség helyett a családból való kiemelést választják „megoldásként”.) A nem elérhető, vagy inadekvát segítség a gyermekkor idején még leplezhető – de abban elég egyértelműen felszínre tör, hogy nem járul hozzá a szegénység újratermelődési köreinek feltöréséhez, nem nyújt segítséget a gyerekeknek abban, hogy kitörhessenek szüleik szegénységéből, nyomorából. Miközben a jelenséget a tanulmány érzékletesen írja le, a részletesebb intézményi mechanizmusok, inadekvát szakmai rutinok elemzésével adós marad – ami annyiban érthető, hogy azok egy hasonló terjedelmű tanulmányban nem is lennének kifejezhetők.

Boza István, Csáki Anikó, Ilyés Virág, Köllő János, Kőműves Zsófia, Márk Lili, Mészáros Mercedes *Keresleti korlátok a börtönből szabadultak reintegrációjában* című tanulmánya szinte mindenben elüt a két kötet többi írásától – leszámítva alapkérdésének rokonságát: milyen gátjai, akadályai vannak annak, hogy a szabadultak integrálódjanak (= asszimilálódjanak) a munkaerőpiacokon. Saját panelvizsgálatuk 9 évre vonatkozó részletes adatainak elemzése igen komoly statisztikai apparátust felvonultató eszközökkel az összehasonlítás megbízható módszerére épít: a szabadultakhoz leginkább hasonló társadalmi csoporttal összevetve, a társadalmi összetétel hatásait kiszűrve, azonosítják a börtönből szabadultak jellegzetes hátrányait, amelyek meglehetősen sokféle okra vezethetők vissza – az egyéni képességek és tudások „megkopásától” a munkaadók és munka-

társak előítéletes félelmeiig és bizalmatlanságáig – és a nehéz elhelyezkedésben, a bérhátrányokban és a mégis elnyert munka időtartamának rövidségében mutatkoznak meg. A szerzők közpolitikai ajánlásokat is tesznek a kiszabott bűnhődésük után szabadultak eredményesebb reintegrációjához.

A kötet utolsó blokkja *Határon innen – határon túl* címmel, akárcsak az előző kötetben, kitekintés a határon túlra. Felhánytorgathatnám, hogy miféle társadalmi integrációs teória lehet az, amelyben a határon túlra nyúlik a „társadalom”, netán annak „integrációja”, de talán nem lenne helyes itt felvetnem ezeket a szociológiai evidenciákat és modern köztársasági gondolatokat kétségbe vonó eshetőségeket. Tekintsük az utolsó blokkot afféle trendi függeléknek.

Nem lenne semmi gond Papp Z. Attila, Kovács Eszter és Kovács András *Magyar diaszpóra és anyaország – diaszporizáció és diaszpóra-politika* című tanulmányával, ha csak a külföldön élő magyarság csoportosulásával, kohéziójával, diaszpórává szerveződésével és az ehhez kapcsolódó kollektív cselekvésekkel, az érintettek többes identitásával foglalkozna. (Ezekkel nemcsak foglalkozik, de érdekes adatokat is közöl róluk.) Viszont a magyar kormányzati politika határon túli illetékessége, ennek akár csak elemzési szintű elfogadása már számos problémát vethet fel, nem csupán a társadalom szociológiai definíciója, hanem még inkább kétes politikai konnotációi miatt.

A kötet zárótanulmánya, Feischmidt Margit és Zakariás Ildikó *Szolidaritás és társadalmi mobilitás – Magyar bevándorlók jótékonyága és fizetett munkája a német bevándorlási rendszerben* című munkája egyszerre érdekes – és dühítő. Dühítő, hogy online kérdőíve adataira mint statisztikailag releváns adatokra hivatkozik, ami már diákoktól sem elfogadható, szociológiai nonszensz, hiszen nem tudni, mekkora az érintett alapsokaság, abból kiket sikerült elérni (és kiket nem?), kik válaszoltak (és kik nem?), így azt sem, hogy mit és mennyire reprezentál a megkérdezett (válaszoló?) sokaság – szóval, az efféle adatközlésnek statisztikai érvényessége nincs. Ha viszont mikroszociológiai esettanulmányként olvassuk az írást, kiderül, hogy önmagán túlmutatóan is érzékeny, érdekes, tanulságos szöveg. Legalábbis annyiban, hogy a fizetetlen, önkéntes segítők mintha bizalmasabb, hathatósabb segítséget tudnának nyújtani az önálló egzisztencia megteremtésében, állás- és munkatalálásban, de általánosabban is a társadalmi beilleszkedésben, mint a hivatásos, fizetett (a rászorulókkal elidegenedettebb viszonyban álló) segítők.

Összefoglalva? Nehéz mit mondanom. A két kötet a maga műfajában korrekt, a bizonylatolás és a projektelszámolás igényeinek mennyiségben jól megfelelő projektdokumentum.

A kötetek elméleti alapjai ingatagok, a definíciók gyenge lábakon állnak, a magyarázatok előfeltevései tisztázatlanok. Némi rossz szájjal azt mondhatnám, hogy a Google szolgáltatásainak áldásos segédelmével a hivatkozások bőségesek, de a szerzők nem

járnának jól, ha a hivatkozásaikból bárki kikérdezné őket. A dokumentált munka alulról építkező, mintha előbb a megkérdendőt, más kutatásokban már bevált kérdéseket gyűjtötték volna csokorba, majd e kérdéshalmazt csoportokba rendezve, afféle proxy változókkal körbelöve próbálták volna bekeríteni a fókuszba állított fogalmakat, utólag barkácsoltak volna hozzájuk valamiféle elméletet. Jelzem, ez az eljárás egyre szokásosabb, egyre elterjedtebb, és egyre inkább maga a kutatási sztenderd. Azaz, kritikám tárgya egy megkövesedett, mindenképpen kisebbségi nézőpont a maga régimódias ismeretelméleti, módszertani és tudományetikai tanításával egyetemben. Talán épp emiatt érdemes szóvá tenni, tiltakozni ezen, a tudo-

mány lényegét veszélyeztető általános gyakorlat ellen, akár e két kötet kapcsán is.

Azért minden rosszban van valami jó is. A kötet elméleti ingatagsága érdekes adatokkal párosul. Az ugyanolyan mintán, ugyanolyan kérdésekkel, különböző időpontokban kapott mérési eredményeknek kell, hogy legyen valami jelentéstartalmuk, ha a szerzők ezt nem magyarázzák is el nekünk megnyugtatóan. Van tere, helye az olvasói fantáziának, a szöveg interpretációjának: vajon mit is jeleznek, mit jelentenek az eltérések? Hogyan értsük az adatokat? Ha ilyen „aktivista befogadói” attitűddel vesszük a kézbe a két súlyos kötetet, akkor biztosan találunk benne érdekes, megfontolandó dolgokat. □

Ács Pál fotója

Szavakkal dolgozunk, így megrendít bennünket, ha a szavak – mint például „pótolhatatlan veszteség” – nem töltik be a hivatásukat. Ezen csak több, talán pontosabb, másként próbált szóval tudunk segíteni. Ezt a folyóirat-számot (a Szemle rovat kivételével) Kálmán C. György munkásságának és személyiségének szentelt írások töltik meg. Ez a kettő nem mindig választható el egymástól, mint ahogy az sem, hogy a szerzők kollégaként, barátként vagy (számos esetben) egykori tanítványként nyilatkoznak-e meg. Nem is kívántuk ezt szétszálazni, az ábécére bíztuk a sorrendet.

Kálmán C. György több mint százhusz Literatura-szám készítésében vett részt. Ez a szám egyedül az övé.

(A szerk.)

„MÁMA MÁR NEM HASAD TOVÁBB”

A PLURÁLIS HABITUS ELMÉLETÉNEK VÁZLATA

Bourdieu olyan, mint Freud, a hagyatéka több mint tudomány: egy nyelv; s ahogy „freudul” beszélünk (persze vulgár-freudul), amikor lelki folyamatokról adunk számot, úgy Bourdieu-nyelven lehet a legjobban elmondani, hogyan működik egy társadalom. Már ezt az analógiát is maga Bourdieu vetette fel egyébként, amikor a pszichanalízis mintájára megalkotta a szocioanalízis fogalmát, amelynek az önanalízis is lényegi eleme. Hadas Miklós könyvének is ez a programja: bizonyítani, hogy *némi korrekcióval* Pierre Bourdieu nyelve, fogalmai – elsősorban, de nem kizárólag a címszereplő habitus – alkalmasak a társadalmi világ leírására és értelmezésére, azoknak a tudattalan folyamatoknak a magyarázatára, amelyek egyes társadalmi csoportok viselkedésének hátterében meghúzódnak. Ez a korrekció elengedhetetlen ahhoz, hogy a posztmodern létélmény is elbeszélhető legyen a bourdieui szociológia nyelvén.

A Freud-analógia, a pszichoanalízis modelljének hatása azonban nem merül ki ebben. Hiszen Bourdieu nem csupán a durkheimi értelemben vett – kollektív folyamatok magyarázatát kereste, hanem azt is vizsgálta, hogy miképpen mutatkozik meg az a bizonyos – még mindig Émile Durkheim kifejezésénél maradvány – *kényszerítő erő és interiorizálás*, a társas hatások belsővé tétele; vagyis Flaubert és Manet (később meg mindenféle, általa megvetett zsurnaliszták) életét is a mező és a habitus fogalmával igyekezett megragadni, de ezt tette halála után megjelent nagy művében saját magával is.¹ Hadas Miklós is e mintát követi könyvének bevezetőjében; az első nyolc oldal ennek a bourdieui programnak a mintaszerű megvalósítása.

SZOCIOANALÍZIS

Hadas szocioanalízisének történetisége azonban nem csupán a retrospektív mozzanatban ragadható meg: a társadalmi változás foglalkoztatja. És a tisztelve bíralt Bourdieu-oeuvre újraértelmezésébe is épp azért fog bele, hogy a társadalmi változást, az egyén mint társadalmi lény életútját a maga történetiségében, folytonosságában ragadja meg. Így és ezzel

ERŐSS GÁBOR

Miklós Hadas:

*Outlines of a Theory of Plural
Habitus*

Bourdieu Revisited

Routledge, London, 2021.,

113 old., \$59.95

magyarázható, hogy könyve nem Bourdieu-idézettel indul, hanem egy hosszabb Elias-szöveggel, amely a dolgok és a változás inherens viszonyát firtatja, alany és állítvány grammatikailag elrendelt kettősségét kérdőjelezi meg, s arra hív fel, hogy ne tegyünk úgy, mint ha létezne „szél, ami nem fúj”.²

Hadas szociológiai önéletrajza, szocioanalízise 1983 novemberé-

ben indul. Frissen diplomázott szociológusként egy hónapot Franciaországban tölt, és hazaindulása előtt pár nappal végre bejut Bourdieu-höz, akihez előzőleg eljuttatta a hetvenes évek magyar könnyűzenei *mezejéről* szóló szakdolgozatának fordítását. Bourdieu felajánlja, hogy legyen a doktorandusza. Hadas viszonya zseninek aposztrofált mesteréhez, komplex és ambivalens; mi több, bevallottan ödipális (3. old.), még lázadni is az ő fogalmait használva lázadt ellene. Ez a könyv is egy ilyen tiszteletteljes lázadás.

Hadas szocio(ön)analízisének kronológiai kezdőpontja a felvételi hatéves korában a pesti zenei tagozatos iskolába. Magas szinten és intenzíven zenél és énekel, később osztálytársaival zenekart alapít, továbbá ének szakos tanítói diplomát szerez, és a Zeneakadémia dzsessz tanszakára is három évig jár. A zenéből él, miközben beleveti magát a szociológiába is. De még előtte, 12 évesen focizni kezd, majd 14 évesen atlétikára vált, 16 évesen pedig már korosztályos válogatott rövidtávfutó; profi sportoló egy betegség miatt nem lett belőle, de azóta is focizik, kajakozik, fut. Miért érdekes mindez – teszi fel ő is a kérdést (4. old.). Három szempontból is az, válaszol magának – és az olvasónak. A tudás szituációba ágyazottságán és a bourdieui szocioanalízisnek az imperatívuszán túl felhoz egy harmadik szempontot is. Ez az igazán fontos, és innen kiindulva épül fel a könyv tárgya: a különböző világok – a mezők – (Hadasnál: sport,

1 ■ Pierre Bourdieu: *Esquisse pour une auto-analyse*. Éditions Raisons d'agir, Paris, 2004.

2 ■ Norbert Elias: *A szociológia lényege*. [Was ist Soziologie? 1970.] Ford. Berényi Gábor. Napvilág, Bp., 1999. 113. old.

3 ■ Fáber Agoston: *Pierre Bourdieu: elmélet és politika*. Napvilág, Bp., 2018. 56. old.

4 ■ Polányi Mihály: *Tudomány és ember. Három tanulmány*. Argumentum – Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság, Bp., 1997. 170. old.

zene, tudomány) közötti kapcsolat és átjárhatóság. Ezzel elég hirtelen el is érkezőnk a könyv fő téziséhez: nem vagyunk röghözkötöttek. Az ember, habitus ide, habitus oda (de inkább ide is, oda is!) „otthon érezheti” magát több világban, több milióban, több mezőben is egyszerre; ami nem feltétlenül okoz hasadást (*habitus clivé/ cleft habitus*), hiszen egymással artikulálódva harmonikusan illeszkedhetnek is egymáshoz a habitusok (*plural habitus*).

A viselkedési minták, különösen az egyes tevékenységtípusokkal járó drill, kitartó gyakorlás következtében inkorporálódnak (már csukott szemmel is elzongorázza a szonatinát; ezerszer végzi el az edzést ugyanazt a gyakorlatot, amelyet már álmából felriasztva is el tud ismételni), nemhogy nem felejtjük el, de át is vihetjük egyiket a másik mezőbe: egy másik sportág elsajátításától kezdve az autózvezetés megtanulásán át a tudományos mezőben szükséges készségek sikeres alkalmazásáig: „Egymáshoz tökéletesen illeszkedő tevékenységek diszpozicionális formái révén különböző diszpozíciós mintázatokat sajátítottam el.” (5. old.)

Hadas, mint írja, az ötvenes években egy olyan belpesti, kispolgári családba született, ahová a katolikus hivatalnok szülők egyike – az édesapa – a felfelé mobilitás, míg az édesanya a lefelé mobilitás útján érkezett. Édesapja egy falusi tanító hetedik gyermekeként látta meg a világot; édesanyja jómódú budapesti családban: apák tanították, zongora- és tánckleckét vett; ennek megfelelően a szülőknek a testhez, a higiéniéhez való viszonya is különbözött (bár mindebben nyilván a nemi hovatartozás is közrejátszhatott, a Hadas által sorolt attitűdbéli, nyelvhasználati különbségek egy részét az egyazon társadalmi rétegen belül a nőkkel és a férfakkal szemben támasztott elvárások különbségeivel is lehet magyarázni). A gyermek Hadas Miklósnak nem okozott gondot faluhelyen elvegyülni a gyerektársaságban, mezítláb szaladgálni a porban, pusztá kézzel békát fogni vagy csúzlival madarakra vadászni, a ki tud messzebbre hugozni verseny és a helyi tájszólás. Aztán Budapesten ugyanolyan illetelmesen társalgott édesanyja „úri” barátaival, *mint-ha mi sem történt volna* falun. Örökölt diszpozíciók

készleteink folyamatos változásban és váltakozásban vannak – vonja le a következtetést.

HABITUS ÉS HALLGATÓLAGOS TUDÁS

A kötet első fejezete a habitusnak az arisztotelészi *hexisz*hez visszanyúló fogalmát tárgyalja, amellyel Bourdieu egyszerre kívánta meghaladni a Claude Lévi-

Strauss nevével fémjelezett strukturalista antropológiát és az Althusser-féle „determinista szociológiát”, de Sartre egzisztencialista fenomenológiáját, valamint a szociálpszichológia és a közgazdaságtan individualista (atomisztikus és/vagy utilitáriánus) paradigmáját is.

A habitus fogalmának kifejtésekor a Bourdieu által használt *játékmetafora* már kitágítja az asszociációs horizontot, egyúttal megelőlegezi Hadas habitusfelfogását. Bourdieu legtöbbet idézett definíciói megengednek egy determinisztikus habitusértelmezést is, és ez az, ami megnyitja a teret Hadas újradefiniálási kísérlete előtt. Bourdieu ilyen jellegű definícióját értelmezi Fáber Ágoston:

„A habitus fogalmát Bourdieu sokféleképpen határozza meg, ezek a kifejezések – természetesen más és más

metaforán keresztül, de – mind a habitus sajátos természetére utalnak: »belsővé tett történelem« (histoire incorporée), »belső törvény« (lex insita), »egyszerre strukturált és strukturáló struktúra« (structure structurée, structure structurante), »objektívvé tett szubjektivitás és szubjektívvé tett objektivitás« (l’objectivation de la subjectivité et la subjectivation de l’objectivité), »belsővé tett program« (programme incorporé) számítástechnikai értelemben stb.”³

Hadas itt azt emeli ki, hogy a fokozatosan inkorporált diszpozíciók olyannyira átjárják a testünket, hogy az adott, változó helyzetekben ezeket *gondolkodás nélkül* tudjuk aktiválni.

Azt hiszem, hogy ezen a ponton – egy pillanatra eltávolodva Hadas könyvétől – érdemes összekötni a habitus ilyen definícióját a hallgatólagos tudás

Polányi Mihály által bevezetett fogalmával. Hiszen nem arról van szó, hogy itt pusztán testi folyamatok zajlanának, de arról igen, hogy kognitív dimenziójuk (a rutinizálódás és a korábbi tapasztalatok fényében) az adott helyzetben rejtve tud maradni. Szívós Mihály könyvét idézve:

„Polányi híressé vált kiinduló tétele az volt, hogy többet tudunk, mint amennyit ki tudunk mondani: »Az emberi tudás újragondolásakor abból a tényből indulok ki, hogy *többet tudhatunk annál, mint amennyit el tudunk mondani*«⁴. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a tudásnak van nem verbalizálható, hallgatólagos, készségekben és jártasságokban testet öltött és felhasználható formája.”⁵

Szívós egyéb összefüggésekre is rámutat, amikor kitágítja azt a fogalmi keretet, amelyből Bourdieu habitusfogalma is eredeztethető:

Marcel Mauss „vezette be a filozófiatörténetből ismert alkat (habitus) fogalmát a francia szociológiába. Egy 1934-es előadásában a test technikáiról beszélt azzal a céllal, hogy bizonyítsa az alkat társadalmi természetét. Ezzel utat tört – akárcsak Polányi – a testi működéssel összekapcsolt vagy abba beágyazott elme (*embodied mind*) fogalma felé.”⁶

És innen már csak egy lépés a Polányi és Bourdieu közötti fogalmi filáció felmutatása:

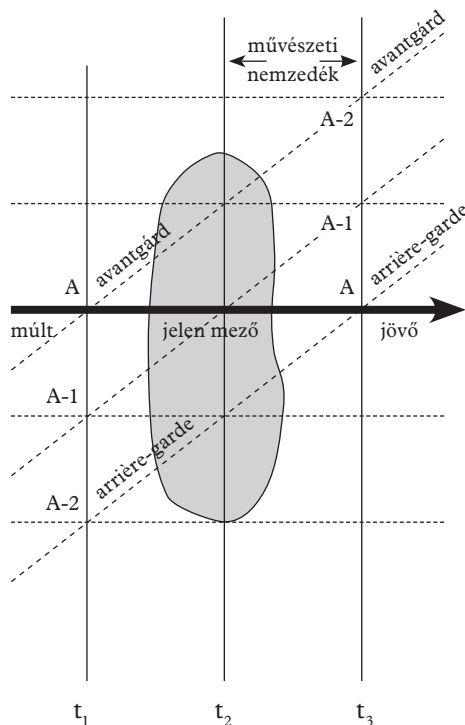
„Polányi először ekkor, 1944 májusában utalt a morális hallgatólagos tudás meglétére, amely befolyásolja az erkölcsi mérlegelést és az emberi cselekedeteket. Úgy látta, hogy rejtetten interiorizált normarendszereknek is engedelmessé válnak [...]. Ez a mozzanat előre mutat Bourdieu-nek ahhoz a felismeréséhez, hogy a habitust alkotó képességek és hajlamok a társadalom széles mezőiben betöltött szerepek elsajátítása során aktualizálódnak vagy fejlődnek ki és válnak az egyéni habitus részévé; és, tehetjük hozzá, azok hallgatólagos elemei is létrejönnek és egymásba integrálódva megszilárdulnak.”⁷

Márpedig, ha a habitus természete szerint afféle nonverbális hallgatólagos tudás, akkor igaz az is, hogy átjárást biztosít egyik mezőből a másikba.

De térjünk is vissza Hadashoz, aki könyve következő alfejezetében Bourdieu főművét, a *Distinction*-t mutatja be és elemzi igen kritikusan. Az *amor fati* fogalmán illusztrálja Bourdieu determinizmusát: az emberek, úgymond, azt szeretik – legyen szó ízeletről vagy ízlésről –, amire „így is, úgy is ítéltetnek” (14. old.). Ha fellapozzuk a *Distinction*-t, ott még ennél is brutálisabb szövegekkel találkozunk, amelyek Marxot egyetértőleg idézve egyfajta karikatúráját nyújtják annak az elméleti pozíciónak, amelyet éppenséggel meghaladni kívánt saját habituselméletével:

„A habitus olyan reprezentációkat és gyakorlatozatokat generál, amelyek mindig jobban illeszkednek azon objektív körülményekhez, amelyeknek a produktumai, mint hinnénk. Ha Marxszal azt mondjuk, hogy »a kispolgár nem tud túllépni az agya határain« (mások úgy mondták volna, értelme határain), azt mondjuk, hogy a gondolkodásának határai megegyeznek körülményei határaival...”⁸

Hadas arra is felhívja a figyelmet, hogy Bourdieu a változásban is rendre az állandóság mozzanatára helyezi a hangsúlyt, és azt állítja (még mindig Bourdieu), hogy ha látszólag változik is a társadalom, szerkezete, az uralkodó osztály domináns pozíciója és az osztályokat elválasztó szakadék mélysége nem változik (15. old.). A habitus pedig meghatározza az egyén pozícióját abban a mezőben, amelybe belép, ahogy a *Les règles de l'art*⁹ is fogalmaz: a pozíciók és diszpozíciók kölcsönös interakciója zajlik, más szóval ezek egymást kölcsönösen erősítik. A Bourdieu által Flaubert kapcsán a művészeti termelés mezejének szentelt kötetben egy elég *vaskalapos* gondolkodásra valló ábra is illusztrálja azt a feszültséget, amely a bourdieu-i intenció és a bourdieu-i produkció között látható; itt Bourdieu az avantgárd, a mainstream és a kommersz művészek mezőbeli pozícióját a t_1 – t_2 – t_3 időegyenest mentén egészen mechanikusan ábrázolja, változását az $x = y$ képlet alapján jeleníti meg.

A művészeti termelési mező időbelisége
(Bourdieu: A művészet szabályai, 181. old.)

Érdemes ugyanakkor arra felfigyelni, hogy a Bourdieu által felhozott példák *mégis* rendre megnyitják az újraértelmezés terét, hiszen például az alsóbb társadalmi rétegek által kedvelt, délről érkező és így kétszeresen is stigmatizált *pétanque* játék az egyenlőtlenségi dimenziók és a hozott diszpozíciók változatos, *plurális* voltára is utal. Ezt fejt ki Hadas a következő, *A habitus sokfélesége Bourdieu munkásságában* című alfejezetben, ahol Loïc Wacquant-t idézi, aki azt hangsúlyozta, hogy Bourdieu elmélete nemcsak a struktúrák újratermelődésére, hanem a társadalmi válságra és a társadalmi változás különböző formáira is magyarázatot ad.¹⁰ Hadas négy különböző megközelítést különít el ezzel kapcsolatosan Bourdieu munkáiban. Az első, amikor nem vesz tudomást a változásról (ez táplálja mai napig Bourdieu kritikussainak értetlenségét vagy akár dühét); a második az állandóság a változásban (amelynek modelljét Bourdieu *Férfiuralom* című bestsellere szolgáltatja), ez tulajdonképpen rosszabb, mint az első, hiszen – ahogyan azt Hadas igen meggyőzően levezeti (21–23. old.) – ilyenkor a legtöbbet idézett szociológus a történelmet igazítja az elméletéhez, vagyis a deduktív gondolkodás főbűnébe esik.

ÉS MÉGIS MOZOG A FÖLD

Viszont a harmadik megközelítés, avagy stratégia már nagyon is érdekes és fontos; mégsem kapott elég figyelmet. Ezt a hiszterészsiz (amely talán útfüggésként is fordítható) fogalmával és a „Don Quijote-hatás” metaforájával ragadható meg. Ez a *Méditations pascaliennes* kötetből¹¹ vett idézet alapján nem más, mint amikor olyan hirtelen válságok vagy változások lépnek fel, amelyekben a korábban olajozottan és eredményesen működő habitus diszfunkcionálissá válik, épp azok alkalmazkodnak legnehezebben az új helyzethez, akik a leginkább összhangban voltak a korábbi körülményekkel, akik a leghézagmentesebben simultak bele világukba. Bourdieu példája azoknak a parasztoknak (egykori iskolatársainak) a helyzete az

1960-as években a dél-franciaországi Béarnban, akik mintegy bennragadtak egy letűnt korban, és önnön rugalmatlan, inadekvát habitusuk aggregénsorsra, társadalmi elszigeteltségre kárhoztatta, gúzsba kötötte őket.¹² Másik példája a *La Noblesse d'Etat*,¹³ melyben Bourdieu rámutat az egyetemi hallgatók egy részének karrierjét derékba törő diszkrepanciára, amely abból fakad, hogy az egyes diszciplínák presztízsrangsorának gyors változásához lehetetlen alkalmazkodni. De magyar példákat is hozhatnánk erre: a magyar rendszerváltás-kutatások és elitvizsgálatok, a kelet-közép-európai tranzitológiai irodalom tele van olyan példákkal, amelyek egyes elitcsoportok bukását (míg mások rekonverzióját) mutatják be az empirikus társadalomtudományok eszközeivel.

Hadast leginkább a bourdieu-i életmű szövegtárházán alapján rekonstruálható negyedik stratégia – a habitus jelzőkkel való ellátása, a habitusfogalom árnyalása – foglalkoztatja, amennyiben ez már az ő saját elméletének közvetlen forrása. Felidézi, hogy Bourdieu az elsődleges, másodlagos (avagy mezőspecifikus) és a hasadt habitus fogalmát is megalkotta. Posztumusz önszocioelemzésében (*Esquisse pour une auto-analyse*) a habitus belső megosztottságáról, fragmentált, töredezett jellegéről ír – ez a *hasadt habitus*, amely akkor kerül felszínre, ha egymást kölcsönösen kizáró strukturális kényszerek és diszpozíciók ütköznek össze. Ennek egy „optimista olvasatával” találkozunk Bourdieu Manet-monográfiájában,¹⁴ ahol, mint Hadas idézi (20. old.), koherensen inkohereus hasadt habitusa – és hét, különböző, történeti szociológiai elemzéssel részletesen bemutatott intézmény – beavatkozásának köszönhetően Manet úgy veti el a realista ábrázolást, hogy sikerrel váltja fel újszerű, diszkontinuus ábrázolásmódokkal. (Más megközelítésben persze „csak” a mezőspecifikus tőke elosztásának szabályai és a kánon változik meg). Bourdieu szociológiai önéletrajza pedig azt a feszültséget igyekszik megragadni a hasadt habitus fogalmával, amely a szerző alsó néposztálybeli származása és legmagasabb akadémiai-tudományos (s tegyük hozzá: szimbolikus) elismertsége között feszül; ebből vezeti le a tudományhoz való viszonyának ambivalens voltát, amely a lázadás és a behódolás kettősségével írható le.

A kötet következő alfejezete a szűken értelmezett habitusfogalommal szembeni kifogásokat ismerteti és rendszerezi, részben Bourdieu bírálóit idézve, részben rámutatva, hogy a habitust árnyaltabban megközelítő, továbbgondolásra érdemesebbnek tartott szövegek Bourdieu pályafutásának legelején és legvégén keletkeztek. A *Férfiuralom* kötetet is itt veszi górcső alá a maszkulinitáskutató Hadas, és itt fejt ki a Bourdieu metahistorikus megközelítéséről kialakított, lesújtó véleményét – mert bizonyos állításai „logikailag védhetetlenek”, mivel „az osztály fogalmát a genderével helyettesíti”, amikor Bourdieu a nők elnyomásáról ír (22–23. old.). Itt már-már élcélődésbe csap át Hadas kritikája: „Eliasszal szemben a Bourdieu-i ágensnek

5 ■ Szívós Mihály: *Fordulópontok a hallgatólagos tudás és a tudattalan felfedezés-történetében. A hallgatólagos tudás általános elmélete*. Magyar Szemiotikai Társaság – Loisir, Bp., 2017. 29. old.

6 ■ Uo. 181. old.

7 ■ Uo. 194. old.

8 ■ Pierre Bourdieu: *La Distinction, critique sociale du jugement*. Éditions de Minuit, Paris, 1979. 271. old.

9 ■ Pierre Bourdieu: *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*. Éditions du Seuil, Paris, 1992. Magyarul: *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Ford. Seregi Tamás. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Bp., 2013.

10 ■ Loïc Wacquant: *A Concise Genealogy and Anatomy of Habitus*. *The Sociological Review*, 64 (2016), 64–72. old.

11 ■ Éditions du Seuil, Paris, 1997.

12 ■ Pierre Bourdieu: *Le Bal des célibataires. Crise de la société paysanne en Béarn*. Éditions du Seuil, Paris, 2015.

13 ■ Pierre Bourdieu: *La noblesse d'état*. Éditions de Minuit, Paris, 1989.

14 ■ Pierre Bourdieu: *Manet, une révolution symbolique*. Éditions du Seuil, Paris, 2013.

sosincsenek biológiai szükségletei, nem él nemi életet, elfojtja az érzéseit, a szégyenérzetét. Nem öregszik, nem betegszik meg, nem lesz szerelmes és nem köt barátságokat. Nincsenek érzése, szenvedélyei, spirituális tapasztalatai, sem szabad vegyértékei”, melyek új diszpozíciók vagy pozíciók elérésében segítenék (26. old.). Ezen a ponton emlékezteti Hadas olvasóját arra, hogy célja épp a Bourdieu korai halála miatt félbeszakadt fordulat továbbvitele, az ezredfordulón Bourdieu által felvázolt, differenciált habitusfogalom képviselete és kifejtése (26. old.).

A következőkben ezt a programot fejti ki alaposabban. Számtalan kutató idézve mutatja meg, hogy különböző társadalmi és történeti kontextusokban a (felfelé) mobilitás tapasztalata – a származás és megérkezés duális tapasztalata – a töredezett vagy sokréttű identitás megélésével jár együtt; e tapasztalat gyakran fájdalmas. Hasonló következtetések vonhatók le a migráció társadalomtudományos vizsgálatából, ahol az interszekcionalitásnak is nagy tere nyílik: a habitus fragmentálódásához nemcsak a különböző „kulturák”, de a gender- és osztálykülönbségek változó konstellációi is hozzájárulnak. Hadas a szocializációkutatásoktól a Covid-járványt elemző frissebb vizsgálatokig számos tanulmányt idéz, melyek a habitusfogalom újrahasznosítását mutatják; a szakirodalomban például megjelenik többek között a destabilizált, a hibrid vagy a megsokszorozódott (*multiple*) habitus, sőt a kaméleon-habitus fogalma is – ezek többsége ugyanakkor a habitus felbomlásának negatív aspektusait helyezi előtérbe.

A Bernard Lahire szociológiájával foglalkozó alfejezetet egyfajta kitérőként értelmezem; ezen a ponton a korábbi, releváns kritikák után egy jobbra irreleváns – egyénpontú – ellenmodellbe nyerünk betekintést. Lahire annyiban csatlakozik a habitus fogalmát kitérítő és komplexszé tevő fenti okfejtésekhez, megelőlegezve egyúttal Hadas *plurális habitus*-elméletét is, hogy azt hangsúlyozza, „az egyedi szükségképpen plurális természetű”.¹⁵ Érzésem szerint azonban Lahire-ral már túlságosan eltávolodunk Bourdieu-tól, hiszen azt már tudjuk jól, hogy egyazon egyén egyszerre lehet iskolás, valakinek a fia, valaki másnak a barátja, megint másnak a szeretője, s mindeközben focikapus, ministránsfiú stb., de a társadalmi szerepek és szocializációs miliók sokféleségének konstatálásánál a *plurális habitus* fogalma – mint majd látni fogjuk – sokkal többet ígér. Hadas maga is kritikái megjegyzéseket fűz Lahire ismertetett elméletéhez, és – helyesen – emlékeztet rá, hogy Bourdieu tudatosan választja az „episztemikus egyént” Lahire „empirikus individuuma” helyett (41. old.).

MAGISTRA VITAE

A harmadik fejezet a plurális habitus konstrukciójának néhány történeti példáját veszi sorra, elsősorban Norbert Elias nyomán. A (nyugati) civilizáció folyamatából – az önuralom fokozatos növekedéséből, az

erőszak, a testi folyamatok vagy éppen az érzelmek kifejezés háttérbe szorításából mint társadalmi-történeti folyamatból – Hadast elsősorban a társadalmi lét különböző szinterei közötti kölcsönös függőségek érdeklik, folyton változó kapcsolataik kihatása az egyéni diszpozíciókra. Elias történeti szociológiája tehát azt világítja meg, hogyan zajlik a társadalmi mozgás és változás, a figuráció eliasi fogalma pedig azt, hogy az egymástól kölcsönösen függő egyének hogyan ágyazódnak be egyidejűleg többféle, folyton változó hatalmi struktúrába, mint amilyen a család, az iskola, a város, valamely társadalmi réteg vagy rend stb. Ez a leírás csöppet sem teleologikus, hangsúlyozza Elias nyomán, amit a „civilizált” Németország drámai regressziója, a náci hatalomátvétel és a náci Németország elévülhetetlen bűnei bizonyítanak. Ennek történeti magyarázatát Hadas a német állam kialakulásának folyamatából és kulturális jellemzőiből vezeti le.

A következő fejezetben kerül szóba a habitus expanzív jellege. A civilizáció kifelé és befelé is egyre „tágul” – Hadas az európai civilizáció folyamatát Eliashoz kapcsolódva mutatja be: az egyház és a lovagok is terjeszkednek, az urbanizáció folyamata is felfogható egyfajta expanzióként. Mindez a kolostorok és a céhek racionális szerveződési mintáit követő, az erőszakot háttérbe szorító, az önuralmat előtérbe állító habitusformák kialakulásával járt együtt. A habitus ebben a kontextusban az a *potenciális energia* (ezt Hadas Bourdieu-tól idézi, 61. old.), amely a különböző létszféra határainak átlépését lehetővé teszi, és az így transzponált diszpozíciók elterjesztését eredményezi. Eme expanziós folyamatok másik példáját, a matematikai racionalitás és a perspektivikus ábrázolás terjedését már Panofsky alapján vázolja fel Hadas (62. old.). És nincs megállás: a nagy felfedezések és a kolonizáció, a pénzforgalom növekedése, az egyetemek standardizálódása, a művészeti alkotások zsúrizése, Borelli mikroszkópja stb. mind előkerül (63. old.).¹⁶ A habitus ahistorikus, osztályhabitusként felfogott és kimerevített felfogása már csak ezért sem tartható.

A következő fejezet a társadalmi nemek rendjének változását elemzi a nyugati világban. Bourdieu azt állítja, hogy az elnyomásnak, a férfiuralomnak sem a struktúrája, sem a mértéke nem változott, legfeljebb a szimbolikus formái. Hadas kritikája itt Eliásra hivatkozik, aki kimutatta, milyen hatalmas változáson ment át, azaz csökkent a nők elnyomásának mértéke az idők során. Ezzel párhuzamosan, a XVII. századtól kezdve megszületett a „gyermekkor”, vagyis megkezdődött a gyermek társadalmi-történeti

15 ■ Bernard Lahire: *From the Habitus to an Individual Heritage of Dispositions: Towards a Sociology at the Level of the Individual*. *Poetics*, 31 (2003), 343–344. old., idézi Hadas (34. old.).

16 ■ Ezzel ellentétes folyamat, hogy a hétköznapi életben elnyomott, visszaszorított erőszak a más népek – különösen a „primitív” népek – ellen még inkább elfogadottá vált (65. old.).

konstrukciója, ami a férfi–nő viszonyra is kihatott azáltal, hogy felértékelte a nő mint anya szerepét. A XVIII. század második felében pedig terjedni kezd a modern szerelem mint a párkapcsolatokat megalapozó, tartós érzelmi viszony. Egyszerűen az elmúlt ezer évben – még ha az egyenlőtlenségek nem tűntek is el, még ha az üvegplafon még most is létezik – a társadalmi nemek hatalmi viszonyrendszere radikálisan megváltozott (70–73. old.). Ezután *A habitus és életciklusok* fejezet az átmeneti rítusok *habitusformáló* erejéről szól, azután a szintén egyazon életcikluson belül lezajló intragenerációs mobilitás által indukált habitusváltozásokról. A mozaikcsaládok is terítékre kerülnek, jelezve a különböző családi körökben kialakuló, részben eltérő diszpozíciókészletek variabilitását. Végül Hadas felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzedékek egymásutánja is a habitusváltozás egyik mozgatórugója.

A habitus belénk ivódását, ránk kényszerítését, a szocializációt, a bevést szolgáló intézményekről szól a következő – az összegzés előtti utolsó – fejezet. Ezek az intézmények sokfélék (az állam, a család, az egyház, az iskola, a piac stb.); Hadas történelmi példái a bencés rendtől a laktanyák világán át az egyetemekig számos miliót mutatnak be röviden ebből a szempontból, a büntetések és jutalmazások mezőspecifikus arzenáljával egyetemben. Megkülönböztet teljes és részleges szocializációt egy olyan szembeállításra támaszkodva, amelyet általában a totalitárius (totális), illetve a nem totalitárius intézmények oppozíciója jelent. Itt talán érdemes lett volna a mezőfogalomhoz visszanyúlni, s annak analitikus eszköztárát felhasználva szembeesíteni Bourdieu-t önellentmondásaival.

SZÖVETSÉGBE FORRT DISZPOZÍCIÓK

Az összegzés fejezetről fejezetre foglalja össze a kötet főbb állításait; ezeket itt nem ismétlem el. Kiemelem azonban azt az állítást, amely ilyen tiszta formában a korábbiakban nem szerepelt, de megmutatja a Hadas plurális habitus-elméletének sajátosságát, ez pedig a habitusok harmonikus illeszkedésének tétele. Ahol Bourdieu csak konfliktust és fájdalmat lát (és érez!), ott Hadas derűs attitűdjé látja az illesztéseket és az abroncsokat, a koherenciát (95. old.). Záró megjegyzései emlékeztetik az olvasókat, ha elkalandoztak volna, s esetleg a történelmi példák sokfélesége vagy a szocializáció és a szerepkészletek emlegetése következtében a habitust – hibásan – egymáshoz jól-rosszul illeszkedő társadalmi szerepek összességeként értelmeznék, hogy a habitus (és itt Hadas visszatér a bourdieu-i *doxá*hoz) mennyivel több ennél: a) tudattalan folyamatok kifejeződése; b) a hiányzó láncszem a társadalmi struktúra és a társadalmi cselekvés között; c) az egyes mezők közötti „közlekedés” eszköze (*habitus transfer*). Épp ezért fontos a plurális habitus Hadas által kidolgozott fogalma: ez a fogalmi keret csak a determinizmusoktól, de nem

a sztochasztikus oksági összefüggésektől fosztja meg a társadalmi cselekvés elméletét. Eszerint a plurális habitus többszörösen, történetileg és a különböző mezők által egyaránt determinált (100. old.).

Ezután Hadas felvázolja a lehetséges kutatási irányokat az oktatáskutatástól a társadalmi mobilitás vizsgálataig, és tovább a multikulturális háttérű vagy éppen transz identitású egyénekig és csoportokig. De folytassuk az operacionalizálást célzó alkalmazási területek felderítését, kövessük a szerző felhívását! A legizgalmasabb területnek e tekintetben az ígérkezik, amikor nem egymást váltva, hanem egyidejűleg érvényesülnek különböző, akár egészen eltérő diszpozíciós készletek, más és más milióban szerzett jártasságok, értelmezési és értékelési készletek: amikor az esélyegyenlőség elvét valló társadalomtudós iskolát választ a gyerekeké, amikor a BKV-buszsofőr hangosan káromkodva szidja az előtte csalinkázó autóst, amikor a zoom-meetingen felül „civilizált”, alul „otthonos” az öltözetünk. S ami talán még érdekesebb lehet (erre utaltam már korábban), az a társadalmi rétegződés- és mobilitásvizsgálatokban státusinkonzisztencia néven leírt jelenségegyüttes, s az a tény, hogy történelmi okokból ez Kelet-Közép-Európában általánosan elterjedt társadalmi tapasztalat (a szegénységben élő diplomás tanároktól az ún. újjgazdagokig).

Hadas „változtatva megőrizni” attitűdjé Bourdieu irányában rokonszenves, levezetése meggyőző. Ugyanakkor három alapvető jelentőségű kritikái megfontolás mintha hiányozna a kötetből.

Az egyik, hogy a habitus fogalma ritkán áll önmagában. Magyarázóerejét igazán az osztályhabitus kifejezésben nyeri el; erről alig szól a könyv. Holott a habitus az egyénnek nemcsak, sőt nem elsősorban a különböző társadalmi alrendszerekben (mezőkben), hanem magában a társadalomban (a társadalmi struktúrában) elfoglalt helyét, érzékelési és értékelési attitűdjeit, viselkedését stb. magyarázza. Végso soron a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének alapmechanizmusa. Ezt kell és lehet is árnyalni a plurális habitus fogalmával, de nem lehet figyelmen kívül hagyni. Már csak azért sem, és ez a következő kritikái megjegyzésemhez is kapcsolódik már, mert épp a felső rétegek sajátja a nagyobb adaptációs készség; vagyis a plurális habitus ilyen értelemben inkább az elit (az uralkodó osztályok) jellemzője, versenyelőnye, semmint kortünet.

A másik Mannheim Károly. A mannheimi tudás-szociológiára a szöveg több ponton is utal, de a szabadon lebegő értelmiségi alakja (aki mintegy rácáfol a tudásszociológia általános elméletére) a léthez kötöttség (vagy inkább kötetlenség) egészen új dimenzióját nyitja meg; ez kiindulópontjában nem, de eredményében hasonló: az, aki „lebeg”, éppúgy, mint aki számos jártassága és diszpozíciója közül válogathat egy-egy konkrét helyzetben, szabad. Lehet, hogy Hadas is ezen értelmiségi létállapotot vetíti ki a társadalom egészére, és mutatja univerzális mintázatként

KOMÉDIA I.
POKOL

KOMMENTÁR

SZERKESZTETTE:
KELEMEN JÁNOS

Az *Isteni színjáték*nak a XIX. századtól kezdve a mai napig több kiváló magyar fordítása van, de a különböző fordításokhoz készült szűkebb vagy bővebb lábjegyzetektől eltekintve nincs magyar kommentárja. Időszerű tehát, hogy Dante halálának hétszázadik évfordulójára elkészüljön a világirodalom egyik legnagyobb művét magyarázó magyar kommentár. A költeményt különösebb segédesszűk nélkül is élvezheti az olvasó, de teljes megértéséhez nagyon sok történelmi, irodalomtörténeti, poétikai, retorikai, filozófiatörténeti, teológiai ismeretre és háttérinformációra van szükség, és sorolhatnánk még tovább a tudás számos más területét. A Pokol kommentárjának szerzői, akik rövidesen a Purgatórium és a Paradicsom kommentárját is útra bocsátják, ezt a hiányt igyekeznek pótolni. Azt a fajta kommentárt, amelyre szükség van, nem lehet valamely műfordításhoz hozzárendelni. Ezért a kötet az eredeti olasz szöveg mellett tartalmazza minden ének magyar nyelvű parafrázisát („szó szerinti fordítását”), a parafrázis megfelelő helyeihez fűzött magyarázó lábjegyzeteket és az egyes énekek értelmezését megkönnyítő tanulmányokat.

Végül: az a társadalmi változás, amelyet Bourdieu élete vége felé már érzékelt (ez magyarázhatja a Hadas által is nyugtázott félfordulatot, a habitusfogalom továbbgondolását a részéről), de nem fogott fel teljes mélységében, és főleg nem tudott már elméletileg kifejtetni. Nevezetesen, hogy a Bourdieu által leírt mechanizmusok és a feltárásukhoz kidolgozott fogalomkészlet maga is „léthez kötött”, egy olyan történelmi korszak, a második világháború utáni három-négy évtizedre jellemző társadalmi állapot megismerését szolgálta és tudta szolgálni, amelyet egyszerre jellemzett a jóléti állam kiépülése és az osztálytársadalom tovább élése, az egyén társadalmi mobilitásának esélye és korlátai, a strukturális mobilitás közös tapasztalata. Ehhez képest empirikusan új helyzetet a posztmodern világ, amelyben élünk: az optimistáknak élménytársadalom, a pesszimistáknak a prekárius lét általánossá válása, új középkor. Ezért kell – egyébként valóban a Hadas által kijelölt módon – újraalkotni Bourdieu némileg *elévült* habitusfogalmát. Hadas *elévülhetetlen* érdeme, hogy – és ahogy – erről meggyőzi az olvasót. □

HEXAMETEREK BEN A VILÁG

FÜLÖP DOROTTYA

Kalmár György:

Hexameteres magyar költemények

S. a. r. Hegedüs Béla

Universitas–Reciti, Budapest, 2020. 394 oldal

szabadon letölthető: <https://www.reciti.hu/2021/6810>

(Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század, 17.)

Kalmár György műveit nemcsak a laikus olvasó, a szakmai közönség se nagyon ismeri. Ennek egyik – és valószínűleg legfőbb – oka, hogy szövegeinek ez idáig nem készült sem modern, sem kritikai igényű kiadása. Hegedüs Béla jelen kötetét az alapvető hiányt kívánja pótolni: a hexameteres költemények kiadásának fő tétje, hogy Kalmár művei elérhetőek legyenek. Célkitűzéseit ismertette maga a sajtó alá rendező hívja fel a figyelmet arra, hogy az elérhetőség fogalmát több értelemben használja: egyrészt legyenek a polihisztor Kalmár György munkái hozzáférhetőek és könnyen olvashatók, másrészt a mai olvasó számára is érthetőek. A szövegkiadást Hegedüs Béla kellőképpen megalapozta Kalmárral kapcsolatos korábbi tanulmányaival, illetve a 2008-ban megjelent *Prodromus: Kalmár György (1726–?) világáról* című kismonográfiájával¹ megteremtette a szükséges filológiai és értelmezési keretet. Munkáival tulajdonképpen az elmúlt néhány évtizedben a Kalmár életművének rehabilitálását célzó törekvések fordulóponthoz értek.

Kalmár újralfedezésében jelentős szerepet játszott Weöres Sándor feledésbe merült költői teljesítményeket összegyűjtő antológiája, a *Három veréb hat szemmel*.² A válogatással Weöres egyrészt ráirányította az irodalomtörténészek figyelmét a költő műveire, másrészt némileg el is torzította a Kalmár-képet, hiszen egy Csontváryhoz hasonló „nagy örülként” jellemezte; elfedve a szövegek összetettségét és szigorú szerkesztettségét, azt sugallta, hogy az örü-

letben nem szükséges rendszert keresni. Szelestei N. László tanulmányai és az általa kiadott *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”*³ című, hivatalos iratokat, leveleket, illetve Kalmár-műveket tartalmazó forrásgyűjtemény nagymértékben hozzájárult az életműről kialakult kép újragondolásához. Hegedüs Béla részben Szelestei N. László nyomán haladva a *Prodromus* utolsó egységében számos általa feltárt és a kismonográfiában hivatkozott forrást tett közzé, a nagyobb terjedelmű művek közlésére pedig létrehozott egy digitális kritikai kiadást is. Precíz textológiai munkái és elemzéseiről révén nem pusztán a Kalmárral kapcsolatos vagy általa írt szövegek váltak olvashatóvá, hanem az életmű értelmezési lehetőségei is jelentős mértékben gazdagodtak.

A kötet három fő szerkezeti egységből áll: a költemények értelmezéséhez támpontokat nyújtó előszóból, a jegyzetekkel ellátott Kalmár-szövegekből ([*Summa*], *Valóságos Magyar ABC*, *P. S. Utóírá*s és *Mária Théréziához buzdult alázatos énekem*), illetve a könyv használatát megkönnyítő függelékből.

A saját korában is meglehetősen különcnek számító Kalmár fő műveinek a három nyelven publikált világnyelvtervezetet (*Proposals*) és a *Valóságos Magyar ABC* című, monumentális költeményt tekintik. Ez utóbbi és a hozzá tartozó *P[ost] S[criptum]* – *Utóírá*s, amely Kalmár húszéves peregrinációja során írt úti jegyzeteiből tartalmaz részleteket, a *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-Avarici. Apparatus criticus ad Linguam Hungaricam* című, 1770-ben Pozsonyban kiadott könyv függelékeként jelent meg. E kötet első egységét egy grammatikai problémákat feszegető, latin nyelvű kritikai jegyzet alkotja, amelynek *De Metro* című utolsó fejezetében Kalmár leíró magyar verstant ad, majd ezt követi a költői program összefoglalásaként is értelmezhető *Summa*, illetve a szóban forgó, mutatványként definiált költemény. Noha Kalmárnak a nyelvfilozófiai és -kritikai munkái nemzetközi hírnevet és elismertséget szereztek (a világnyelvtervezet berlini kiadásának például Johann Heinrich Lambert volt a patrónusa), a költeményeire nemigen hivatkoztak.

A kötet előszavában Hegedüs Béla röviden áttekinti a szövegek recepciótörténetének kezdeti szakaszát. A részletesen feltárt forrásokból világosan kitetszik, hogy művei befogadása már a kortársaknak is nehezére esett. A nagyszombati egyetem Budára költözése alkalmából készült Mária Terézia-ének teljes mértékben visszhangtalan maradt, de az is sokatmondó,

¹ ■ Hegedüs Béla: *Prodromus: Kalmár György (1726 – ?) világáról*. Argumentum, Bp., 2008.

² ■ *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*. S. a. r. Weöres Sándor, bev. tanulmány Kovács Sándor Iván, utószó Bata Imre. Szépirodalmi, Bp., 1977.

³ ■ Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”. S. a. r. Szelestei N. László. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Pülsicsaba, 2000.

hogy a *Valóságos Magyar ABC* mint irodalmi mű kritikai fogadtatása tizenegy évet késett a szöveg megjelenéséhez képest. Ez utóbbi költeményről Rájnis József *Kalauzában* éles bírálatot közölt, s ezzel hosszú időre meghatározta a szöveghez való viszonyulás jellegét. Ráth Mátyás a *Magyar Hirmondóban* válaszolt Rájnis bírálatára, és bár kifogásolta az elmarasztalás mértékét, alapvetően ő sem ítélte sikeresnek Kalmár munkáját. Rájnis minderre egy teljes könyvet szentelt feleletül *Megszerzés* címmel, amelyben részletesen kifejtette álláspontját. Bírálatának legfőbb jelentősége, hogy ez az egyetlen nyomtatásban megjelent kritika, amely a mű tartalmára vonatkozó megjegyzéseket is tartalmaz. Lévéen a magyar kritikátörténet első, nyomtatásban megjelent pennacsatája, az egész vitának irodalomtörténeti jelentősége is van.

Mely tényezők azok, amelyek a művek befogadásakor már a kortársaknak is nehézséget jelentettek? A legszembeötlőbb probléma a szövegek írásképe, Kalmár György ugyanis a magyar nyelv leírásához nyolcvan különböző karaktert használt. Ennek következményeit Hegedüs Béla az előszóban foglalja össze: Kalmár ráeszmélt, hogy a hangzó nyelv tulajdonképpen leírhatatlan, de mivel elméleti okokból kizárta egy hangzó normanyelv megvalósításának lehetőségét, szükségesnek látta az egyszeri beszéd minél pontosabb visszaadását – ilyenformán műveiben a szabályos metrikai képlet és megvalósulás tulajdonképpen egybeesik. Az egyedi írás nem csupán az olvasás aktusát tette nehezebbé, az újrakiadások lehetőségét is valamelyest korlátozta, hiszen következetes modernizált átírása nem volt egyszerű feladat. A használható, idézhető szövegváltozat kialakításakor Hegedüs Bélának több szempontot kellett mérlegelnie. A nem meghonosodott, csak Kalmár által használt karakterek átírásában egyrészt szem előtt tartotta a *De Metro* fejezetben kifejtett harminc prozódiai szabályt, másrészt a költő elsődleges szempontjához igazodott, amikor a metrum megőrzése mellett döntött (olykor a mai helyesírási szabályok rovására), ám eltért ettől az elvtől, ha a metrumhoz igazodás zavarta volna a szöveg értelmét. Az átírásban alkalmazott séma közlése követhetővé teszi a Hegedüs alkalmazta textológusi metódust. A kötet könnyen használható és áttekinthető: egy-egy oldalon a modernizált szöveg alatt nem csupán Kalmár saját megjegyzései, illetve a szöveg megértését segítő jegyzetek, hanem a sorszámhivatkozással ellátott betűhű forrásszöveg is olvasható, ekként pedig a költemények modernizált átírata folyamatosan összevethető az eredeti változattal.

A szövegek megragadhatóságának másik nehézségét a műfaji behatárolás jelenti. Noha a költemények hexameterekben íródtak (a *Prodromus* címlapjának tanúsága szerint a *Valóságos Magyar ABC* 4634, az *Utóírást* pedig 990 hexameterből áll), a művekhez a választott versforma által felidézett hagyomány felől

közeledő értelmezési mód nem mutatkozik természetesen, mivel nem eposzokkal van dolga. A *Valóságos Magyar ABC* műfaja Kalmár szerint a *poema universale*, amely nagyon hasonlít a világnyelvetervezet *lingua universalis* megjelölésére. Hegedüs mind a kismonográfiában, mind tanulmányaiban részletesen vizsgálta Kalmár monumentális egyetemes költeményének és nyelvfilozófiai munkásságának összefüggéseit, s ezeknek pusztán főbb következtetéseit illesztette az előszóba. A *poema universale* a teremtett érzékelhető világot próbálja meg leírni a legtökéletesebben. Ehhez egy értelmezhető rendszerre, enciklopédiára van szükség, és mivel Kalmár nem hisz a taxonomikus rendszerekben, az abc betűit választja költeménye vezérfonalának, amelyekhez hozzárendelheti a valóság elemeit, vagyis Hegedüs szavaival: „valóságot, úgymint *valóságosat* teremtem nyelvben.” (24. old.)

Mindebből egy újabb, az életmű értelmezését alapjaiban meghatározó probléma bomlik ki: a Kalmár-féle *Prodromus* függelékében közölt 4541 sornyi költemény pusztán az A betűhöz kapcsolódó részt tartalmazza, s noha Kalmár több ízben is utal az abc további betűire, nem tudható, hogy elkészült-e valaha a teljes szöveggel. A *Valóságos Magyar ABC* tehát torz, amelyhez ekként hozzárendelődik egy óriási méretű, valószínűleg a Kalmár-féle, nyolcvan karaktert tartalmazó ábécéhez kapcsolt szöveg fiktív vagy elveszett kontextusa. Mindez pedig egy még tágabb, szintén elveszett kontextusba illeszkedik bele, hiszen egyfelől már feledésbe merült az a kulturális összefüggésrendszer, amelyben Kalmár műve keletkezett, másfelől hiányzik az életmű kortárs továbbgondolása is, mivel újító kezdeményezései nem találtak követőkre.

Hegedüs Béla az előszóban a művek bemutatása, a rövid recepciótörténeti áttekintés és a szövegkiadás elveinek ismertetése mellett egy lehetséges értelmezési irányt is javasol az olvasónak. Külön figyelemre méltó gesztus, hogy nem azokat a korábban kidolgozott elemzéseit összegzi vagy ismétli meg, amelyek arra mutatnak rá, hogy a hexameterfolyam milyen nagy mértékben van beágyazva Kalmár nyelvelméleti írásainak rendszerébe, hanem egy más típusú megközelítést kínál. A tárgyátörténeti elemzés kiindulópontját a *Valóságos Magyar ABC* első 1243 sora alkotja (ezt a szövegegységet maga Kalmár különítette el a mű többi részétől, kiemelve, hogy az illető részt 1761-ben Jászvásár közelében fejezte be). A vizsgált egység egy következetesen végigvitt allegóriára épül: a bűnbeesés utáni emberi létet a pusztulás határozza meg, amelyet Kalmár a himlő és a vesekő testet roncsoló fájdalmával kapcsol össze. Hegedüs összegyűjti és áttekinti a 831–832. sorban felbukkanó, földre tekintő barom toposzáinak felbukkanásait („volna *szemed* bátor; nem emelhetnéd az egekre:/ mint a barom, csak *alá nézzsz*; mind a földre *tekinttesz*”) Platón, Anaxagorász, Xenophón és Ovidius műveiben, illetve felhívja a figyelmet arra, hogy az égre tekintés toposza

az architektusokban az isteni eredet megtapasztalását ragadja meg, vagyis azt a jegyet, amely megkülönbözteti az embert az állatoktól.

Ugyanakkor egy másik motívum – a római állam ellen összeesküvést szervező és a rossz erkölcs jelképévé váló Catalina – több ízbeni felbukkanása a *Valóságos Magyar ABC*-ben és az *Utóírá*sban azt sejteti, hogy Kalmár valószínűleg ismerte és felhasználta Sallustius Crispus művét, a *Catalina összeesküvés*ét,

106 *A-fél-dsott kincs-el-való kereskedés.*

minden-holott széljel még-tudhasfák az-Okosfák;
micsoda Kincset adott ISTEN a-mi szép Eleink-
nek;

s mi-kép' s mől részben maradt mi-rénk el-
azoktól;

s mi-módon váltjuk s gyarapíthatjuk mi-is aztat.
Nosza, kereskedjünk ez-után! há' életet az-
ISTEN!

Nem kell gondolkunk a-féllettébb- bölcsek
eszével. 2610

Mindém-nél okosabbak akarván lenni, *népülnek*.
Ikarok Ők! eszések! semmit nem félnek a-naptól!
Nemmompul a-fzémek; szárnyok semm olvad-
el atól!

Micsoda *szégyen* ez! óh Házafi! főt csuppa
gyalázat!

Nincs *Criméréd*! a-mivel mennél a-Czimmérésék-béz.
Kellene a-Nyelvet gyakorolva gyakorlani! s érte

kellene mind édj-másra-való képést tusakodni!
kellene *ékesgetni*, *égem*, s *bövíteni* aztat!

Hodj e' Világ látván csuddálja, szeresse-még,
aztat!

Már-is az illj ékess! gazdag! s még mire
mönendő! 2620

azt ha mi-s ugi szépitgetjük, s tusakodva gya-
korljuk,

mint égjebek: kik-s a-magokét e'-kép' czimér-
ézték.

Téd'd-fél, ugan kér'lek, minden há' lenne Vit-
ézlő!

A-Haza törvényét tudná's minden; nosza, téd'd-
fél!

Téd'd-fél, imé Doktor minden; s *Boerhaveja* (*)
magának!

New-

(*) Igj mond'd-ki — *Búrba*ja.

amelynek magyar fordítása már 1596-ban megjelent, ugyanis a szöveg a vizsgált antik toposzt is tartalmazza. Kalmár összekapcsolja a két motívumot, hiszen érvelése szerint az égre tekintés képességének visszafordíthatatlan elvesztése maga után vonja a Catalina-típusú emberek felbukkanását. Mindezzel a sajtó alá rendező sikeresen ráirányítja a figyelmet egyrészt Kalmár széles körű műveltségére, másrészt a művek komplexitására is, hiszen akár egy-egy szó szerkezetben vagy sorban is számos utalás összekapcsolása figyelhető meg.

Hegedüs Béla a szöveget kísérő magyarázó jegyzetek összeállításában is éppen olyan körültekintően és precízen jár el, mint a bevezetőben olvasható motívumvizsgálat esetén. A letisztult jegyzetapparátus

elsődleges célja, hogy a szövegértést megkönnyítse a jelenkori olvasó számára, így a sajtó alá rendezőnek több esetben is reflektálnia kell az akkori és a jelenlegi nyelvéllapot különbségeire – elsődlegesen az elavult szavak és kifejezések magyarázatával –, illetve rekonstruálnia kell az eredeti jelentést. Azt, hogy mindez nem is annyira kézenfekvő, jól mutatja például a *poszáta* (latinul *curruca*) szó értelmezésének problémája. Weöres Sándor a *currukát* *kuruc-*

Barbarusd lett Magyar.

107

Newton elég lenne, s *Leibnitz*; kér'lek, nofza,
téd'd-fél!

Téd'd-fél, *Bonfinius*, *Scaliger*, *Strabo*, s *Chuver*, itt
mind!

Téd'd-fél, az-*Elb*, *Tiberis*, *Sejna*-s mind foljna a-
szádból!

Nincs a-Czimérr! ez okon mind annak *Diszfe* sē
lenne.

Félék azért; a-Hazánk, hodj *példa-beszéd-*
be nē mēnjē! 2630

hodj e' dicső Nēmzet valahogj más Nēvre nē
kapjon!

hodj a-*Barbaruson* s a-*Hungaruson* ugjan-édjet
nē értsēn e' Világ; s *édjnek* magyarázza a-kettőt;

négj első bēitűt tévén édj-másnak helyébe.

"*Barbarus* his ego fum; quia non intelligor ulli.

"*Hungarus* his ego fum; quia non intelligor ulli.

Barbarus embernek tartnak; mert sēnki nēm érthet.

Hungarus embernek tartnak; mert sēnki nēm érthet.

Nēm lehet ezt más-ként gondolnod fízte
csudának,

ha jut eszédbe amā *Mettzō*, ama *Barbarus*
embēr. 2640

Ugi mondhatni: mivel ő-magát engedte *parasztá*
vánia ötfzör-öt éftendőnek előtte; a-*fonfa*!

Csak hat avagy hét éftendőkig évék idegēn főt:

solj hamar *el-főzbatta* a-nyelvéből a-*Migj-r Szót*!

Mint-ha ugjan, valahánj-fzör a-késécskét a-rezébe

vagy fájába ereszté; *mind fízint* anji *bēitűket*

vagy *szókat ki-vakarcsdít-vólna* a-gomba eszéből!

Balgatag a-czimérét könjen lē-vetette magáról!

Illjen ajándéktól kívánt még-válni goromba!

Ez nēm égjēb, híd'a-el; a-nagy lēten ostroma

nyilván! 2650

Téd'd-

ként értelmezte, félreértését Fekete Csaba cáfolta meg 1995-ben. Hegedüs a szóhoz tartozó jegyzetben kifejti, hogy a *Valóságos Magyar ABC*-ben a poszáta minden alkalommal '*nyomorult, nyomorék*' jelentésben fordul elő, és ezt alátámasztandó, Szikszai Fabricius *Nomenclaturájára*, illetve Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc szótáira hivatkozik. Hasonlóan jár el azon esetekben is, amikor Kalmár szólásokat és közmondásokat parafrázál vagy illeszt a szövegbe, hiszen a közmondások értelmezése mellett részletesen összegyűjti korábbi előfordulásait is, többek között Kis Viczay Péter *Selectionjából* és Baranyai Decsi János *Adagiorumából*, de arra is találni példát, hogy egy közmondás (*egy szántás egy kenyér, három szántás három kenyér*) korai előfordu-

lását Kalmárnál találjuk meg, hiszen csak a XIX. század végén jegyezték fel először (lásd a *Valóságos Magyar ABC* 3540–3541. sorához fűzött magyarázatot).

Természetesen a jegyzeteléskor külön figyelmet kellett szentelni a szójelentés folyamatos ingadozásának a tulajdonképpeni és a metaforikus között, hiszen Kalmár a verset sajátos, meghatározott szabályrendszer alapján működő nyelvként gondolta el. A teológus és filozófus költő nem pusztán a nyolcvan különböző karakter bevezetésében bizonyult invenciózusnak, hanem általa kitalált szavakat is használt műveiben, ezen gesztusa pedig az etimológiai problémák iránti érdeklődését is jól tükrözi. Saját bevalása szerint ő képezte a *gólyálni* igét és szócsaládját (lásd Kalmár jegyzetét a *Valóságos Magyar ABC* 4391. sorához), amely egy nagyobb, a mű egészében működtetett szimbólumrendszerbe illeszkedik bele, ugyanis a gólya (régiesen: eszterág) képzetét a költő Magyarországhoz, a sasét pedig Ausztriához társítja, majd a mű zárószoraiban a fejedelem tiszteletére bevezeti a *megsasolás* és *esztrágolás* szavakat is.

A jegyzetek egy másik csoportja, amely az irodalmi és kulturális utalások megfejtését tartalmazza, Kalmár sokszínű és gazdag műveltségét villantja fel. A költő a debreceni kollégium után, 1749-ben már Oxfordban tanult, 1750-ben disszerált és egzegetikai munkájával díjat nyert, majd 1751 és 1753 között Londonban tartózkodva a héber nyelvvel kapcsolatos publikációival széles körű ismertségre tett szert,⁴ így nem meglepő, hogy költeményei nagyfokú multikulturális tájékozottságról tanúskodnak. A szövegekben a poema universale célkitűzésével összhangban jelentős szerepet játszanak a bibliai intertextusok, hiszen a kijelölt gondolati irány szerint amiként az ember a Biblia szövegét értelmezi, akként kell az őt körülvevő világhoz is viszonyulnia.

A kötet függelékében Hegedüs külön leltárt készített a hivatkozott bibliai könyvekről, így nagyságrendileg is érzékelhetővé válik, milyen bőséges teológiai ismeretanyag hatja át Kalmár műveit. A bibliai intertextusok számos más típusú (olykor akár más mediális meghatározottságú) művekre mutató allúzióval fonódnak össze, például a fentebb is kiemelt Catalina-történettel, de találni utalást XII. Károly svéd király sikertelen benderi hadjáratára, vagy az 1757-ben kivégzett John Byng brit tengernagy tragikus élettörténetére – ez utóbbi esetén Hegedüs kiváló észrevétele szerint Kalmárnak még az admirálisról szóló, *Swing, swing, O rare Admiral Byng* kezdetű tengerészdalt is ismernie kellett (lásd a *Valóságos Magyar ABC* 1324. sorához fűzött magyarázatot). Hasonlóan éles szemű észrevétel, hogy az *Utóírá*sban emlegetett John Wilkes angol újságíró kapcsán, akit egy III. György királyt kifigurázó írása miatt tartóztattak le, Kalmár nem pusztán az ügy fejleményeivel volt tisztában, hanem ismerte William Hogarth vonatkozó, szatirikus élű rézmetszetét is (lásd a *P. S. Utóírá*s 194. sorához fűzött magyarázatot).

Mivel a jegyzetek elsődlegesen azokat az információkat tartalmazzák, amelyek a helyes szövegértés elengedhetetlen feltételeit teremtik meg, a tágabb összefüggésrendszerek megismerése végett Hegedüs Béla néhány esetben a külön publikált, egy-egy témakört részletesen feldolgozó tanulmányaira irányítja a figyelmet. A *Valóságos Magyar ABC* egyik legmegragadóbb része a kaméleon érzékletes leírása és ismertetése (1824–1973. sor), amelyet Kalmár szimbolikusan a *színesség*, vagyis tettetés bemutatására használ fel. E szövegrészek tágabb kontextusát Hegedüs a *Mit jelent a kaméleon?* című tanulmányában tárta fel, amelyben rámutatott arra, hogy 1755 októberében Kalmár ptolemaisi tartózkodása alatt Usgate angol konzul házában három hetet együtt töltött Stephan Schultzal, a hallei Institutum Judaicum et Muhammedicum nevű szervezet utazó munkatársával. Schultz még 1754 nyarán (szintén ptolemaisi utazása alatt) életében először látott egy kaméleont, amelyet később magával vitt Halléba. Hegedüs Béla bravúrosan érvel amellett, hogy amíg Kalmár és Schultz Usgate konzul házában tartózkodott, Kalmárnak látnia kellett Schultz – ekkor már preparált – kaméleonját, s ez az élmény a szövegformálásban is tetten érhető, ugyanis Kalmár azon részek esetén, ahol az állat külső jegeit írja le, invenciózusabb (hiszen a saját szemével látta a kaméleont), ugyanakkor az életfunkciók megverselésében más szövegek állításaira támaszkodik (mivel a látott kaméleon ekkor már halott volt).⁵

A hivatkozott tanulmányok ugyanakkor megmutatják, hogy a szövegek milyen szorosan kapcsolódnak a Kalmár-életmű más darabjaihoz –, a *Valóságos Magyar ABC* matematikával kapcsolatos részletei például szemléletileg közel állnak a világnyelvet tervezethez. A *Kalmár György világnyelve: Milyen világnak a nyelve a világnyelv?* című tanulmányban Hegedüs három olyan debreceni kiadványt vizsgál, amelyek potenciális ihletforrások lehettek az ott tanuló Kalmár számára, és rámutat arra, hogy a költő már a pályájának kezdetén egy olyan szellemi közegben élt, amelyben a matematika tisztelete a tudás megszer-

4 ■ Hegedüs Béla: Kalmár György élete mint mű. In: *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Szerk. Bíró Annamária – Boka László, Partium–Reciti, Nagyvárad–Bp., 2014. 74. old.

5 ■ Hegedüs Béla: Mit jelent a kaméleon? In: *Nagy az Isten állatkertje... Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben*. Szerk. Mercs István, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2019. 99–107. old.

6 ■ Hegedüs Béla: Kalmár György világnyelve. Milyen világnak a nyelve a világnyelv? In: *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Kiss Margit – Lengyel Réka – Lénárt Orsolya. Reciti, Bp., 2015. 263–270. old.

7 ■ Hegedüs Béla: John Locke, a hutchinsoniánusok és Kalmár György a nyelvről: Egy 18. századi brit vita nyelvelméleti tanulságai. In: *Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Hites Sándor – Török Zsuzsa. Reciti, Bp., 2010. 358–369. old.

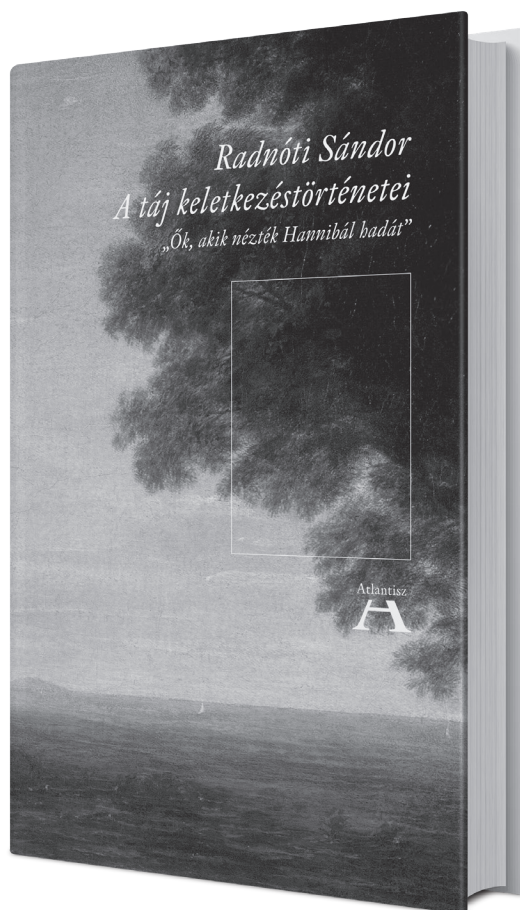
8 ■ Hegedüs: *Kalmár György élete mint mű*, 74. old.

9 ■ Hegedüs: *Prodromus*, 24. old.

zésének feltétlen eleme volt.⁶ Kiemelhető továbbá az *Utólrás* 188–189. sora is, amely Kalmár három angol nyelvű traktátusával áll összefüggésben, amelyekben Hutchinson követőivel szembeni álláspontját fejtette ki. A vitával kapcsolatos észrevételeit Hegedüs *John Locke, a hutchinsoniánusok és Kalmár György a nyelvről: Egy 18. századi brit vita nyelvelméleti tanulságai* című munkájában összegezte.⁷

Mindemellett a jegyzetelésben megfigyelhető a filológiai alap tisztázásának igénye. Néhány verssor utalásainak visszafejtésével Hegedüs sikeresen szűkíti például a művek keletkezési időintervallumát: a *Valóságos Magyar ABC*-ben felbukkanó üstökös képe alapján megállapítható, hogy Kalmár a mű befejezését (az áldást kérő részeket) nem sokkal a teljes szöveg nyomdába adása előtt írhatta, ugyanis a C/1769 P1 (Messier), a valaha látott egyik legnagyobb üstökös az északi féltekén 1769 augusztusa és októbere között volt látható (lásd a 4424–4425. sorhoz fűzött magyarázatot). Hasonló megoldást alkalmaz a sajtó alá rendező az *Utólrás* datálásakor is, amikor a Landerer pozsonyi nyaralókertjének említése kapcsán megjegyzi, hogy a szövegnek 1769 második felében kellett keletkeznie Pozsonyban (lásd a 762. sorhoz fűzött magyarázatot). Ezeken kívül Kalmár több ízben is utal külföldi utazásaira (1754-ben körbeutazta Itáliát, 1755-ben Konstantinápolyba ment, majd Egyiptomba, innen ismét visszatért Konstantinápolyba, fél évvel később pedig újra útnak indult, és Bukaresten, Jászvásáron, Kijeven, valamint Moszkván át Szentpétervárra is eljutott⁸). A lábjegyzetek folyamatosan felhívják a figyelmet az utazásokkal kapcsolatos lényeges információkra, így az olvasó Kalmár különleges életútjáról is némileg árnyalt képet kap.

Összességében jól látható, hogy Hegedüs Béla jelen kötete a költemények modernizált átírásával és a gazdag jegyzetanyaggal kiváló lehetőséget teremt arra, hogy a szövegek utat találjanak a jelenkori potenciális olvasókhoz, illetve kutatókhoz. Alapos és következetes textológiai munkával egy olyan hiányt sikerült pótolni, amellyel az irodalomtörténet-írás immár 250 éve adós. A fentebb kiemelt példák jól érzékeltetik, hogy a szövegkiadás nem pusztán ráirányítja a figyelmet Kalmár még mindig marginális helyzetű életművére, hanem az értelmezéséhez, átgondolásához is számos támpontot nyújt. Hegedüs a 2008-as kismonográfiájának bevezetőjében a következőképpen foglalta össze a Kalmár-életmű rá gyakorolt hatását: „úgy érzem, hogy a vele, illetve a műveivel való foglalkozás során nem csupán soha ki nem fejtett elméletét, filozófiáját, világképét stb. és Kalmár Györgyöt, a szerzőt sikerült egyre jobban megértenem, de – mint ahogy az egy hatni tudó filozófiai rendszertől elvárható – a világot is egy kicsit másképp látom.”⁹ Hegedüs tudományos életműve, illetve a hexameteres költemények közzététele felkínálja a lehetőséget, hogy egy kicsit mindannyian másként láthassuk a világot. □

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház
Tel.: (36 1) 267 6258
E-mail: atlbook@t-online.hu
www.atlantiszkiado.hu

NEMZETI ÉPÍTÉSZET ÉS NEMZETÉPÍTÉS

SZECESSZIÓ ÉS ÚJROMÁN STÍLUS NAGYVÁRADON¹

A nemzeti emancipációs törekvések a XX. század elejére a közép- és kelet-európai területeken a kultúra és a közélet minden szintjén éreztették hatásukat. Nem csak a kisebbségi nemzetek fejezték ki saját modernizációra és önrendelkezésre támasztott igényüket, a szuverén országok többségi népessége is igyekezett megragadni és változtatás nélkül közvetíteni a maga hagyományait, észjárását és törekvéseit. Ennek talán leglátványosabb megnyilvánulási formáit az építészeti és az urbanisztikai törekvések adják. Nagyvárad példája azért sajátos, mert három évtized leforgása alatt (kb. 1905-től 1935-ig) a magyar és a román nemzeti építészeti stílus is helyet kapott benne, illetve a két törekvés egymás nyomán, de nagyon hasonló módon formálta át a város addigi barokk, copf és klasszicista mezővárosi arculatát. Az igazán lényeges probléma viszont az, hogy bár a magyaros szecesszió és az újromán stílustörekvések részben hasonló célkitűzések

ZUH DEODÁTH

1.1. és 1.2. *Építészeti pasticcio*. 1930-as évekbeli villa átalakítása: újromán stílusú dekoratív elemek (román kopjakereszt, fonatdíszítésű fríz). Nagyvárad, Kanonok sor 2.

nyomán születtek meg, eredetük, végkifejletük, de kulturális hatásuk és emlékeztetük is jelentősen különbözik. Ezért sem lehet szecesszió és újromán stílus között egyértelmű párhuzamot vonni. A nemzeti romantika idioszinkratikus formájaként az újromán stílus igen hosszú lefolyású jelenség volt, míg a népies (vernakuláris) észszerűségből merítő magyaros építészet a magyar nyelvterületen megjelenő nemzeti színezetű építésnek csak egyik válfaja volt. Míg a magyar nemzeti stílus kérdésére sok különböző és egymásnak ellentmondó válasz is érkezett, addig a román nemzeti romantika építészei és díszítőművészei mind a kritikai hangokhoz, mind a liberális és modernista polgárság építészeti igényeihez igen jól alkalmazkodott. Abban a kivételezett helyzetben vagyunk, hogy Nagyvárad épített örökségén ezeknek a törekvéseknek mindenikét tanulmányozhatjuk, és igyekezhetünk minél pontosabban megérteni.

1 ■ Jelen írás alapja a *Festum Varadinum* nagyváradai kulturális fesztiválon 2022 májusában tartott előadás.

2 ■ Ennek tipikus korai szövege Louis H. Sullivan cikke (The Tall Office Building Artistically Considered. *Lippincott's Magazine*, 1896. 3. szám), amelytől a „forma a funkciót követi” tézist történetileg származtatják. A „belülről kifelé” tervezés problémáját rendkívül sokféle módon megfogalmazták, de értelme sokszor összekeveredett az építés mint gyakorlatorientált mesterség fogalmával. Walter Gropius ezt fogalmazta meg a Bauhaus folyóiratában: „Az új építés kiáltványainak ideje, amelyek segítették a szellemi alapok tisztázását, immár lejárt. Legfőbb ideje, hogy a józan számítás és a gyakorlati tapasztalat egzaktsági kiértékelésének fázisába lépjünk.” (systematische Vorarbeiten für rationellen Wohnungsbau. *bauhaus*, 1927. 2. szám, 1. old.)

3 ■ Heinrich Wölfflin: *Művészettörténeti alapfogalmak*. Ford. Mándy Stefánia. Corvina, Bp., 1969. Különösen 83. és 157. old.

4 ■ A művészeti formák általában vett jelentőségének találó megfogalmazását adja Richard Wollheim Giovanni Morelli műértő módszerét bíráló írásában: „[Morelli] „keveset gondolt arról, hogy mi lenne a nyelv a pusztán szavak sokaságán túl és azok fölött: a nyelvről kiderül, hogy azonos saját szótári állományával. Az egyéni stílusok esetében pedig szó sem esik arról, hogy ezek kombinációinak és jelentéseinek lennének szabályai: nincs mondanivalója arról, hogy egy festő egyedi stílusa összetett és egymás mellett létező elemeihez hogyan lehet

jelentéseket társítani.” (Richard Wollheim: Giovanni Morelli and the Origins of Scientific Connoisseurship. In: uő: *On Art and the Mind: Essays and Lectures*. Harvard UP, 1974. 200–201. old.)

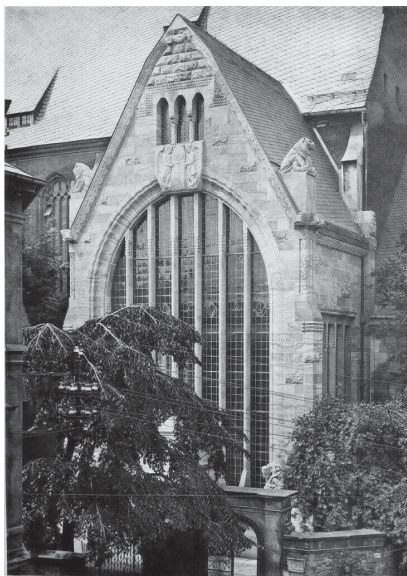
5 ■ Az építészeti jelentés fogalmához lásd: Robert G. Herschberger: *Architecture and Meaning. The Journal of Aesthetic Education*. Special Issue: *The Environment and the Aesthetic Quality of Life*, 1970. 10. szám, 37–55. old. Az Osztrák–Magyar Monarchia kontextusában a vállaltan jelentéstudatos építés személtésmódjáról a legjobb összefoglaló: Moravánszky Akos: *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture*. MIT Press, Cambridge, 1998. Az adott kontextusban éppen ez volt a modern építészeti mozgalmak egyik fő motivációja: új, friss jelentéseket közvetíteni.

6 ■ A koppenhágai Havnegade utca 23. szám alatti ház értelmezéséhez: Steen Eiler Rasmussen: *Experiencing Architecture*. MIT Press, Cambridge, 1959. 11–12. old.

7 ■ A magyar történészek elsősorban az állami közigazgatás és a nyelvi-irodalmi kultúra paraméterei szerint azonosították a magyar építészet alkotóit (lásd: Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: *A századforduló magyar építészei*. Szépirodalmi, Bp., 1990.). Kós Károly és köre esetében sem a nyelvi, sem a közigazgatási behatárolás nem minősülhetett perdöntőnek (lásd főleg: Anthony Gall: *Kós Károly műhelye / The Workshop of Károly Kós*. Mundus, Bp., 2002.), a magyar sajátosság Kósnál egy sokszínű, összetett etnikai közeg formakincséből állt

NEMZETI STÍLUS ÉS JELENTÉS

A nemzeti építészeti stílusok kérdését nem lehetne felvetni akkor, ha az építészetet döntően funkcionális² vagy elsősorban tektonikus művészetnek³ tartanánk. Ezzel szemben minden nemzeti stílus bőven támaszkodik a művészet⁴ és különösen az épületek *jelentésközvetítő*⁵ szerepére. Itt nem csak valamilyen elementáris érzelem, a csodálat, a meglepetés vagy a rémület kiváltására kell gondolnunk. Még csak nem is a funkció felismerhetőségére (hogy egy bank biztonságát sugalljon, egy kórház homlokzata a higiéniát és a gyógyulás ígérétét juttassa eszünkbe). Hanem olyan formai elemekre, amelyek egy közösség vagy az otthonát szolgáló régió azonosítását célozzák. Az úgynevezett nemzeti stílusok egyik elsőleges célja pontosan ez: felismerhetővé tenni, hogy milyen nemzeti vagy regionális identitású építetovel van dolgunk. Vagyis a nemzeti stílus az építészeti jelentés kérdésének egyik fontos, ha nem éppen kitüntetett területe. A középkor óta velünk lévő regionális identitás jelentőségét a XIX. századi nemzetiidentitás-építő mozgalmak alapjaiban változtatták meg. A nemzeti elkötelezettségű építésszek azért is fordultak valamilyen tisztán hagyományos díszítőművészeti és térformálási kultúra felé, mert a XIX. század második felének historista építészétében éppen a jelentésközvetítő tevékenység került az építészetről való gondolkodás előterébe. Bár a kérdésnek rendkívül gazdag a szakirodalma,

2. Nemzeti romantika: Freibergi dóm, az Aranykapu védőépületének terve *Blätter für Architektur und Kunsthandwerk*, 1903.

itt mégis érdemes Steen Eiler Rasmussen egyik egyszerű példájához fordulni. A historizmus fő problémája szerinte az, hogy a tudományos alapossággal reprodukált klasszikus épületek új kontextusukban érthetetlenek voltak. Ha egy velencei palazzo mása Koppenhága utcáira került, elsősorban irodai funkciók betöltésére, akkor éppen a homlokzat tagolása és az épületdíszek által közvetített belső összefüggések váltak érthetlenné.⁶ Nagyon hasonló a helyzet az utóbbi időben a népszerű irodalomban is többször megjelenő, Teréz körúti Batthyány-palotával Budapesten. Az épületet Hauszmann Alajos a firenzei Strozzi-palota igényes pesti újraalkotásának szánta, amely főúri lakhelyként még utalt is az eredetire. Csakhogy alaprajza, a terek beosztása egy XIX. század végi fővárosi bérpalotáé, miáltal a homlokzat igényes rekonstrukciója éppen az épület jelentését (XV–XVI. századi gazdag bankárcsalád palotája) homályosítja el, főleg optikai értelemben. *Nem látható*, hogy az épület építetője tulajdonképpen kicsoda, hiszen egészen biztosan nem a XV. századi tisztán gazdasági és társadalmi elit tagja. A „nemzeti” sajátosságokat közvetíteni szándékozó építészeti stílusok éppen azt nem mulasztották el, hogy ne olyan homlokzati és szerkezeti megoldásokat alkalmazzanak, amelyek láthatóvá és ezen keresztül érthetővé teszik megalkotók kulturális identitását.

A magyar nemzeti stílusterkvésekről az elmúlt évtizedben több összefoglaló és értelmezés született.⁷ Mégis hasznos lehet egy

elő. Újabb Kenneth Frampton kritikai regionalizmusfogalmának újraértelmezése adott alkalmat arra, hogy nemzeti helyett ökológiailag tudatos regionalizmusról beszéljenek (Wesselyni-Garai Andor – Köllő Miklós: Az organikus építészet nullfoka. Kortárs magyar öko-regionalista építészet Erdélyben – előszó egy kutatáshoz. In: Jász Borbála – Zuh Deodáth: *Szociológizáló hagyományok a magyar építészetelméletben*. Martin Opitz, Bp., 2021. 165–192. old.) A magyar kontextusban megjelenő nemzetépítő stratégiákról és történeti korszakaikról több fontos szöveg született. Az első világháború előtti állapotokról és a világháború utáni nemzetiépítésben betöltött szerepéről hosszan írt Székely Miklós (Az ország tükröi. A magyar építészet és művészet szerepe a nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának világháborúiban. CentrArt, Bp., 2012.). A Horthy-korszak nemzetiépítészet-fogalmáról a legkimerítőbb forrás máig Ferkai András cikke (Nemzeti építészet a polgári sajtó tükrében I. 1920–1930. *Építés-Epítésztudomány*, 1989. 3–4. szám, 331–364. old.). Mindegyikben mérvadó gondolat, hogy az első világháború vége vízválasztó volt, mivel az a nemzetépítési stratégia, amelyre a századforduló protomodern stílusterkvései hordoztak, ezután már nem volt fenntartható. Az akkor választott irány azóta is az elemzések keresztművében áll, mégis megállapítható, hogy az 1920-as évek reklaszicizáló irányzatainak hivatalos támogatása mellett az 1930-as évek közepétől kezdve a nemzetközi modernista irányzatok

térnyerése döntő faktorrá vált. A századforduló „szecessziós” mozgalmainak ugyanúgy vetett véget a klasszikus stílusok viszszerterése, ahogyan egy száz évtizeden belül az utóbbit egyértelműen felváltotta az expresszív, regionális elemekkel tarkított díszítő kultúrával keveredő, funkcionalista modernizmus. Ennek a következtetésnek a levonása mellett a szakirodalom szinte mindig kitér arra, hogy a magyar kultúrtörténetben a nemzeti építészet kérdését soha nem sikerült harmonikus módon megválaszolni, legfeljebb az ezzel kapcsolatos vitákat elfojtani: Lásd: Ferkai András: *Architecture between the Wars*. In: Dora Wiebenzon – József Sisa (eds.): *The Architecture of Historic Hungary*. MIT Press, Cambridge, 1998. 245–274. old. Hasonlóképpen vélekedik Papp Gábor György (Létezhet-e kimondott nemzeti stílus? *Enigma*, 2017, 92. szám, 165–175. old.), aki a nemzeti és a nemzetközi építészeti formanyelv között feszülő ellentmondásban látja azt a problémát, amelyre a századforduló építészeti nem tudtak megnyugtató feloldást találni. Bár bizonyos elméleti írások már az 1910-es években eljutottak addig a gondolathoz, hogy a nemzeti stílusok művészettörténeti konstrukciók, nem pedig esztétikai kategóriák, az építésszek nem tudták megtenni a nemzetköziség irányában elvárt lépéseket úgy, hogy egyszerűsített saját szakmai pozícióikat ne ásták volna alá (uo. 175. old.). A román példa azt mutatja, hogy az esztétikai kategória és a művészettörténeti konstrukció nem mindenki szemében képviselt feloldhatatlan ellentmondást.

olyan összehasonlító elemzés, amely rámutat azokra a pontokra, amelyek nemcsak a magyar, hanem a vele együtt élő népek művészeti preferenciáit is jellemzik.

Az összehasonlítás másik oldala a magyaros stílus-terekvésekkel az első világháború után államot váltó területeken többször összevegyülő román nemzeti stílus, amelynek döntő jellegzetessége, hogy kialakítása soha nem vetett fel igazán komoly elvi dilemmákat, még ha a tartalmi súlypontok koronként változtak is (az első világháború előtt főleg a világi építészetben jelentkezett, viszont 1920-tól kezdve a román ortodox és görög katolikus egyházi építkezések több mint 80 százaléka ilyen jellegzetességeket mutatott, főleg az újonnan szerzett területeken). A román nemzeti stílus egy nagyon tudatos közösség- és nemzetépítő terv meghatározó része volt, amely a XIX. század végétől egészen a második világháború végéig hatott a világi építészetben. Sőt, az elnyomatásban is erős autokefál ortodox kultúrpolitikai irányultság miatt a szocialista államberendezkedés idején is fennmaradt és a mai napig érezteti hatását.⁸ Természetes, hogy az országépítés töretlen folyamata (nyertes háborúk, területi nyereségek 1940-ig) a román nemzeti stílust illetően sem vált az eredeti projekt kárára.

Ezzel szemben a magyar nemzeti stílus kialakításáról szóló viták rendkívül bonyolultak, a megnyilatkozások sokszor ellentmondásosak, ráadásul az elvi kérdésekben a legritkább esetben jutottak egyetértésre. Egy biztos: nagyon nehéz megmondani, hogy mit tekintünk a magyar nemzeti építészeti stílusnak, miközben a román nemzeti stílus mibenlétének kérdésére egyértelmű válasz adható: ez nem más, mint a

balkáni erősített lakótoronyok (kula), a XVIII–XIX. századi olténiai módos parasztházak, a XVI–XVII. század fordulóján épült déli főúri (udvarházak), valamint a főleg havasalföldi és kis részben moldvai kolostortemplomok formai és díszítőelemeit ötvöző, úgynevezett *újromán* stílus, amelyet – jórészt tévesen – új-Brâncoveanu stílusnak is neveznek.⁹

TERMINOLÓGIA

Mondanivalóhoz hozzátartozik egy terminológiai megjegyzés. Az XIX. századi és XX. század eleji építészetről beszélve gyakran szembeállítják egymással a historista és a modern, illetve ezzel párhuzamosan, a nemzetközi és a nemzeti stílusokat. Miközben az úgynevezett „szecessziós” mozgalomban¹⁰ részt vevők általában lázadtak a történeti stílusok egyeduralma, különösen pedig a tudományosan rekonstruált, de új kontextusukban zavaros jelentésű épületek és díszítések ellen, ezt sokszor bizonyos nemzeti sajátosságok kiemelésével tették. Ennek ellenére, mint azt a néprajztudomány és a muzikológia történetéből tudjuk, az építészek sokszor éppen azért nyúltak népi forrásokhoz, mert bennük egyetemesen érthető jelentéseket hordozó, tiszta, utólagos esztétikai kategóriák korlátaitól mentes formákat láttak. Ezért tapad a vernakuláris építészethez az egyetemes észszerűség jelentése, és ugyanezért tartják a modern építés előszobájának is. A történeti stílusokból merítő építészet általában nemzetközileg egységes: a velencei gótika másolatai nagyon hasonlóan mutatnak Koppenhágában és Dubrovnikban,

legvilágosabb összefoglalása: Jeremy Howard: *Art Nouveau. International and National Styles in Europe*. Manchester UP, Manchester – New York, 1996. Tömör összefoglalót adott a témáról Komlós Aladár: A „szecesszió” körül. *Valóság*, 1969. 12. szám, 73–76. old. A terminus összetettségéről újabban magyarul: Brunner Attila: *Lechner Ödön utolsó alkotói korszaka, 1910–1914*. (kézirat).

11 ■ Jeroen Bastiaan van Heerde: *Staat und Kunst: Staatliche Kunstförderung 1895–1918*. Böhlau, Wien, 1993. Ennek viszonyáról Carl E. Schorske híres téziséhez, miszerint a századforduló modern művészete a polgári liberalizmus osztrák birodalmon belüli csődjének pandája lenne, részletesen ír könyvében Matthew Rampley: *The Vienna School of Art History. Empire and the Politics of Scholarship, 1847–1918*. Penn State University Press, University Park, 2013.

12 ■ Vö. Paul Constantin: *Arta 1900 în România*. Meridiane, București, 1972. Constantin könyve a maga idejében rendkívül széles mértékben mutatta be a századforduló stílusait az 1945 után a román államhoz tartozó területek épületanyagán.

13 ■ Uo. 80. old.

14 ■ A terminust itt használt értelmében a két világháború között svéd építészettörténészek, Hakon Ahlberg és Johnny Roosvall vezették be. Újabb kutatásához, illetve a terminus elméleti helyzetének megszilárdításához sokat tett hozzá Barbara Miller Lane, lásd: Barbara Miller Lane: National Romanticism in Modern German Architecture. *Studies in the History of Art*, 29 (1991), 110–147. old.

15 ■ Gondoljunk itt például a Pesti Vigadóra és a debreceni Városi Színházra, vagy Budapesten a Dohány utcai nagy zslanógára.

16 ■ Ez az úgynevezett *Goldene Pforte*, gipszmásolata a Szépművészeti Múzeum Román Csarnokában. A Rudolf Schilling és Julius Gräbner drezdai építészek tervei szerint készült védő épületrészt 1903-ban adták át. (2. kép)

8 ■ A műemléki és modern építészeti hitvallások és charták elfogadása mellett, illetve ezzel párhuzamosan nemcsak megmaradtak bizonyos, a román nemzeti stílus ismérveként definiált formai megoldások, hanem éppen azt a stílust örökölték tovább, amelynek döntő elemeit a XIX. század utolsó előtti évtizedében azonosították. Lásd pl. az 1. képet.

9 ■ II. Konstantin (1654–1714), a Brâncoveanu családból származó havaseli fejedelem építkezései (a mogoșoia-i fejedelmi udvar, a potlogi fejedelmi palota) a román nemzeti stílusnak csak az egyik fő forrását adták. A román szocializmusban a történeti nemzetépítő szerepkörét a déli román fejedelemség esetében éppen a szokatlanul hosszan és sikeresen uralkodó Konstantin fejedelem kapta. A szocialista kultúrpolitika ráadásul nem szívesen reklámozta azt a tényt, hogy a román nemzeti stílus születését elsősorban a modern román királyság államapparátusának csúcán álló nemesek, katonatisztek és hivatalnokok segítették elő az 1880-as években, majd pedig Nagy-Románia első két évtizedének hivatalos stílusává vált. A román királyi ház hatalma megszilárdítása érdekében lehetőleg kerülte az autochton főnemesség emblematisz alakjainak kulturális-hagiografikus felmagasztalását. A pontos stílusmegjelölést a román művészettörténet fősodra a két világháború között is használt „újromán” terminussal határozza meg. Ennek ellenére és ezzel párhuzamosan használják ugyanarra a jóval szűkebb fókuszú *stil neob-râncovenesc* megjelölést is. (Paul Constantin: *Mică Enciclopedie de Arhitectură, Arte Decorative și Aplicate Moderne*. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 109–110. old. Legújabbban: Cosmin Minea: Medieval Art, National Architectural Heritage and Museums in Late 19th Century Romania. *Anastasis. Research in Medieval Culture and Art*, 2021. 1. szám, 109–142. old.)

10 ■ A „szecesszió” nem egységes stílus, tulajdonképpen nem is stílus, hanem stíluspreferenciákban is manifestálódó, társadalmi reformra törekvő művészeti mozgalmaknak a német és a magyar kultúrában használt gyűjtőneve. Egyik

még ha ez utóbbi esetben éppen a dalmát múlt velen-
cei elemeit igyekeznek is kiemelni. Ám a látszólag
nemzetközileg egynemű történeti stílusutánpótlások
ellen lázadó új stílus művészeinek is voltak alapve-
tően nemzetközi ambícióik. A bécsi szecesszió alko-
tói például csak látszólag utasították el az államilag
támogatott építészeti stílust; már csak azért is, mert a XX.
század első évtizedében ráadásul sokan éppen azért
kaptak állami megbízást, mert az osztrák császári
adminisztráció a multiethnikus kapcsolatokra épített
nemzetköziség nagybirodalmának képét kívánta köz-
vetíteni, amelyhez a bécsi geometrizmusban és egye-
temes szimbolizmusban vélt támaszra találni.¹¹

A historizmushoz a modernség jelzője is éppen
tudományos igényű, régészeti feltárásokon és új esz-
közökkel szerkesztett részletes felvételeken alapuló
eljárásmódja miatt tapad. A helyzetet bonyolítja, hogy
a nemzeti önrendelkezés politikatörténeti kategóriája
a nemzeti sajátosságokat közvetítő építészeti ugyan-
úgy modernné avatta, mint ahogyan a nemzetköziségre
törekvés is modern, újító szemléletet tükrözött. Az
ellentétek és az átfedések hálózata tehát semmiképpen
sem teszi könnyen kezelhetővé a historista/nemzetközi
és ellentéte, a szecessziós/nemzeti kategóriapárokat. A
dolgot még jobban nehezíti néhány kísérlet arra, hogy
számot adjanak a századfordulós építészeti stílusdi-
verzitás összefüggéseiről. Egy román művészettör-
ténész, Paul Constantin 1972-ben például felvetette,
hogy a vernakuláris ihletésű magyaros szecesszió és
az újromán stílus egyaránt egyfajta reformépítészeti
ernyője alá sorolható.¹² Csakhogy az általa vont pár-
huzam több problémával terhes: az újromán stílus
látható módon nem lázad a historikus stílusok hű
másolása ellen: Mincu egyértelműen másolta a keleti
szamárhátíves tornácozat, követői példászerű bizánci
törpegalériás zárterkélyeket alkottak, vagy már-már
tökéletesen ültettek át létező dél-romániai épületeket.
Ráadásul, ahogy Constantin maga is mondja, a nem-
zeti stílustörekvések egy jelentős része eltűnt az 1910-
es évek és az első világháború végével: „Az európai
építészet nemzeti iskoláinak születése a század elején
kétségtelenül fontos jelenség volt, amely az 1900-as
művészet újító vonulatához illeszkedett. Nem sokáig
létezhetett azonban, ezek a törekvések együtt tűntek
el az 1900 körüli művészettel.”¹³ A kérdés csak az,
hogy mikor? Miközben a lechneri alapokon nyugvó
irányszatra ez igaz, addig számtalan más népies törek-
vés a porondon maradt, a kései német *Heimatstil* és a
magyar népi neoreneszánsz egyformán kapcsolódott
a századfordulós modern, de nemzeti törekvésekhez,
viszont jóval később is hatottak. Sőt: a román nem-
zeti építészet – ahogyan ezt Constantinnak kellett
a legjobban tudnia – egyértelműen nem tűnt el az
„1900-as stílussal”, hanem éppen hogy megerősítette
pozícióit az első világháború befejezésével.

Ezért az említett négy kategória helyett inkább a
nemzeti romantika megjelölést javaslom.¹⁴ Bár a nem-
zeti romantika a modern politikai nemzetek olyan his-
torizáló, de újító művészeti törekvéseit jelöli, amelyek

a szecessziós mozgalommal részben párhuzamosan
fejlődtek, mégis ezáltal lehet világosabb a használatuk
a nemzetközit és nemzeti egyaránt jelentő népinél,
valamint az egyetemest és a lokálist egyformán meg-
testesítő historistáénál. Nemzeti romantikus tenden-
ciák ugyanis majdnem mindenütt voltak, ahol létezett
modern művészeti mozgalom *art nouveau*, *modern style*
vagy *Secession* néven. Tudatosan vegyítették a hagyó-
mányos szerkezeteket és díszítőmunkákat modern, újító

3. Kései, de következő stílustörekvések: a Bihar megyei
román görögkatolikus püspökség iskola-bérlőházának újromán
átalakítása, Nagyvárad, 1932–33.

törekvésekkel. A terminus a *Rund-* és a *Spitzbogenstil*-
re, vagy éppen a keleti motívumokat felkaroló XIX.
század közepi építési gyakorlatra is alkalmazható. Ez
utóbbi szellemében váltak az arabeszk díszítő motívu-
mok a *keleti eredet* jelévé mind a magyar, mind a zsidó
identitást kifejezni kívánó építészetben az 1850-es
évek Magyarországon.¹⁵ A nemzeti romantikát mégis
főleg az északi germán és skandináv népek, illetve
országok igen elterjedt, az észszerű népi építést és a
román kori formakultúra elemeit ötvöző mozgalmá-
nak tekintjük. Viszont nemzeti romantika nemcsak
a szuverén, hanem a nagyobb államalakulatban élő
kisebbségi népeknél, például a finneknél is kialakult,
akik ráadásul úgy voltak tudatosan egyszerre történe-
tiek és technikailag, valamint jelentésközvetítő szere-
pükben újítók, hogy ezen minőségek más kontextusból
ismert ellentéte nem okozott számukra problémát. A
történeti múlt bizonyos elemeit úgy idealizálták, mint
az adott nemzeti karaktert legjobban kifejező kor ma
is érthető stílusis elemeit.

Bár több szembevetendő példát lehet idézni (mint az
1900-as párizsi világkiállításra épített finn pavilont),
most egy kevésbé ismert, de annál jellegzetesebbet
választok. A szászországi Freiberg dómjának XIII.
századi déli kapuját (az „Aranykaput”) védő épület¹⁶ a
németországi nemzeti romantika egyik fontos példája:
a stilizált román kori és gótikus elemek, a rusztikus
és kváderkövek keverednek benne a hagyományosból

merítő modern szerkezeti megoldásokkal és a sokszor rendkívül leegyszerűsített, expresszív és a Jugendstilhez kötődő díszítőelemekkel. Mindez együtt a maga múltjáról és jövőképéről felismerhető koncepciót népszerűsítő közösség képét tárja a szemlélő elé. A jelen témára vonatkozóan: az újromán stílus esetében éppen azért pontos nemzeti romantikát mondani, mert az a déli román államalakulat történeti múltjának stílusrepertoárjából szemezget. Ráadásul olyan elemekből, amelyek ebben a kombinációban még nem váltak valamilyen nemzetközi irányzat elemeivé, így meggyőzően közvetíthette egy nemzetközi közegnek a maga stilizált önképét.

A MAGYAR KONTEXTUS

Mivel a magyar stílustörekvéssel kapcsolatos kulcsszereplők jórészt ismertek a hazai közönség előtt, itt inkább egy olyan problémára hívnám fel a figyelmet, amelyet több elméletíró, illetve elméleti ambíciókat dédelgető magyarországi építész is felismert. A magyar építészeti formanyelv kérdése az 1900-as évek elején egyértelműen túllépte a kor építészeti, művészettörténeti és néprajztudományi diskurzusának kereteit. Wlassich Gyula vallás- és közoktatási miniszter 1902. április 17-én, az Országgyűlés alsóházában elmondott beszédekben kijelentette:

„a szecessziós-stílust nem szeretem, [...] és mivel igen gyakran a magyar stílus neve alatt a szecessziós stílussal találkozunk, az én ízlésemnek ezen szecessziós stílus nem felel meg, [...]. [A]z építészet terén a stílusnak két része van. Az egyik az architektonikus stílus, és ez a fő; a másik pedig a dekoráció. Ha tehát alkalmaz valaki dekorációt egy magyar kakast: ez még nem teszi a stílust magyar stílussá. [...] Reám pedig sok építkezés azt a benyomást teszi, hogy akik a magyar stílusban akarnak dolgozni, bizonyos tekintetben szecessziós stílusban dolgoznak; hogy tehát ilyen szecessziós irányú stílus a vezetésemre bízott tárca körében a jövőben ne igen legyen lehetséges, iparkodni fogok

ezt megakadályozni, de az igazi magyar stílust ezalatt nem értem...”¹⁷

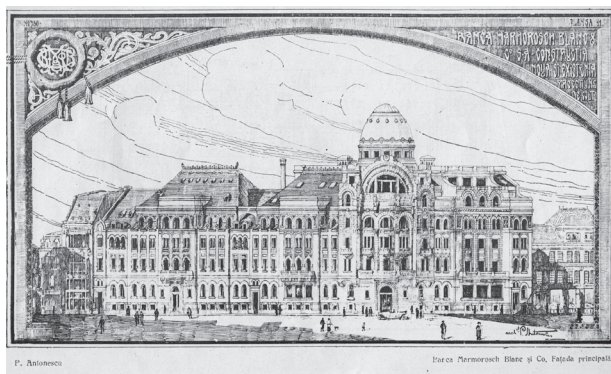
Wlassich nyilatkozata többeket is válaszra késztetett. Lyka Károly műkritikus *Szecessziós stílus – magyar stílus* címmel megjelent írásában¹⁸ ellene vetette, hogy a szecessziós stílus nem időleges irányzat, hanem azoknak az törekvéseknek a gyűjtőneve, amelyek a mindenkor aktuális művészeti tendenciákat szeretnék megújítani. Az tehát, amit ma szecesszióknak neveznek, csak akkor érdemes erre a névre, ha újító, modernizáló tendenciákat képvisel. Az építész Lechner Ödön pár évvel későbbi, összefoglaló igényű cikke sem Lykára, sem Wlassichra nem hivatkozik ugyan, de nyilvánvalóan nagyon hasonló ellenvetéseket fogalmazott meg:

„Magyar formanyelv! Még akiben jóakarát lenne [...] gúnyosan mosolyog és rámondja, hogy: szecesszió! [...]. Azt kell felelnem ezeknek, hogy mindig, ami most klasszikus vagy legalábbis történelmi, és ami előtt ők most dogmatikus hittel meghajolnak, valaha modern volt, és szecesszióból származott – akár disszidenciából, akár forradalomból. Csak a szó nem volt meg, a szecesszió fogalma igen.”¹⁹

Lechner és Lyka gondolatai nagyon hamar népszerűvé váltak. 1908-ban, a nagyváradi városháza közgyűlési termében tartott *Megfagyott zene* című előadásában Jakab Dezső a sajtóbeszámolók szerint

4.1. A stílusok átjárhatósága: Gellért Nagyszálló, Budapest, 1930-as évek

4.2. A bukaresti Marmorosch–Blank bankszékház, Bukarest, tervváltozat, 1910-es évek vége *Arhitectura*, 1924. 55. old.

17 ■ Wlassich Gyula válaszbeszéde. In: *Az 1901. évre, október 24-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. 5. kötet, hiteles kiadás. Athenaeum, Bp., 1902. 398. old.

18 ■ Szecessziós stílus – magyar stílus. *Művészet*, 1902. 3. szám, 164–180. old. Lyka írása a *Kis könyv a művészetről* c. gyűjteményes kötetében (Singer és Wolfner, Bp., 1904.) szerepelt, de az 1964-es kiadásából (Képzőművészeti Alap) már kimaradt.

19 ■ Lechner Ödön: A magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. In: *Lechner Ödön írásai*. Szerk. Sümegi György. Corvina, Bp., 2020. 62–76. old. Lechner Ödön cikkét is eredetileg Lyka folyóirata közölte: Lásd: *Művészet*, 1906. 1. szám, 1–18. old.

„[m]egcáfolta azt az általános tévedést, amelyet a szecesszió iránt szinte mesterségesen idéztek elő. A szecessziótól való irtózás nem egyéb [sic!], mint félelem az előrehaladástól. A szecesszió ugyanis nem jelent egy határozott művészi irányt, hanem a modern stílusok viszonyát a régi megszokott irányokkal szemben. Ilyenformán a barokk a *renaissance*-szal szemben határozottan szecessziós volt.”²⁰

Az ezekben foglalt gondolat, hogy a szecesszió nem más, mint egy mindenkori nemzetközi felhívás azokhoz, akik valami újat akarnak, az első világháború végével főleg a nemzeti építészet mellett elkötelezettek körében teljesen lekerült a napirendről. Elsősorban azért, mert a „nemzeti” vagy „nemzeti magyaros” formanyelv tartalma ezekben a század eleji szövegekben felettébb homályos.

A magyar nemzeti stílus meghatározására az első világháború végéig éppen a változó és heterogén körülmények miatt számtalan válasz érkezett. Egyszerre voltak ott Lechner gazdag ornamentikájú, hatalmas tömegű épületei; tanítványainak a mestert sokszor követő, de példájától rengetegszer elrugaszkodó kísérletei (Komor Marcell és Jakab Dezső építette a nagyváradi Fekete sas palotát, illetve a marosvásárhelyi kultúrpalotát is, mindössze három év különbséggel); a szintén Lechner-tanítvány Lajta Béla grandiózus protomodern, tulajdonképpen korai *art deco* kompozíciói; a bécsi iskolázottságú Medgyaszay István technicista ideológiából kinövő, a fa anyagcseréjére hivatkozó vasbeton szerkezetei; Spiegel Frigyesnek a finn és svéd nemzeti romantika elemeit ötvöző modern alaprajzú bérházai;²¹ Wigand Ede egyszerű, funkcionális és népies házai; valamint a Fiatalok csoport holdudvara (főleg Kós Károly, Zrumeckzy Dezső, Mende Valér) a finn nemzeti romantika szerkezetein és az angol *Arts and Crafts* mozgalom szemüvegén át értelmezett kalotaszegi népi, illetve középkori ornamentikából merítő, részben tradicionális, részben modern épületei. A világháború vége hozta átrendeződésben sokak ennél markánsabb és egyértelműbb üzenetre vágytak. A viták és próbálkozások szereplői nagyon gyorsan eljutottak a vélt és valós ősiségről szóló koncepciókhoz, illetve először a történeti, majd a funkcionalista értelmezésekhez. Egyedül Kós Károly tartott ki 1920 után is következetesen eredeti épülettömegei és szerkezeti megoldásai mellett, éppen ezért is maradt minden invenciója ellenére meglehetősen elszigetelt alkotó.

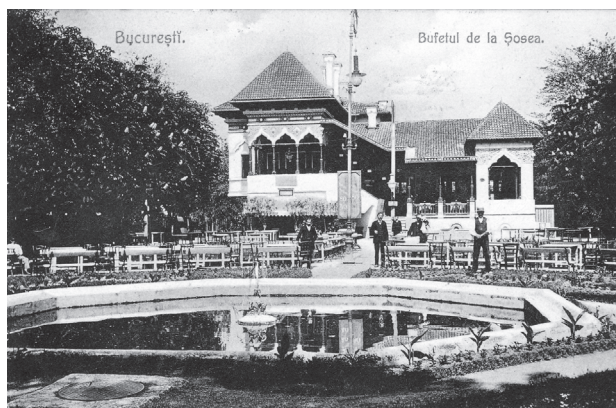
Azzal a kérdéssel, hogy Lechner ismert szövege mennyire tekinthető a sajátjának, itt nem kívánok foglalkozni.

²⁰ ■ *Nagyváradi Napló*, 1908. február 19. 3. old. Az úgynevezett *Szabad Lyceum* című kezdeményezés a Társadalomtudományi Társaság nagyváradi szabadegetemi fiiláléja akart volna lenni, de összességében csak mérsékelt sikert aratott.

²¹ ■ Ennek egyik szép példája található máig Nagyváradon. A Markovits–Mathézer-ház (1910–11) téglaboritást és sok klasszicizáló díszítőelemet kapott, miközben az parkány és a főbejárat faragott faelemei, illetve zsinclfedelei kevert finn–kalotaszegi jellegű együtttest alkotnak. Lásd a 6. képet.

5.1. *Megváltozott arányok* 1. Módos román paraszt háza Ploiești, XVIII. század vége (*Arhitectura*, 1924.)

5.2. *Megváltozott arányok* 2. Az „Országúti büfé” (az 1890-es párizsi világkiállítás román pavilonja, építés: Ion Mincu)

5.3. *Megváltozott arányok* 3. Bukaresti újromán-mór, kevert stílusú hatemeletes bérház, 1928. (építés: Arghir Culina)

A ROMÁN KONTEXTUS

Az egyesült Románia modern, független államiságát a XIX. századtól kezdve tudatos építkezés révén sikerült elérni. Ebben román értelmiségiek már igen hamar a közös kultúra kialakításának szántak komoly szerepet. Nem volt könnyű dolguk, ugyanis a románok lakta terület kulturálisan meglehetősen nagy különbségeket mutatott a kvázi azonos nyelvet beszélők között is. Ennek ellenére a XIX. század művelt és elkötelezett fői világosan látták, hogy a parasztságnak ebben az egységteremtésben komoly szerepet kell szánni. A kor egyik legjelentősebb kritikusa és esszéírója, Alexandru Odobescu (1834–1895) rögtön egy „fordított” perspektívát vázolt fel egyik, még párizsi tartózkodása során fogalmazott írásában. Ebben a modern kor vívmányainak használatára evidenciaként tekintett ugyan, de az új építés kialakítandó stílusát nem a társadalmi igényekhez kívánta igazítani, hanem a társadalmi igényeket szeretne volna hozzáalakítani egy okosan kimunkált új építési morálhoz:

„Egészen új elméletre van szükség, [...] amelyben figyelembe veszik a fizikának, a fénynek, a hangnak, hőnek legkisebb törvényeit is. [...] figyelembe kell venniük nemcsak a természet általános törvényeit, hanem a helyi körülményeket is. Be kell hatolniuk az építészet szellemébe, a népi kell, hogy legyen új építészeti eszméjük kifejezője. Mint ahogyan a kínaiak a sátorformát fogadták el egész építészetükben, a román építésznek a parasztház és a kalyiba alakját kell elfogadnia. Épületét csak akkor fogja az egész nemzet elfogadni, ha a román paraszt is fel fogja ismerni a középületek és paloták vonalaiban a maga kis házának vonalait.”²²

Igény tehát itt nem annyira a történeti formakultúrával szemben kivívható változásra volt, hanem éppenséggel annak kreatív feldolgozására már az 1850-es évektől kezdve. Így történhetett az is, hogy az egyesült román „Ökirályságban” (Havasalföld és Moldva de facto 1860 óta fennálló közös államalakulatában) a nyugati modern történetkritikus stílusok igen csekély hatással voltak a *beaux-arts* historizmus jegyében fogant városközpontokra. A nemzeti stílus egyértelmű megtalálása volt itt a döntő, és az szinte teljesen kielégítette az újdonságra támasztott igényt.

Nem véletlen, hogy Ion Mincu (1852–1912), a román stílustörekvések talán legjelentősebb szószólója, a szervezett román építészképzés máig emblematikus figurája nem csak erős meggyőződéssel látott munkához ugyancsak Párizsból való hazatérése után. Az első pillanattól fogva azzal is tisztában volt, hogy tevékenysége nem ösztönöztet a visszatérés egy biztos ösiséhez, hanem a létező hagyományos formai elemekből építkező, de éppen általa szintetizált stílus, amely-

6. Finn, svéd és magyar nemzeti romantika keveredése:
A nagyvárad Markovits–Mathézer-ház ma
(építész: Spiegel Frigyes)

nek megszilárdítása időt igényel. Az első új épület, amely ebben a szellemben fogant, Iacob Lahovary 1884 és 1886 között tervezett családi háza volt. Lahovary tábornok déli fanarióta családból származott, és az orosz–török háborúban harcolt a román független királyság elismeréséért. Mincu érzékelteti, hogy egyáltalán nem volt könnyű az első olyan épületet megtervezni, amelyet ilyen megrendelői háttérrel „románnak” nevezhetett:

„Amikor Lahovary tábornok eljött hozzám, és arra kért, hogy román stílusban építsek neki, illetve utána is, amikor kápolnaként egy kis román templomot kért tőlem – és hogy’ azonosult a román néppel ez az idegen eredetű férfiú –, az én elmém az anyag tekintetében még igen homályos volt, hiszen csak most érkeztem vissza az országbá. Látam néhány kolostort, néhány hegyvidéki házat, meg egynéhány fényképet, amelyet Alpar [Alexandru Paraschivescu – Z. D.], a festő készített, és ez volt minden. A feladathoz a legjellegzetesebb és legegyszerűbb kifejezést kerestem, főleg, hogy a kis méret ezt meg is engedte. A polikrómiához nyúltam, ami a románok vérében van, és éppen ezért, illetve annak szépségéért és tartósságáért a fajanszhoz. Úgy gondolom, hogy ez román hangulatot áraszt.”²³

Amit a mai történész Mincuról és kortársainak törekvéséről, illetve a román városok kései, de nyugati

22 ■ Alexandru Odobescu: A művészetek jövője Romániában. Ford. Tenkei M. Pirokska. In: uő: *Pszudokünetikosz*. Dacia, Kolozsvár, 1984. (1851). 24–42. old.

23 ■ Spiridon Cegăneanu: Ion Mincu. *Arhitectura*, 1941. 1. szám, 31. old.

24 ■ Ennek központi gondolata, hogy a „kelet-európai fővárosokat nem egyszerűen kiválasztották, hanem megépítették”. Erről és Bukarest mint nemzeti főváros XIX–XX. századi megépítésének szimbolikus stratégiáiról: Emanuela Costantini: *La capitale imaginata. L'evoluzione di Bucarest nella fase di costruzione e consolidamento dello stato nazionale romeno (1830–1940)*. Rubbettino, Soveria Mannelli, 2016.

25 ■ Lásd a 4.1. és 4.2. képeket.

mintákat követő fejlődéséről mond, tulajdonképpen nem okoz meglepettséget. Ennek értelmében Bukarest sem egy ősi, hanem egy „elképzelt” főváros, a román nemzeti építészet nem történeti szükségszerűség, hanem a XIX. század végén kezdődő, majd országosan felkarolt és a kedvező történelmi körülmények, területi gyarapodások által is megerősített sikerprojekt.²⁴ Modern célokat szolgált abban a reményben, hogy így olyan erős, vizuális kultúrájában is egységes összetartó közösség jön majd létre, amely számtalan történeti körülmény következtében a kiválasztott művészeti előzmények idején, éppen ott és akkor nem jöhetett létre. Persze ezek a művészeti előzmények sem egyértelműek. Elég csak a román délvidéki építészet változatos példáira gondolni, amelyek egy évtizedekig ható stílustörekvés alapjait képezték. Az újromán stílus egyik fontos forrását adó havasalföldi lakótornyokból harminc sem maradt a XIX. század végére, miközben Bukarestben már az első világháború előtt több száz újromán villa és középület épült fel. A részben tradicionális elemeket is tartalmazó, nagy volumenű építkezések között olyan is volt, amely eredetileg a környező országok nagyvárosainak épületeiből merített ihletet. Petre Antonescu, az újromán stílus második hullámának egyik legfontosabb alakja például az 1910-es évek végén még olyan tervet készített az egyik legnagyobb bukaresti bankvállalat, a Marmarosch–Blank székházára, amely tömegében és formai megoldásaiban egyértelműen utalt a budapesti Gellért Nagyszállóra.²⁵ A banképületet az 1920-as évek elején már hangsúlyosan újromán ornamentikával, optikai lapos tetővel adták át, annak ellenére, hogy a belseje a kései szecessziós-szimbolista festészet és *art nouveau* ornamentika legszebb helyi példáit nyújtja. A homlokzati átalakítás viszont éppen azért nem jelentett különösebb teherteremt, mert egyértelmű volt a cél: a román egység művészeti reprezentációja, amely nagyvonalúan átsiklott a román kultúrában megtalálható természetes különbségek fölött.

NAGYVÁRAD

A magyar nemzeti építészeti törekvések majd mindegyike tetten érhető Nagyváradnak a XIX. és a XX. századok fordulóján kialakult városképén. Az akkori épületek szinte valamennyi darabját hatalmas örömmel fogadták a korabeli sajtóban. Az örömmámor azonban elfeledteti, hogy ehhez – ahogyan a régi pesti belvárosban is – Nagyvárad XVIII–XIX. századi, kisléptékű, de nagyrészt egységes és a hosszú XVIII. század hangulatát árasztó

7. Nagyvárad főtere 1870, 1900 és 1910 körül:

A régi klasszicista és barokk épületek, kései copf és historizáló díszítéssel, eltűnt 1905-ben az új neobizánci romantikus görögkatolikus püspöki palota befejezésével (építész: ifj. Rimanóczy Kálmán)

7.1. A kis piactér 1870 körül a barokk Szent László-szoborral, Nagyvárad, 1870 k.

7.2. A nagyváradai kis piactérről az új bronz Szent László-szoborral. Körösvidéki Múzeum, Nagyvárad

7.3. Az új görögkatolikus püspöki lak. Nagyvárad

központi tereit és utcáit elbontották.²⁶ A XIX. század végi lokális román nemzeti romantika jegyében az illetékesek teljesen feladták a régi román görögkatolikus püspökség barokk, illetve copf stílusú székhelyét, és helyette egy neobizánci elemekkel tarkított, grandiózus palotát emeltek 1905-ben ifj. Rimanóczy Kálmán tervei szerint. Vele átlósan szemben a provinciális klasszicista Fekete sas fogadó helyén épült meg 1908–9-ben Komor Marcell és Jakab Dezső tervei szerint a Lechner-iskola egyik vidéki főműve, a Fekete sas palota, a kor egyik legnagyobb helyi ingatlanfejlesztői teljesítménye, amely bér- és üzletház és szórakoztatóipari komplexum volt egyszerre, több fedett vásárlókorzóval. Mellette két copf-klasszicista kereskedőházat bontottak el, hogy helyet nyerjenek a bécsiesen geometrikus, de díszítésében helyi népművészeti motívumokat használó Moskovits Adolf és fiai féle bérháznak (Vágó László és József utolsó közös terve 1911-ből). A Fialatok csoporthoz köthető Mende Valér négy modern bérházat és egy új homlokzatot tervezett a város központjában jórészt kétszintes házak helyére, illetve átalakításukkal (köztük kiemelkednek az Ertler Mór, Nemes Áron és Fodor Izsó megbízásából épültek). Ennek a bontó-építő hévnek az első világháború kitörése nagyjából véget vetett ugyan, és a magyaros stílustörekvések ebben a formában többet nem kerültek elő a városban, ám a berendezkedő román közigazgatás folytatta az átalakítási gyakorlatot. A görögkatolikus egyház 1920 után hatalmas lendülettel fogott szimbolikus építkezésekbe, míg – a román nemzeti építészet főbb műveéhez képest egy évtizednyi lemaradással – három utcára néző, XIX. századi német romantikus jellegű, *Rundbogenstil*-elemeket ötvöző épületkomplexumokat teljesen át nem építették az új román állam hivatalos bizánci-balkáni-olténiai keverék stílusában.²⁷

Ennek a folyamatnak az eredményeként Nagyvárád nemcsak a XVIII–XIX. századi régi épületeit veszítette el,²⁸ ennél több is változott: a város egykori piacterein kritikusan megnövekedett az új épületek mérete, párkánymagasságukat a város fejlődése mind a mai napig nem érte utol. Ráadásul az alkalmazott építészeti és népművészeti elemek ilyen magasságban és léptékben megszokott közegükben nem voltak jelen. A három szint magasságban látható faeresz vagy az épület negyedik szintjén megjelenő tulipános minta természetes környezetében meglehetősen ritka volt. A megmaradt kisebb léptékű házakat pedig éppen a magyar és a román nemzeti romantika térnyerése nyomán felhúzott épületek méreteire hivatkozva bontották el a még megmaradt városközpontban. Ez jól mutatja a két, egymást követően uralkodóvá vált nemzeti romantikus építészet egyik fő problémáját: a lépték felnagyítását és az arányok megbontását.²⁹

A földszintes és egyemeletes házak helyére három-, négy- vagy akár ötszintes épületek kerültek, amelyek egyrészt irányt adtak a nagyvárosi modern fejlődésnek, másrészt óriási mértékben túlbecsülték a felhasznált népi/vernakuláris for-

ráskor teljesítőkéességét. Azok az épületek, amelyeknek eleinte a magyar állam uralkodó népének sajátosságaira, majd a román parasztokat a saját házaik sziluettjével a román állam egységére kellett volna emlékeztetniük, elég gyorsan hatalmasra nagyított népi ornamentikába csomagolt modern bérház- és palotaegyüttessé váltak. Ez máig jól szemlélteti az építészeti és nemzetépítési tendenciák változását, viszont erősen megnehezíti a korábban létrejött város sajátosságainak megismerését.³⁰

ÖSSZEGZÉS

Az elmondottakat a következőképpen foglalhatjuk össze. Kiindulópontunk szerint mindegyik „nemzeti” stílusban van valami abból, amit az építészettörténet a nemzeti romantikus mozgalmak célkitűzéseként azonosítanak. A magyar és a román nemzeti építészetben, vagyis a magyar népiességben és az újrómán művészeti mozgalom kiindulópontjában közös volt, hogy mindkettő közvetíteni kívánt a hagyományok és a modern életforma között, miközben mind a kettő a népi építés kisléptékű alkotásaiból indult ki. Amikor viszont ezeket az átvett népi stíluselemeket felnagyították, monumentálissá tették, letértek arról az útról, amelyet maguknak eredetileg kijelöltek. A lokális, helyi törekvések tehát itt nem csak azt jelentik, hogy az egyes országok, népek vagy erős önálló identitású régiók sajátos építészeti és művészeti stílusokat tudtak kialakítani, vagyis a modern tartalmat a helyi formavilággal összekapcsolva elfogadtatni. A lokalitás itt inkább azt a problémát jelenti, hogy a megrendelők és „fejlesztők” tekintettel voltak-e a helyi sajátosságokra akkor, amikor építéshez fogtak. Nagyvárádon, úgy tűnik, a lokális szempontok eléggé kis szerepet játszottak a város fejlesztésében, és ebben jórészt a kordivatot követték. A XVIII–XIX. századi Várád eltűnt, és maradványait máig nagyon nehezűnkre esik felismerni; annál gazdagabb a modern stílus (avagy a szecesszió) és a nemzeti romantika fennmaradt összefonódásainak példatára. □

26 ■ Egy régi épület bontásáról és az új pozitív recepciójáról jó áttekintést nyújt: Kémenes Mónika: A nagyváradi római katolikus püspökök 18. századi rezidenciája. *EME Dolgozatok* XVIII. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013, 121–151.

27 ■ Lásd 2. kép. A görögkatolikusok háború előtti és utáni építkezéseit is nagyon jól dokumentálják Mircea Pașca helytörténeti munkái. Lásd: Mircea Pașca: *Palatul episcopal greco-catolic din Oradea*. Primus, Oradea, 2017. és *Arhitectul Anton Szallerbeck. Stil național românesc. Școli greco-catolice în Oradea și Beiuș*. Primus, Oradea, 2011.

28 ■ Lásd a 7.1. – 7.3. képeket. Nagyvárád barokk és klasszicista építészeti örökségéről, illetve arról, hogy a második világháború előtti évekre hogyan csapott meg a város XVIII–XIX. századi világi és egyházi épületállománya, jó áttekintést ad Bíró József doktori értekezése: *Nagyvárád barokk és neoklasszikus építészeti emlékei*. Centrum Kiadóvállalat, Bp., 1932.

29 ■ Lásd az 5.1 – 5.3. képeket.

30 ■ A nemzeti stílusokra, így az újrómán építészetre is jellemző aránytévesztés problémáját a román nyelvű szakirodalom is tárgyalja. Lásd például: Augustin Ioan: *Khora*. Paideia, București, 1998. főleg: 40–42. old.

Bernáth László – Kocsis László (szerk.): Az igazság pillanatai?

METAFILOZÓFIAI VÁLASZOK A SZKEPTIKUS KIHÍVÁSRA

Pesti Kalligram, Bp., 2021. 460 old., 3990 Ft

Tózsér János néhány éve megjelentetett egy könyvet arról, hogy mivel a filozófiában kezdettől fogva diszszenzus, folytonos egyet nem értés uralkodik, a filozófia kudarcra van ítélve, amiért is a filozófusoknak fel kell függeszteniük filozófiai nézeteiket (Tózsér János: *Az igazság pillanata*. Pesti Kalligram, Bp., 2018.). A könyv körül vita alakult ki, amelynek anyagát ez a kötet tartalmazza, szám szerint huszonnégy vitacikket, valamint Tózsér János válaszát a bírálótokra.

E helyütt a recenzens, nem tudván elnyomni magában öreg tanári reflexeit, hadd tegyen bevezetőül egy szubjektív megjegyzést: örömmel fedezte fel a kötet szerzői között szép számmal az ELTE analitikus filozófiai doktori programjának hajdani hallgatóit, nem utolsósorban magát Tózsér Jánost, akivel kollégái színvonalas kritikái észrevételeikkel szállnak vitába.

De mi is pontosan a vita tárgya?

Tózsér a metafizikai szkepszis álláspontjára helyezkedve nem egyszerűen azt állítja, hogy a filozófia kudarcra van ítélve, hanem pontosabban szólva azt, hogy a filozófia sikertelen *episztemikus* vállalkozás, mert egyetlen filozófiai problémát sem sikerült megoldania, és egyetlen filozófiai igazsággal sem tudott előhozakodni. A filozófusok között így szükségképpen nincs egyetértés, s nincs olyan filozófiai elmélet, amelyet mindenki elfogadna. A konklúzió: a mondottakból kifolyólag egyetlen filozófus sem tarthatja fenn komolyan nézeteit.

Mindezt egy részletesen kidolgozott érvelés hivatott bizonyítani. A kötet majd mindegyik tanulmánya idézi Tózsér érvét, tegyük itt mi is ezt:

1. a filozófia episztemikus vállalkozás: a filozófusok filozófiai problémák megoldására vállalkoznak.
2. A filozófia sikertelen episztemikus vállalkozás: a filozófusok egyetlen filozófiai problémát sem oldottak meg.
3. Ha a filozófusok egyetlen filozófiai problémát sem oldottak meg, akkor a filozófia művelése nem alkalmas módja a filozófiai problémák megoldásának.
4. Ha a filozófia művelése nem alkalmas módja a filozófiai problémák megoldásának, akkor a filozófia módszerei rosszak és megbízhatatlanok.
5. Ha a filozófia módszerei (a filozófiai problémák megoldására) rosszak és megbízhatatlanok, akkor a filozófusok rossz és megbízhatatlan módszerek alapján alakítják ki és igazolják a filozófiai álláspontjukat.
6. Ha a filozófusok rossz és megbízhatatlan módszerek alapján alakítják ki és igazolják a filozófiai álláspontjukat, akkor a filozófusok normatív értelemben nem hihetik azt, hogy a filozófiai álláspontjuk igaz.

Következésképpen:

(K1) A filozófusok normatív értelemben nem hihetik azt, hogy a filozófiai álláspontjuk igaz.

Továbbá:

7. Ha a filozófusok normatív értelemben nem hihetik, hogy a filozófiai álláspontjuk igaz, akkor a filozófusoknak fel kell függeszteniük a filozófiai álláspontjukat.

Következésképpen:

(K2) A filozófusoknak fel kell függeszteniük a filozófiai álláspontjukat.

A fenti premisszák bármelyike támadható, ahogyan ez látható is a kritikák többségéből. Majdnem mindegyik vitatja az egyik vagy a másik premisszát, vagy a levezetés egészét.

Emeljük ki mindjárt az első premisszát. Többen egyértelműen elvetik, hogy a filozófia episztemikus vállalkozás lenne. Demeter Tamás cikkének egyenesen az a címe, hogy „a filozófia nem episztemikus vállalkozás”. Írásában kijelenti: „Szerintem Tózsér Jánosnak sem a filozófiai vizsgálódás természetével, sem pedig [...] minden vizsgálódás legáltalánosabb céljával kapcsolatban nincs igaz” (23. old.).

A hozzászólók többsége elfogadja ugyan, hogy a filozófia többek közt episztemológiai vállalkozás *is* (Hankovszky Tamás: „nem tagadom, hogy a filozófia episztemológiai vállalkozás is volna”, 283. old.), de szinte senki sem tartja erre leszűkíthetőnek.

Egy recenzió természetesen nem dolga, hogy igazságot tegyen a vitázó felek között, akik az ismertett könyvben szerepelnek. Ezúttal azonban nem tudom zárójelbe tenni saját véleményemet: magam is úgy gondolom, hogy a filozófia *nem* episztemikus vállalkozás, legfőljebb része és segítője episztemikus vállalkozásaink kivitelezésének, amennyiben elvégzi a hozzájuk szükséges fogalmak elemzését. Ennek ellenkezőjét gondolni a filozófia történetének és az európai kultúrában játszott szerepének negligálását jelenti. Tózsér *szubsztantív* igazságok kimondását várja a filozófusoktól, amivel szintén vitát gerjeszt. Sok filozófus (így a múlt század analitikus gondolkodói, de nem csak ők) ugyanis úgy véli, hogy a filozófia „másodfokú diszciplína”, vagyis nem a világról tesz kijelentéseket, hanem a világról alkotott hétköznapi, tudományos és vallási fogalmaink logikáját tárja fel. A filozófia ezek szerint a gondolkodás reflektív szintjéhez tartozik, ami szűkebb értelemben megfelel a gondolkodás történetéről alkotott képünknek, tágabb értelemben pedig annak, hogy az emberi elmének általános (és egyedülálló) tulajdonsága a reflexió képessége és a reflexióra való beállítottság. A filozófia pon-

tosan elménk e képességének intézményesült kifejeződése. Azt, hogy a filozófia nem szubsztantív igazágokra törekszik, vagyis nem a világról tesz kijelentéseket, a kötetben Kocsis László úgy fogalmazza meg, hogy „a filozófiában nem tényeket keresünk”, s ezért „a filozófusok célja nem lehet igaz kijelentések kimondása és konkluzív érvekkel való igazolása” (91. old.), miközben – félreértés ne essék – az sem lehet persze a céljuk, hogy hamis kijelentéseket tegyenek.

Tőzsér érvét illetően az egyik leggyakoribb, s alighanem jogos kritikai észrevétel az, hogy az érv körben forgó és öncáfoló (Márton, 155. old.; Szabó, 168. old.; Bárány, 199. old.; Bernáth, 295. old.). El kell ismerni, Tőzsér megpróbálja elhárítani az öncáfolat veszélyét, mégpedig úgy, hogy az általa felállított kritériumot alkalmazva, érvének premisszáiban csak empirikusan igazolt állításokat és truízusokat használ föl. Ám kritikusi szerint ez egyáltalán nem óvja meg az öncáfolat veszélyétől. (Sőt Márton Miklós állítása szerint „Tőzsérnek nem sikerül kivédenie az öncáfolat vádját”, 155. old.).

Eltekintve attól, hogy maga a szóban forgó kritérium cseppfolyós és bizonytalan, vajon mennyire tekinthető empirikusan igazoltnak például a második premissza, amely szerint a filozófusok egyetlen filozófiai problémát sem oldottak meg? Ez filozófiatörténeti kérdés, melyre csak elmélyült kutatások alapján lehet választ adni. Vannak a kötet szerzői között is, akik úgy vélik, hogy kétséges, mennyiben támasztható alá a filozófiai problémák megoldhatatlanságáról szóló eszmefuttatás (Sutyák, 123. old.), vagy akik pozitíve azt állítják, hogy *vannak* megoldott filozófiai problémák (Bárány, 201. old.).

Mint mindjárt az elején láttuk, a filozófia episztemikus sikertelenségéről szóló érvelés alapját az egyetemes disszenzusra hivatkozás teremti meg. Ezen a ponton természetesen újabb kérdések merülnek fel. Vajon valóban olyan nagy probléma a disszenzus? Vagy ellenkezőleg: nem éppen lételeme a filozófiának? Mindenesetre Hankovszky Tamás, Tőzsér bírálói közül nem egyedül, ez utóbbit gondolja, kijelentve: „a nézőpontok

különbségétől elválaszthatatlan disszenzust nem kudarcnak tekintem, hanem egyrészt a filozófia forrásának, másrészt annak a módnak, ahogyan [...] egy megfelelően népes közösségben az igazságot birtokolni lehet” (285. old.).

Tőzsér könyvéből a filozófiának olyan képe rajzolódik ki, ahol a szereplők magányos filozófusok, akik elszigetelt elmékként állnak szemben a megoldhatatlan filozófiai problémákkal. Ennek a képnek problematikus voltára hívja fel a figyelmet Bárány Tibor. „Az is komolyan csökkenti – mondja Bárány – Tőzsér elemzésének intellektuális vonzerejét, hogy nem vet számot a filozófia nevű episztemikus vállalkozás társas jellegével, és általában a filozófia művelésének társadalmi-intézményes kontextusával”, mivel a filozófusok „nem egyénileg keresik az igazságot, hanem a tudományos közösség részeként” (203–204. old.). Ez, tegyük rögtön hozzá, magában foglalja a történelmi dimenziót, hiszen a filozófiai problémáknak történetük van, néha ezeréves történetük, s a tudományos közösség, vagyis a filozófiai iskolák, úgyszintén száz és ezer éven át foglalkoznak velük, megoldásaikat és ellenvetéseiket tovább hagyományozva az utánuk jövő filozófusoknak.

Tőzsér szkepszise *metafilozófiai* jellegű, hiszen szándéka szerint csak a filozófiai megismerésre vonatkozik, nem terjed ki az emberi ismeretekre általában, s főképpen nem a tudományos megismerésre. Ellenben semmilyen metafilozófiai szkepticizmus sem állhat meg a lábán metafilozófiai keretelmélet nélkül, ám épp a metafilozófiai szkepticizmus lehetetlenné is teszi egy ilyen elmélet kidolgozását (187. old.). Következésképpen egy ilyen elmélet hiányában, nincs akadálya annak, hogy a metafilozófiai szkepszis a tudás lehetetlenségét állító általános szkepticizmussá váljon. Tőzsér könyve ily módon egy általános szkepticizmus hirdetőjének tekinthető.

A kötetet Tőzsér írása zárja *Két év „távlatából”* címmel, melyben mindegyik bírálójának külön-külön válaszol. Érdekes és a filozófia történetében is ritkaságszámba megy ez a válasz, hiszen Tőzsér kijelenti, hogy

könyve koncepcióját elhibázottnak tartja, s azóta írt is egy új könyvet. Elismeri, hogy nem tisztázta a filozófia mint episztemikus vállalkozás fogalmát, s így nem világos, minek a sikertelenségét bizonygatta. Emellett helytelennek tartja, hogy a metafilozófiai nézetek közül a szkepticizmus (vagy metaszekpticizmus) mellett kötelezte el magát. Úgy tűnik tehát, hogy utóbbi nézetét ezzel teljesen visszavonta. Ami viszont a válasz szubsztanciális részét illeti, lényegében megismétli korábbi gondolatait, persze a szkeptikus felhang nélkül.

Tőzsér könyve egy régi játszma újrajátszása. S nem is az első, hanem a sokadik. Ebben a partiban a legnagyobb játékos mind a mai napig Kant. Az olvasóban fel is merülhetett a kérdés, hogy Kant után miért volt minderre szükség, miközben mindannyiunknak, beleértve a filozófusokat, sokkal nagyobb gondjaink vannak, mint a filozófia csepülése episztemikus sikertelensége miatt. Az itt ismertetett kötet megváltoztatta ezt a benyomást. Tőzsér könyve mindenestre alkalmat adott arra, hogy Bernáth László és Kocsis László kiváló szerkesztésében megszülessen egy magas színvonalú tanulmánykötet a fiatalabb filozófus generáció részvételével az örökké aktuális kérdésről: arról, hogy mi a filozófia természete.

KELEMEN JÁNOS

Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet

Szerk. Bene Sándor, Pintér Márta Zsuzsanna. *Liceum, Eger, 2021. 584 old., 7500 Ft*

[*Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760 k.)* Rebakucs-konferencia, Eger, 2020. szeptember 3–5.]

Nagyon megilletődtem a Zrínyi-szövegtől, amelyet a Rebakucs [Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport] 2020 őszi egri konferenciája szerkesztett anyagát közreadó könyv bemu-

tatóján Csöre Gábor színművész szavalt el, mert egyrészt még hozzászólásként is lehetett értékelni azon nézetek ellenében, amelyek Zrínyit rossz vagy hibás verselőnek tartották vagy tartják, másrészt pedig azért, mert szerepelt benne egy részlet az Ötödik énekből is, ahol Zrínyi használ egy terminus technicust, azaz szakkifejezést hazánkra, Magyarországra, amelyet addig meglehetősen kevesen alkalmaztak jelzőként erre a királyságra (talán ő az első?).

„Harcolnunk pediglen nem
akármilyen okért
Kell, hanem keresztény szerelmes
hazánkért”

(*Szigeti veszedelem*, V/27., 1–2. –
kiemelés Sz. L.)

A konferencia egyik korábbi előadásán elhangzott egy II. Lajos királyunktól származó levél, amelyben a „res publica Christiana” latin kifejezés szerepel. Egyszer régen Kulcsár Péterrel beszélgettünk arról, hogy ezt a Bonfininél rendkívül gyakori fordulatot lehetetlen szövegösszefüggéstől mentesen, egy állandó jelzős szerkezettel lefordítani, mert hol ezt jelenti, hol azt. Kulcsár maga „keresztény államiságnak” fordította – pedig az államiság szó akkor még nem is létezett, de így próbálta megközelíteni a latin jelentésmagját, vagyis valami olyasmit, ami közös a szóban forgó, török megtámadta európai államokban –, de lehet úgy is fordítani, hogy „keresztény közösség”, vagy valami hasonló, annak viszont nincs köze az államhoz.

Nagyon is megnyugtató tehát a hallott „keresztény hazánk” a két Zrínyi, vagyis a szigeti hős és a költő szájából. Bonfini Zrínyi természetesen olvasta, tudjuk azt is, hogy nyilatkozata szerint az ő könyve a magyarok számára az Öszövétség, és nem tartom elképzelhetetlennek, hogy egy méltatlanul elfeledett és szerintem remekírónak nevezhető váradi kanonok, a csik-kászoni László Pál (?–1729) – akinek Petrarca-fordításáról éppen a konferencián tartott *Sarlós Szent Petrarca* című előadásomban beszéltem – viszont nyugodtan olvashatta Zrínyit. A

könyvet ugyanis az akkor már régóta bujdósóvá lett Mikes Kelemen nagybátyjának, Mikes Mihálynak ajánlotta, aki korábban maga is Rákóczi lelkes híve volt, s egy ideig szintén moldvai bujdósásra szorult, és akit így vigasztal az általa válogatott és fordított Petrarca-könyv utolsó fejezetében (amelyből kihagyta az összes antik példát, híres antik uralkodók, filozófusok vagy költők haláláról, így Ratio csak azzal tudja vigasztalni beszélgetőpartnerét, Dolort): „*Fájdalom*. Kard miatt veszek-e! / *Okosság*. Tehát néked egy sorsod vagyon, amaz dicsőséges férfiakkal, a’ kik véreket a’ Keresztény Haza mellett-ki-ontották.” (*Nagy emlékeztető Petrarcha Ferencznek A’ jó, és gonosz Szerencsének Orvoslásáról írott két könyvecskéje, Jó, és Bal Szerencsék között forgóknak vigasztalására, Deákból Magyarra fordítottatott László Pál, Ruthenis Praepost, és Váradi Canonok által, Kassán, az Akadémiai Betűkkel, 1720. 237. old.*)

Ez a szöveg teljességgel a fordítóé, Petrarchához semmi köze. Szép bátorságra vall kilenc évvel a szatmári béke után... Persze a derék prépost-kanonok egyrészt székely volt, másrészt tudhatta patrónusa, Mikes Mihály unokaöccséről, hogy az a lázadó Rákóczi mellett bujdosik, annak viszont szintén lázadó, ezért meg is lakolt, hiszen „kard miatt” veszett el, és a *Szigeti veszedelem* költője éppen ennek a lázadónak volt a bátyja... Ami a kassai cenzort illeti, ő csak Homéroszt követte, aki, mint Horatiustól tudjuk, néha szundikált.

Rátérve magára a kötetre, első helyen kell említenem Pintér Mária Zsuzsannát és Bene Sándort, akik egyrészt szerzők, másrészt ők szerkesztették meg a 28 tanulmányból álló könyvet. Nagyon fontos a kettőjük előszava, amely jól tagolja a majd hatszáz oldalas, tehát igen terjedelmes könyv mondandóját, és nyilván a bevezető hatására engedtek a szerzők a szerkesztők felszólításának, hogy tanulmányaik végére írjanak összefoglalót. Ez jól elkülönülő ciklusokra bontja a gondolatmenetet, és szolgálja a kötet mint egész alapszándékát is. A címválasztás nem véletlen, mert hiszen a téma iszonyatosan összetett. A két első szó a tulajdonnév, tehát a

Zrínyi Miklós, de ez egyrészt a szigeti, másrészt a költő. Jól szolgálja ezt a Szépművészeti Múzeum régi magyar gyűjteményéből vett XVI. század végi, ismeretlen művésztől származó festmény, a *Zrínyi Miklós apoteózisa*, ahol a mártír Zrínyi maga úgy imádkozik letérdelve a Keresztre Feszítetthez, ahogyan majd a költő Zrínyi fog a feszületre írott záróversében, és azt, hogy kiről is van szó, három kis angyal jelzi a kép alján: egyik a sisakját fogja, másik a pajzsára támaszkodik, a harmadik pedig császári zászlót lenget és latin nyelvű halotti lobogót, amelyen a hős halálának helye és dátuma olvasható. Van egy felnőtt angyal is, aki pedig koszorút helyez az imádkozó hős fejére. Tehát mintegy már a címlap is a maga ikonográfiájával tükrözi a cím jó értelemben vett kétértelműségét.

Mi köze van tehát egymáshoz a két Zrínyinek? Erről szól a kötet, és a feladatot vonzóvá, nehezzé, majdnem lehetetlenné teszi, de mégis olyanná, amit megkerülhetetlen kihívásnak tart. És megoldandónak! Azt merem mondani, hogy eredményesen, azzal együtt, hogy sok szerző jut oda, amikor összegezni kell, hogy jelzi még azt is, mi maradt ki, mi az, ami hátravan, mi az, amit még ajánl. Idézem azt a pár szót az előszóból, amely erről a ravasz, de eredményes módszerről szól:

„A történeti barokkban a modern tömegtársadalom ismeri fel saját eredetének meghatározó (s nem feltétlenül pozitív) vonásait: a színlelést és a leplezést, a politikai és üzleti propaganda technikáinak kifejlődését a vallási propaganda fogásaiból, a manipuláció retorikájának csúcsra-járatását, a hatalom színházzá válását, a szuverenitás erkölcsi és szakrális alapjainak eltűnését — hogy csak néhányat említsünk az ismert (jórészt negatív) toposzok közül. Ugyanakkor ezt a kultúrkritikai hullámot is ellensúlyozza egy új típusú történeti érdeklődés a barokk iránt. A kétezres években a figyelem középpontjába egyre inkább az irodalmi modernitás és a barokk kapcsolata kerül, a »régiek és modernek« vitájának újabb és újabb előzményei,

a XVI–XVII. század fordulójáig visszakövethető rétegei nyílnak meg a megélénkülő kutatások és szövegkiadások nyomán, az irodalmi emlékezet tudatos rendezésének technikái tárulnak fel a műfajok sokaságában. Konferenciánk ebben az új, egyszerre eszméletörténeti és irodalomtörténeti kontextusban közelített a barokk irodalom hazai jelentőségének felméréséhez, a későbbi barokk korok kultúrájában játszott szerepének megértéséhez.” (10. old.)

Ez a részlet egy hosszú bekezdés végéről való, amely a magyar kutatás legújabb, a Klaniczay Tibor által rendezett győri konferenciától eredeztethető korszakát jellemzi, minősíti és kitűzi feladatait. Azt lehet mondani, hogy mindez megelőzte Európa-szerte azt a módszert és szemléletet, amellyel ma néznek a barokkra.

Kecskeméti Gáboré az első tanulmány, abban az I. ciklusban, amelynek címe *Barokk (Periodizáció, poétika, retorika, komparatiztika)*, és amely összesen négy tanulmányból áll. Kecskeméti Gábor (*A barokk korszakfogalom a retorikai kutatások kiteljesedése után*) egy olyan fordulatra figyelmeztet, amelyet egy amerikai kutató, Debora K. Shuger 1988-ban megjelent könyvének magyarra fordított címével jellemez: *Szent retorika, a keresztény nagystílus az angol reneszánszban*. Shuger eredményeit Kecskeméti Gábor úgy operálja ki, hogy azok nemcsak az angol reneszánszra érvényesek, hanem megmagyarázzák azt az ellentétet is, amely a barokk és a késő reneszánsz között például Pázmány esetében fönnáll. Mint tudjuk, a reneszánsz, a manierizmus és a barokk, ezen belül pedig a kora barokk, késő barokk, előfelvilágosodás kategóriái majdnem minden egyes konferencián előkerülő problémahalmazt kínálnak, amely egyrészt magyarázatot keres bizonyos dolgokra, másrészt le akarja leplezni azt, hogy valamit vagy nem értünk, vagy félreértünk, vagy valahogy másképp vannak a dolgok, mert szükségszerűen így történik, ha egy művészettörténeti fogalmat átviszünk a filológia vagy a retorikatörténet területére.

Tehát Shuger nézetei határozottan jót tesznek a magyar olvasónak és a magyar alkalmazónak.

A tanulmány további része olyan alapvető problémát tárgyal, amely azután nagyon sok cikkben előjön: a manierizmus kérdését, pontosabban azt, hogy a hellenisztikus retorika egyes elemei miért kaptak új életre, holott addig senki sem törődött velük, és miért lehettek egy újfajta modernizmusnak a kezdeményezői. Miután itt áll a klasszicista, humanista kezdet, a manierista vagy hellenisztikus továbbfejlesztés, és akkor utána jön valami, amit egy idő után barokknak lehet nevezni. Mivel Kecskeméti Gábor is jól alkalmazta az összefoglalást a végén, idézem a lezáró gondolatát: „A barokk magas stílus – amelybe, amint láttuk, Pázmány irodalmi stílusa maradéktalanul beilleszthető – olyan szövegeket hozott létre, amelyek nem a gyönyörködés, a beléfeledkezés, az ámulat egyoldalú szerepét osztják közönségükre, hanem lehetőséget adnak létszemléleti összegzésre, introspektív kontemplációra, a megérintettség többféle emotív hatásban való befogadására, az akarati elköteleződés megélésére és még sok más olyan affektív rezonálásra, amelyek majd a posztromantikus szépirodalom hatásrepertoárjának a részei lesznek.” (45. old.)

A második tanulmány Bitskey Istváné (*A magyar barokk irodalom kezdete a Pázmány-életmű tükrében*), egy adott szerző szövegei alapján vizsgálja ugyanezt a kérdéskört. Idézzük most legfontosabb megállapítását: „A felfokozott emocionalitás szóművészeti megjelenítése magával hozta a *decorum* előtérbe kerülését, a metaforakultuszt, a gondosan felépített, s ezáltal meggyőző erejűvé váló körmondatok és halmozások korábbinál erősebb preferenciáját, a transzcendencia iránti elkötelezettséget, a »theatrum mundi« képzetét, röviden szólva: a szakirodalom által barokknak nevezett formavilág és gondolatvezetés megjelenését. Azét a szövegvilágét és mentalitását, amely a Kárpát-medencében a XVII. század további évtizedeiben újjáformálódó epiztemiológiai közegben alakítja ki különböző változatait a heroizmustól

és a mártírológiától az enciklopédizmuson át az iróniáig és a csiszoltság formavilágáig, majd a XVIII. század még komplexebb szövegeinek együtteség.” (66. old.)

Következik Tasi Réka írása: *Barokk illúziók. Enargeia, imaginatio és epiztemológia a retorikában*. Az a bizonyos fordulat, amelyet Shuger észrevett, pontosan ezeknek a hellenisztikus retorikai fogalmaknak az alkalmazása, hatása. Berkes Tamás tanulmánya (*A cseh barokk komparatistikai perspektívában*) azért nagyon fontos, mert a kötet későbbi részében, az utóéletéről és a komparatistikáról szólva, az itt érintett történeti-földrajzi-területi egység később is előjön. Elsősorban a horvát viszonylat, de lesz aztán szó szlovákokról, csehekről, németekről, köztük magyarországi németekről is. Ami itt azzal jár, hogy Berkes Tamás kénytelen a magyar olvasó számára is tudatosítani, amit talán nem mindenki tud, hogy miccsoda negatív képet festettek a fehérhegyi csata utáni kultúráról a cseh vagy csehszlovák – itt ez a szó most nem az államot, hanem mint a kettőt összekovácsoló ideológiát koholó történészek és írók megjelölése szerepel – szerzők, akik a jezsuitáknak az ördög szerepét osztották, és a nemzeti érzület fölépülését kétségtelenül egy antijezsuita Masarykban próbálták megtalálni. Sok ilyen tanulmány már olvasható magyarul, és van hozzá olyan cseh iskola is, amely ezt elfogadja, ha nem éppen rájuk vonatkozik. Ezt éppen a nagy cseh jezsuita történésznek, Balbinusnak a reneszánsza mutatja leginkább, és ebben a kutatásban magyar tudósok is részt vettek.

A II. ciklus címe *Zrínyi (Életmű és személyiség; forma, források, értelmezés)*. Ebben Bene Sándor tanulmánya (*Szirének, főnixek, könnyek. Zrínyi Miklós költészete a kortárs poétika összefüggésében*) nagyszerű, felvillanyozó írás. Bemutatja, hogy egyrészt a korábban csak szórványosan emlegetett Marino és követői hogyan hatottak döntően Zrínyi költészetére, másrészt viszont azt is, hogyan sikerült ezt Zrínyinek egészen egyedi és lenyűgöző módon egy másik iskolát követő költészeti irányval ötvöznie, amely ráadásul anti-

marinista volt, kapcsolódva VIII. Orbán, a költő-pápa poétikájához. Ezen költői iskolának legnagyobb alakja az a Girolamo Preti, akinek nagyságát az olasz barokk-kutatás is csak újabban fedezte fel, és akit Zrínyivel kapcsolatban egyáltalán nem emlegettek. A tanulmány hosszabb méltatásától nemcsak azért kell eltekintennünk, mert ezt a recenzió terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hanem azért is, mert ez voltaképpen egy fejezete Bene Sándor legújabbán megjelent, *A harmadik szirén – Zrínyi Miklós költészete* című nagyarányú Zrínyi-monográfiájának (Osiris-Gondolat, Bp., 2021.).

Utasi Csilla írása (*Szándék és imitáció Zrínyi Miklós Syrena-kötetében*) nagyon sok újat hoz Zrínyi Péter recepciójában, és abban, hogy az általa készített horvát fordítás hogyan változtatta meg bátyja művének utóéletét a horvát vagy általában a déli szláv olvasók számára. Hargittay Emil alapvető elemzésének címe: „*iffiul pro 2bus syllabis Licentia Poetica*”, Zrínyi és a magyar nemzeti versidom. Kiderül belőle, hogy Zrínyinek igenis volt füle, értett a verseléshez, és aki azt állítja ezek után róla, hogy botfűlű volt, talán forduljon fülészhez. (Nem azt mondom, hogy forró ölmet öntsünk bele...)

Nagy Levente igencsak elgondolkodtató tanulmányt írt: „*Sors bona virtus melior*” – *Néhány megjegyzés a sztoikus, a heroikus és a desperatus Zrínyiről*. Abból a Zrínyi-jelmondatból indul ki, amely láthatóan nagyon is különbözik a *Sors bona nihil aliudtől*, amelyet rengeteg helyről ismerhetünk, és mint tudjuk, a *Syrena*-kötet címlapján is szerepel. Ez a variáns a Zrínyi 1663–1664. évi téli hadjárataról szóló olasz költeményt díszítő metszeten olvasható. Nagy Levente megállapítja, hogy minden valószínűség szerint Megyeri Zsigmond, a Zrínyivel és Vitnyédyvel is kapcsolatban álló, rendkívül művelt jogász lehetett a költő mintája. Megyeri egy akkoriban népszerű francia szerzetes könyvét fordította latinra, akinek gondolatait később egy magyar nyelvű könyvében is felhasználta. Könyve annak a teológiai rejtélynek a megmagyarázására törekszik, hogy miért nyomorgatja Isten a Földön a

gonoszok által az igaz embereket. A javasolt megoldás: így az igazak el is fordulnak a világtól, és minden erővel a túlvilági boldogság felé igyekeznek. Zrínyi ezt a gondolatot szinte szó szerint ki is fejt, igaz, hogy prózában. Ennek alapján születik az a felismerés, hogy Zrínyi Malvezzitől veszi át a költészet meghatározását, és így azonosítja a maga költői szerepét a Szentlélek sugallatát halló prófétaéval, nem pedig a történetíróéval. Nagy Levente tanulmányának legizgalmasabb felismerése, hogy Zrínyi egyszerre két, egymással szinte ellentétes gondolati építmény között vergődött: az egyik a sztoicizmus és a machiavellizmus gondolatai a szerencséről, a másik pedig az a tébolyítónak nevezhető kétségbeesés – amelyről viszont Ács Pál írt régebben –, amely nem hisz abban, hogy harca sikerre vezethet, hanem a haza végpusztulását vizionálja.

Kiss Farkas Gábor írásának címe: *Zrínyi és Homérosz*. Bravúrosan érvelve bizonyítja be, hogy Zrínyi – noha könyvtárának fennmaradt darabjai alapján költői értékű fordításban nem olvashatta Homéroszt, csupán iskolás vagy kommentárszerű latin változatokban, görögül pedig nem tudott annyira, hogy hozzáfért volna az eredetihez, mégis igen alapvető indíttatást kapott mind az *Iliásztól*, mind az *Odüsszeiától*, mert az elolvasott anyagok, valamint Homérosz általa ismert költészettörténeti utóélete meggyőzte arról, hogy dédapja igazi hőseposzi hős. Olyan győzhetetlen vitéz, mint Akhilleusz volt, aki azonban a végén meg is hal, másrészt pedig Vergilius az ő imitációja nélkül sosem tudott volna a latin, illetve későbbi európai eposzmodell fő mintájává válni. Továbbá a homéroszi „hamartia” és a „katharszisz” Zrínyinél már nem egy személyhez, „hanem az egész nemzethez, a magyarsághoz kötődik”.

Szelestei Nagy László tanulmányának (*Oráció Szent Lászlóról az 1634. évi bécsi Szent László-napi ünnepségen*) nagyon köszönöm, hogy rámutatott egy korábban írott tanulmányom tévedésére, ugyanis én nem jöttem rá arra, amire ő igen, hogy a 14 éves Zrínyi Miklós helyett egy jezsuita írta a Szent László-beszédet.

Ezt aztán olyan összefüggésbe tudta helyezni, amely ennek az egész bécsi Szent László-napi egyetemi ünnepségnek megadta a háttérét, ideológiáját és legfőképpen a pedagógiáját, hogy ti. mire volt jó az ilyen típusú panegyricus, avagy beszéd, és hogy mennyire különbözik a retorika más alkalmazott válfajaitól. Szentmártoni Szabó Géza (*Egy Zrínyinek tulajdonított epigrammáról*) kimutatja, hogy a verset nemcsak hogy nem Zrínyi írta, hanem olyan verselmény, amelyben egy francia ügyvéd John Barclay *Euphormionis Lusini Satyricon* című művét folytatja egy irtózatos, cízvaros, félpornó, félremregényben.

Fazekas Sándor írása („*Hálát Istennek ad, verssel imádkozik*”. Zrínyi Miklós *Elégiájának értelmezéséhez*) arról az elégiáról szól, olyan háttérrel tud rajzolni hozzá egészen a XIII. századig, a trubadúrköltészetig, illetve a neolatin himnusz-költészetig visszanyúlva, amelyet eddig egyáltalán nem ismertünk.

Förkőli Gábor tanulmánya (*Zrínyi félreismeret olvasmánya: Nicolas Causin*) bizonyítja azt a rendkívül érdekes tényállást, hogy Zrínyi, francia tárgyú olvasmányainak köszönhetően, Mátyás királyról írott elmélkedésében szembe tudott nézni azzal a nem kis problémával, hogy az elszegényedett nemesek anyagi okokból lépnek egyházi pályára, és így valódi hivatástudat nélkül keverednek politikai ármánykodásokba, amelyek szöges ellentétben állnak az egyház által hangoztatott követelményekkel. Zrínyi magyar példája: a Mohácsnál elesett Tomori Pál érsek szerepe.

A könyv III. szakaszának címe: *Barokk változatok (Műfajok, hatás és kontextus)*. Pintér Márta *A verses barokk színjáték poétikája* című írásának már az elején kénytelen megállapítani, hogy elég kevés az anyag, és egyelőre nem került elő új. Mégis – hál’ Istennek – talált egy egyedülálló színművet: ez nem Balassé, hanem Balassáé, nem a vitézé, hanem egy eredetileg megszökött árvagyereké, akit gonosz mostohája sanyargat, majd a jezsuiták föltáplálják, azért csak feleségül veszi a mostohaanyja mostohanővérének az unokahúgát, és még báró is lesz! Emellett ráadásul ő is költő... Mindezt meg is írja egy

darabban. Egészen egyedülálló iskolai színjátékról van szó.

Csehy Zoltán tanulmánya rendkívül bonyolult kérdéskört tisztáz, illetve keresi a kiutat belőle, továbbá a lehetséges választ egy félig-meddig eldöntetlen attribúciós kérdésre. Írásának címe egy idézet, a szerzőjének neve (???) csak az alcímbe szerepel: „*Róka maga farkát szokta csak dicsérni*” – Beniczky Péter a magyar és a szlovák irodalomban. Horányi Elek volt talán az utolsó irodalomtörténész, aki „második lírikus Horatiusnak” nevezte Beniczkyt. Később jelentősége egyre csökkent, s ma már alig emlegetik, vagy ha igen, akkor jelentéktelen alkotónak tartják. Csehy ennek az igazságtalan elbánásnak az okát három dologban látja: egyrészt újabban teljesen elenyészett a didaktikus költészet becsülete, másrészt a szakma alig-alig vagy nem kielégítően foglalkozik a többnyelvű vagy transzkulturálisnak nevezhető irodalommal, harmadrészt Beniczky életrajzát sem kutatták kielégítő módon. Így lehetséges az, hogy mai napig mind a magyar, mind a szlovák szakirodalomban a *Magyar rithmusok* második részét, vagyis 250 példabeszédet megverselt közhelyeknek tartják, a szlovák változatról meg úgy gondolják, hogy maga a szerző volt a fordító. A szlovák szakirodalom többre becsüli ugyan, de a „fordító vagy szerző?” kérdését nem tudja tisztázni, és hol a szlovákot tartja eredetinek, vagy olyannak, ami csak nyomokban követi a magyart, hol pedig megrója Beniczkyt vagy az ismeretlen szerzőt, hogy miért alkalmazott annyi magyarizmust a szövegeiben. Csehy leszögezi, hogy a Nagyszombat környéki, egykor beszélt szlovák dialektusban természetesebbek voltak a magyar és német kölcsönzések, másrészt bebizonyítja azt is, hogy újra kell kezdeni a kutatást mind a datálás, mind a szövegkritika kapcsán, mert a szlovák változatnak (*Slovenské verše*) mai napig nincs kritikai kiadása, továbbá mind a magyar, mind a szlovák változatot össze kell vetni a latin eredetinek tekinthető szövegekkel. Végül rehabilitálja a közép-európai szentenciaköltészet poétikai értékét.

Tóth Gergely tanulmányának címe: „*Kik jegyvert viselnek, s török*

vért eresztnek, ezt azoknak csinálom”: Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László Magyar Márs című művében (1653). Listiusról írni mindig egy kissé kényes ügy, vagy pontosabban: morbidul mulatságos. Tóth Gergely tud mindent, azt is, amit nem kell föltétlenül tudni irodalomtörténetileg, hogy például Listius kikkel létesített illegitim nemi kapcsolatot női családtagjai közül, tudja azt is persze, hogy pénzhamisító is volt, végül is ezért fejezték le. Azt is tudja, amit eddig senki sem tudott – legfeljebb én, mert Tarnóczy tanár úr még egyetemista koromban elmesélte –, hogy a levéltárban megtalálta: Listius a börtönben ráakadt egy nem homofób börtönőrrre, fizetett is neki, valamint bizonyos szolgáltatásokat felajánlott, amelyeket a nem homofób igénybe is vett, ám az elítéltet végül ugyanúgy csak kihurcolták és lefejezték. (Ráadásul azt is hozzátette a tanár úr, hogy ő ezt megírta, de az *ItK* nem merte lehozni.) Ez gyönyörű...

Hernády Judit *A történeti narratíva megalkotásának retorikus eszközei Esterházy Pál Mars Hungaricusában* című tanulmányában nagyjából hihető választ ad arra, hogy miért nem publikálta soha ezt a művét az egyébként Zrínyi-imádó fiú és költő, aki föltalálta az önlovasszobrot, amit azóta is sokan utánoznak. Azért nem publikálta, mert Esterházy elsősorban politikus volt, és tudta, hogy a szentgotthárdi béke után ezt a dolgot nagyon piszkálni nem érdemes, de legalább megírta.

Mercs István tanulmánya (*Tündér művoltárul, s forgandóságáru: Koháry István a Szerencséről*) kimutatja Koháry István költeményének teológiai hátterét, amiről eddig nem volt szokás beszélni!

Nagyon szórakoztató Polgár Anikó *Mitológiai szörnyek Gyöngyösi István költészetében* című tanulmánya, amely bemutatja, hogy Gyöngyösi miképpen tud teljesen szokatlan szörnyeket létrehozni mindenféle ideológiától függetlenül az összes általa ismert mitológiából, a teljes Bibliából és a teljes hagiográfiából.

Majoros Viktóriának *A Csalárd Cupido textológiája* című tanulmányában először egy krimire emlékező

tető kutatástörténeti legendán kellett magát átrágnia, ti. előtte a kutatás a több fő- és még több alváltozatban fennmaradt Gyöngyösi István-szöveget hol magának a költőnek, hol meg nem nevezhető utánzóinak vagy epigonjainak tulajdonította. Ő viszont teljesen döntő bizonyítékokat talált arra, hogy mindhárom fő változatot Gyöngyösi írta, és ezek alakulása a rövid verzióktól haladt a hosszú változatok felé. Maga Gyöngyösi a rövidet akarta kiadni, ezt azonban nem jelentette meg, élete végéig tovább dolgozott rajta, a legutolsó pedig ráadásul befejezetlenül maradt. Tehát egy előrendő kritikai kiadásban mindhárom változatot kötelező megjelentetni, mivel lehetetlen a „legjobb” verziót kiválasztani.

Fajt Anita *A madrigálforma magyarországi német barokk irodalmunkban* című tanulmányában a madrigálformáról mutatja ki, hogy mivel ugyanazon felvidéki, német anyanyelvű városi diákok ugyanabba a németországi egyetemi körbe is tartoztak, ahol – az olaszos vagy franciás formákat hirtelen németre adaptálva – akkortájt a német nemzeti poétikát feltalálták, ezek a hungarusok egyáltalán nem epigonok, hanem kortársai ennek a fordulatnak, csak éppen elfelejtették őket, viszont mi meg büszkék lehetünk rájuk.

Következik egy másik izgalmas tanulmány Koltai Kornéliától: *Pre-expresszionista héber üdvözlőversek – barokk (kori) szerzők tollából*. Itt ugyancsak egy egyetem egyetlen köréről van szó, ez pedig kálvinista, nem evangélikus, ahol héber nyelvű üdvözlőverseket írnak magyar baccaléurusoknak vagy doktoranduszoknak. A szerző kimutatja, hogy e versek írói szándékosan eltértek az irodalmi hébernek az e célra alkalmazható frazeológiájától, márpedig ez valami olyasmi, mint amikor Krúdy Gyula Kassák első kötete után fölfedezi benne azt a költőt, aki valami merőben újat kezd nyelviileg.

Végül Petrőczy Évának *Kivül a barokk kánonon, belül a hétköznapiakon (a tizenhetedik századi magyar puritán költészet)* című tanulmányában sikerült rátalálni olyan versekre, amelyek a puritánokra ráfogott egykori gyalázkodás, sőt az utókori recepció elle-

nére is igazán benőségesek, líraiak, és valóban nem a tanításra törekszenek, hanem a megindításra.

Az utolsó ciklusban az első tanulmány (*A politika és a poézis Zrínyi-képe 17. századi német nyomtatványokban*) szerzője G. Etényi Nóra. Egy eddig is nagyon sokak által fölített kérdésre válaszol itt úgy elsőként, hogy immár a teljes anyagot végignézte! Ezt ritkán szokták csinálni. Nem értjük, miért van az, hogy Zrínyivel kapcsolatban – akit a korabeli újságírás és hírcsinálás mindkét oldalról annak a két évnek a főhőisévé tett, amely a török háború kitörése és a hős halála között eltelt – minden apróságról beszámolniak, pro vagy contra, de arról nem, hogy egyáltalán írt verset, költő is volt; erről ugyanis ebben a sajtóban senki egy árva szót sem szól. Ezt most már legalább tudjuk. (Vö. *fake news*.)

Boda Miklós *A Syrena-kötet címlapmetszetéről – kérdőjelekkel* című tanulmányában újra visszatért a rejtelmes címlap magyarázatához, annak, illetve a kötetnek pécsi példányát elemezte alaposan. Nagyon sok kérdést tesz fel, mint ezt szerényen címében is jelzi; kíváncsivá téve ezzel minden olvasóját. Nekem legjobban az tetszik, amit a hátsó kormánylapát fölött látható faragott fejről ír. Alig várom, hogy a szerző megírja a folytatást, azaz a meg-fej-tést.

Suhai Pál *Egy Zrínyi-kiadás tanulmányai* címmel foglalta össze mindazt, amit fontosnak tartott elmondani azokról az elvekről, amelyek alapján az általa 2021-ben sajtó alá rendezett Zrínyi-kiadást megszerkesztette: *Tollal és kézzel – Zrínyi Miklós költői és prózai művei*. Tudjuk, hogy 1914 óta sok kiadás született, közülük a Klaniczay–Csapody-féle kétkötetes kiadást szokás használni, amely a Magyar Parnasszus sorozatban jelent meg. Egy új kiadás szükségességét maga Klaniczay Tibor is sokszor hangoztatta, legelőször a győri Rebakucs-konferencián; noha már akkor is hangsúlyozta, hogy szerinte egy valóságos kritikai kiadás elkészítésének lehetősége még jó messze van. Suhai Pál végigmegegy az összes olyan kéziratbeli jelzésen, ahol egy esetleges külső kéz javítása megkülönböztethető a költő saját javításától, tehát előrevisz abban, ahol hiányzik

az autográf kézirat. Jó volna, ha nem várnánk a végtelenségig, hanem próbálnánk folytatni – most már Suhai Páltól is ösztönöztetve – azt a munkát, amit szegény Orlovsky Géza elkezdett.

Végül Papp Ingrid tanulmánya (*Kié Zrínyi Miklós? Történeti és műformai hagyomány a szlovák nemzeti ideológiában és irodalomban a 19. század közepén*) visszatér ahhoz a problémához, amely eddig már cseh és horvát vonatkozásban fölmerült. És akkor jön egy fantasztikus gondolat, mert nálunk – azaz a régi Magyarországon – miért is szoktak veszekedni? Vegyünk egy példát: Garay János híres versét (*Péter király gyónása*). Péter király – Szent István utóda –, akiről tudjuk, hogy nem volt *annyira* jó ember, végül is elbujdosik a pápához, és hogy ne kárhozzék el, meggyónja neki minden disznóságát. A Szentatya erre azt mondja: én csak Szent Péter kulcsának kezelője vagyok, Péter kulcsára, de egy dologra nincs feloldozás, mégpedig a hazaárulásra! Úgyhogy Péter király ezzel ki is van rúgva, el van bocsátva. Sládkovič műve is jó, ideillő példa, írhatott tehát szlovákul olyan nagy hatású költeményt, amelyben egyenesen a pánszlávizmus atyjának teszi meg Zrínyi Miklóst (*Gróf Mikuláš Šubić Zrinsky na Sihoti*, 1866). Gyönyörű gondolat, és sajnos: hatásos.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Bagi Dániel: Divisio regni

ORSZÁGMEGOSZTÁS, TRÓNVISZÁLY ÉS DINASZTIKUS TÖRTÉNETÍRÁS AZ ÁRPÁDOK, PIASTOK ÉS PRĚMYSLIDÁK BIRODALMÁBAN A 11. ÉS KORAI 12. SZÁZADBAN

Kronosz, Pécs, 2017., 473 old., 4500 Ft

Bagi Dániel – korábban a Pécsi Tudományegyetem, jelenleg az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora, a kora középkori kelet-európai történelem külföldön és idehaza is ismert, elismert kutatója, akit aligha kell bemutatni a *BUKSZ* olvasóinak – legújabb kötetében a XI. századi

kelet-közép-európai politikatörténet egyik legfontosabb kérdéskörének monografikus feldolgozására vállalkozott. Maga a témaválasztás annak ellenére is izgalmas és érdekes, hogy a korai országmegosztásoknak az elmúlt évtizedekben mind a hazai, mind pedig a cseh, a szlovák és a lengyel szakirodalom komoly teret szentelt. Ezek a feldolgozások ugyanis részben elavult történelemszemléletük miatt, részben pedig a legfrissebb kutatási eredmények ismeretében ma már aligha használhatók komoly kritika nélkül. Bagi Dániel azonban részben új (napjaink történetírásában korszerűbbnek tekintett), komparatív szempontok alapján, amellet szigorúan a források szövegéhez ragaszkodva láttatja ezt régi problémakört, és éppen az összehasonlító módszerrel mutat fel érdekes új eredményeket a térség korai történetének egy súlyosan forrásszegény periódusát meghatározó politikai mozgásokról. Monográfiája kiváló példát nyújt arra, milyen lehetőségeket rejt a XI–XII. századi lengyel, cseh és magyar történelem párhuzamos vizsgálata – ezt azért kell külön is hangsúlyoznunk, mert napjainkra a nyugat-európai, de a hazai kutatásban is sajnálatos módon teret nyert a meggyőződés, hogy e három nép középkori történetét feltétlenül azonos séma szerint, erőnek erejével egymáshoz kötve kell bemutatni. Bagi Dániel azonban tudós aprólékossággal mutatja meg, hol működőképes ez a módszertani modell, és hol bukik meg a forrásokkal ütköztetve.

A kötet a szerző még 2015-ben megvédett akadémiai doktori értekezésének az ilyenkor szokásos kiegészítésekkel és pontosításokkal ellátott szövegét tartalmazza: rövid elméleti bevezető után, amely a tematikai kereteket, az összehasonlító elemzés korlátait, a mű időbeli határait, valamint a források és a szakirodalom ismertetését tartalmazza. Előbb az országmegosztások kérdéskörének szentel terjedelmes fejezetet – részletesen kitérve a dukátus eredetére, kialakulásának idejére, valamint talán a legizgalmasabb kérdésre, a dukátus területi különállásának és a hatalmi funkciók gyakorlásá-

nak összefüggéseire –, majd önálló monográfiával felérő blokk foglalkozik a korabeli dinasztikus konfliktusok jellemzőivel. Fontos kiemelni: nem kronológiai ismertetést, száraz eseménytörténetet kapunk, hanem a konfliktusok szereplőinek, kapcsolati hálójuknak, a konfliktusok és a trónöröklési rend nemzetközi és regionális összefüggéseinek olyan merőben új szemléletű, modern analízisét, amilyen erről a kérdéskörrel nemcsak minőségét tekintve nem állt eddig rendelkezésünkre, de valójában a XI–XII. századi közép-európai történelem egészét tekintve is csupán Font Márta munkáihoz hasonlítható a hazai kutatásban.

Az összehasonlító vizsgálat alapja, hogy „az Árpádok, a Piastok és a Přemyslidák által létrehozott hatalmi szervezetek nyelvileg és politikailag is a Karoling–ottoniánus örökség részét képezik” (29. old.) – és ugyanilyen megfontolásból rekeszti ki Bagi Dániel a vizsgálódásaiból például a Kijevi Rusz területét. Mindvégig szerves egységben láttatja a dinasztikus konfliktusok eseménytörténetét és a róluk szóló elbeszélő források genezisé: ami már csak azért is jó döntés, mert a vonatkozó kútfők minden jel szerint nem csupán az események rögzítésének szándékával készültek, hanem egyszersmind a mondott konfliktusokban győzedelmeskedő családtagok önigazolását is szolgálták. Értelmezésük eleve nem függetleníthető a szerzők és megrendelőik politikai szándékaitól: egyfelől tehát illő forráskritikával kell kezelni a mondott forrásokat, másfelől viszont éppen pártosságuknál fogva fontos ismeretekhez juttatnak a dinasztikus konfliktusok győztéseinek (vagy inkább a környezetükben munkálkodó egyházi értelmiségieknek) a politikai argumentációs technikáiról és érvkészletéről. Az előbbi felismerést történetírásunk már régóta nyilvánvalónak tekint – az utóbbi szempont beépítése a téma kutatásába azonban megint csak Bagi Dániel érdeme.

Bagi joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a korai dinasztikus országmegosztásokról és konfliktusokról szinte csakis olyan elbeszélő források állnak rendelkezésünkre, amelyek szerzői tudatosan alkalmazták

a politikai propaganda korabeli eszköztárát, és a politikum jelenségeit a teológia világából vett párhuzamokkal és magyarázatokkal igyekeztek alátámasztani. Igen fontos felismerése, hogy a legitimista, illetve idoneista szemléletmódot a korabeli dinasztikus konfliktusokra vonatkozó források szerzői valószínűleg nem abszolutizálták abban a formában, ahogy azt a hazai kutatás legjelesebb képviselői közül elsősorban Gerics József feltételezte: az alapos filológiai vizsgálat azt mutatja, hogy egyazon mű egyazon keletkezési rétegében párhuzamosan is jelen lehetnek mind idoneista, mind pedig legitimista motívumok. Hogy erre miért volt szükség, azt aligha kell külön is részleteznünk – elegendő, ha a minden létező szakirodalmi feltételezés szerint a magyar gesta egyik megrendelőjeként számontartott Kálmán király helyzetére gondolunk, akit az idoneista koncepció túlhajtása a sokkal kedvezőbb testi adottságokkal rendelkező Álmos herceggel szemben hozott volna hátrányos helyzetbe, míg a tisztán legitimista koncepció alapján nemhogy a vele, de már az apjával, a törvényesen megkoronázott Salamonnal szemben fegyveresen is fellépő Géza is trónbitorlónak minősült volna. Bagi Dániel meggyőző álláspontja szerint a dinasztikus konfliktusok történetírói alapvetően három különböző érvből válogattak, amikor egyik vagy másik családtag hatalmának (vagy trónigényének) jogosultságát kívánták argumentálni: először is, hogy az illető megfelelő (vagyis uralkodói tulajdonságokkal ékes) őssökkel rendelkezik; másodsor, hogy őt magát vagy őseit megkoronázták; harmadszor pedig, hogy rendelkezik „a gesta militaria képességével” (25. old.). A felsorolt motívumok kivétel nélkül beilleszthetők a legitimista vagy az idoneista történetírás Bartoniek Emma, Gerics József és Kristó Gyula által is bőséggel tárgyalt érvrendszerébe: a Bagi Dániel által második helyen említett (a megkoronázottság tényére vonatkozó) argumentum a legtipikusabb legitimista érv; az első, illetve a harmadik helyen említett uralkodói és katonai alkalmasság pedig *per definitionem* idoneista (a szó szoros értelmében az

illető személy *idoneus* voltát igazoló) érv. Bagi ezzel kapcsolatos meggyőző megfigyelései tehát jól kiegészítik a korábbi kutatás eredményeit. Különösképpen fontos megállapítás, hogy „a 11. századi trónharcokat kétségkívül különböző legitimációs stratégiák szempontjából magyarázták a későbbiekben, a vitatkozó feleknek a hatalomhoz való jogát alátámasztandó vagy éppen elutasítandó” (24–25. old.) – vagyis hogy az egyes gestaszerzők nem merev következetességgel alkalmazták a legitimista vagy idoneista érvrendszert, hanem a mindenkor uralkodó pillanatnyi érdekeinek megfelelően válogattak az argumentumok között.

A szűkebb értelemben vett politikatörténeti kérdések közül talán a XI. századi hercegség (vagy inkább hercegségek) történetéről olvashatjuk a legérdekesebb megállapításokat a kötetben. Bagi Dániel lényegében Kristó Gyulával ért egyet, amikor a tényleges hatalommal is járó dukátus magyarországi kialakulását 1048 tájára, I. András király és Béla herceg hatalommegosztásának idejére helyezi. Álláspontja szerint lényegi különbség a magyar, illetve a cseh és a lengyel modellek között, hogy „a Přemyslidák és a Piastok valamenynyí férfi családtagot figyelembe vették a hatalommegosztásnál, míg az Árpádoknál ez abban az esetben is csak két szereplőt érintett, ha több élő férfi rokon állt rendelkezésre. [...] Bár a 14. századi Krónikakompozíció néhány helyen kifejezetten hercegekről beszél, valószínű, hogy interpolációról van szó. Salamon, Géza és László esetében bizonyos, hogy csak egy hercegi méltóság létezett a hatalommegosztás szemszögéből.” (385. old.) A korszak cseh és lengyel országmegosztásait is áttekintve Bagi Dániel meggyőzően korrigálja Kristó Gyula azon nézetét, amely szerint a térség XI. századi dukátusai elsődlegesen a nemrég megszületett királyságok peremterületein alakultak ki: bőségesen indokolt véleménye szerint ez valójában csak lengyel területen igazolható (116–120. old.).

Bagi Dániel ezek után rámutat, hogy a magyar forrásanyagból teljesen hiányzik a XI. századi hercegség területi kereteinek egyértelmű,

pontos meghatározása. Erre a megfigyelésre építve állapítja meg: „a mindenkori herceg hatalma elvileg az egész országra kiterjedt, s egyharmad részben aránylott a királyéhoz, bár kétségtelen, hogy területi különhatalommal is együtt járt [...] egyharmad mindenből járt a hercegeknek, azaz a mindenkori királyok és hercegek annak ellenére, hogy nyilván voltak saját területeik, közösen, egymástól elválaszthatatlanul uralkodtak az ország egészen, a jogokat és felelősségeket egyharmad-kétharmad arányban megosztva” (165. old.), és „a magyar modellben [ti. az országmegosztás magyar modelljében – K. T.] a pontos területekhez köthető különkormányzat valamennyire háttérbe szorult, s elsősorban a hatalmi jogosítványok megosztására épült” (388. old.).

Ez rendkívül fontos állítás, joggal tekinthető a könyv egyik tételmondatának. A hercegi hatalom területi aspektusát kiemelő megjegyzés pedig különösen fontos; ennek az a körülmény sem mond ellent, hogy a kútfők éppen a területi különhatalom konkrét földrajzi aspektusairól (hogy ti. hol volt pontosan a herceg vagy hercegek területe) szinte egyáltalán nem írnak. Bagi maga is imponáló alaposággal mutatja be, hogy a magyarországi állammegosztásokról beszámoló elsődleges tudósítások, a Krónikakompozíciónak a Salamon és a hercegek viszályára vonatkozó részei vélhetően eleve tendenciózus beállítású, ráadásul bizonyíthatóan többször interpolált szövegek. Az 1070-es évek belviszályából győztesen kikerülő Gézának és Lászlónak, majd Géza ivadékainak pedig nyilván nem szolgálta volna érdekét, ha részletesen bemutatják, hogy milyen földrajzi korlátok közé szorult eredetileg a koronás király ellen mégiscsak fellázadó Géza hercegi hatalma. Éppen ellenkezőleg: az állt érdekükben, hogy lehetőleg minden eszközzel a legitím uralkodóval egy szintre helyezték Gézá, és megpróbálják bebizonyítani, hogy a hercegi hatalom csaknem egyenrangú volt a királyival. Erre pedig kétségtelenül az a legegyszerűbb megoldás, ha egyfelől elhallgatják Géza esetleges területi különhatalmát (amelynek

mégiscsak feltétele a király egyértelmű főségének elismerése), másfelől folyamatosan Salamon király oldalán szerepeltetik a herceget, az országos politika aktív résztvevőjeként, sőt alakítójaként.

Elgondolkodtató lehet ezzel kapcsolatban, hogy Géza (és László) hercegi hatalmának földrajzi kiterjedésére csak közvetett adataink vannak: a 114. krónikafejezet Géza igfani vadászatát említő megjegyzésével; a 121. caputnak a nyitrai és bihari hercegi *agmen*ekre vonatkozó utalásával; a 127. fejezet azon közlésével, amely szerint Salamon be akarta venni a nyitrai várat; illetve – és erre megint csak Bagi Dániel hívja fel a figyelmet – a 111. caput rövid részletével, amely szerint a Nis elleni hadjárat idején László a hercegi csapatok egyik felével *in partibus Nyr remansit*. Amint Bagi is leszögezi: „a hercegi hatalom legalább három fontosabb várat, illetve várspánságot magában foglalt, illetve nem zárható ki végérvényesen, hogy valamilyen módon további területek is a hercegek uralma alá tartoztak.” (113. old.)

Noha az állammegosztásra utaló *direkt* nyomok a Krónikakompozíció anyagából hiányoznak, *indirekt* utalásokkal igenis rendelkezünk. Erre a furcsaságra pedig hihető magyarázatot nyújthat azon történetírók tudatosan és rafináltan pártos viszonyulása, akik a hercegség egyértelmű alávetett pozíciójának hangsúlyozását veszedelmesnek érezték volna Géza emlékezete szempontjából, a közvetett adatok fölött azonban vagy elsiklott a tekintetük, vagy vesztélytelennek gondolták a megőrzésüket. Hogy aztán a területi különhatalom és az országos ügyekre gyakorolt politikai befolyás milyen részarányokkal szerepelt a magyar hercegek politikai kelléktárában, azt valószínűleg sosem fogjuk megtudni. Talán nem oktalanság azt feltételezni, hogy ez is esetről esetre változott. Az alapvetően a földbirtokra és az azon élő lakosság közvetlen ellenőrzésére épülő XI. századi magyarországi politikai rendben, amelyben az ispán személyének a területi hatalom letéteményeseként minden jel szerint kulcsszerep jutott, minden bizonynyal elsőrendű kérdés volt, hogy egy

megye felett a főhatalmat a király vagy a herceg gyakorolja-e.

A legteljesebb mértékben meggyőző Bagi Dániel azon megállapítása, amely szerint a XI. századi hercegség jogosítványait vizsgálva hiba lenne holmi egységes és állandó jegyeket mutató „közjogias karakterrel” számolni. A dukátushoz fűződő jogokról még a kevésnél is kevesebbet tudni, s ekképp még abban sem lehetünk biztosak, hogy a hercegi hatalmat az érintettek nem definiálták-e újra minden egyes állammegosztás alkalmával. Azt sem tudhatjuk tehát, hogy lehet-e egyáltalán a korabeli hercegségről mint jogi és intézménytörténeti szempontból koherens jelenségről beszélnünk. Mindezzel együtt persze megkerülhetetlen annak vizsgálata, hogy pontosan milyen jogokat engedtek át az uralkodók a dinasztikus állammegosztások alkalmával. Bagi Dániel kutatásai szerint ezek a jogok vagy jogosítványok a korabeli Magyarországon három fontosabb feladatkört érintettek: a katonai hatalomból való részesedést; a pénzverés jogát, amely azonban csak Béla és Géza hercegek esetében igazolható, így joggal merül fel a gondolat, hogy ezzel nem is minden herceg rendelkezett (148. old.); és a király közreműködésével vagy éppen anélkül végrehajtott hercegi birtokadományozásokat, amelyek talán a hercegeknek az uralkodóval közösen gyakorolt adományozási jogára vezethetők vissza (151–152. old.). A kötetnek igen értékes része a hercegi területekhez köthető helyi szentkultuszok és vélelmek programjainak vizsgálata is – effajta kutatások eddig többnyire hiányoztak a dukátus történetének feldolgozásaiból.

Érdekes új motívum továbbá az uralmi központok esetleges megosztására utaló nyomok vizsgálata. Ez már csak azért is lényegi kérdés témánk szempontjából, mert Bagi Dániel a hercegi hatalom földrajzi vetületének vizsgálatában is fontos érvnek tekinti, hogy „a hatalommegosztásnak, ha tényleg az egyharmad-kétharmad arányú [területi] megosztásból indulunk ki, logikusan ki kellett volna terjednie a főbb helyek ilyen módon történő megosztására is” (122. old.). A korabeli ural-

mi központok közül a Medium Regni országos központokként is értelmezhető centrumai esetében nyoma sincsen a hercegi hatalom jelenlétének, és nagyjából ugyanez mondható el a püspöki székhelyekről is. Ez aligha véletlen: a pregregoriánus (birodalmi) politikai filozófiában ugyanis a püspökségek feletti rendelkezés joga kimondottan királyi (és nem egyszerűen uralkodói) jog – a herceg tehát akkor sem gyakorolhatná, ha a püspök székvárosa történetesen az ő területi fennhatósága alatt állna.

Bagi monográfiája nemcsak történeti szempontból alapos munka, de filológiai pontossága is elismerésre méltó. Bőségesen elemzi például a 108. krónikafejezetnek a király és a hercegek osztozkodására vonatkozó passzusát. Ez a szövegrészlet arról számol be, hogy Nándorfehérvár 1071-es elfoglalása után Salamon király a megszokott harmad helyett csupán negyedrészt juttatott a zsákmányból Géza hercegnek, ráadásul a sértést azzal is tetézte, hogy Vid, illetve Ilia ispánoknak is ugyanilyen részesedést biztosított. Amint Domonvöszky Sándor és Mályusz Elemér eredményeit is hasznosítva Bagi Dániel joggal rámutat, a krónikabéli tudósítás bizonyosan romlott szövegű, hiszen mondattani szempontból mindenképp emendatióra szorul: „*thezaurum... rex... in quatuor partes divisit, et quartam partem duci de tribus partibus unam haberet ut omnibus militibus, secundam autem Vyd, tertiam autem Ilia*” (SRH I. 375.). A menthetetlenül hibás szerkezet javítására Bagi Dániel a *Thuróczy-krónika* brünni kiadásának szövegváltozatát használja, amelyre Mályusz hívta fel a figyelmet egy 1969-ben közzétett tanulmányában (Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika* XV. századi kiadásai. *Magyar Könyvszemle*, 83. [1967] 1–11. old.). Mályusz feltételezése szerint Thuróczy előtt még egy kevésbé romlott krónikaszeveg feküdt, és ez maradt ránk a brünni nyomtatványban: „*thezaurum... rex... in quatuor partes divisit, et quartam partem duci, de tribus partibus ut unam haberet cum omnibus militibus, secundam autem Vyd, tertiam autem Ilia*” (uo. 9. old.).

A király és a herceg osztozkodásáról szóló részlet értelmezése azon-

ban még ezen szövegjavítás után is kérdéses. Bagi Dániel szerint kútforrásként itt arról tudósít, hogy az említett osztozkodás alkalmával „Vidnek és Iliának saját rész jár, a király által Nándorfehérvárnál elszenvedett presztízvesztés miatt megbüntetni kívánt Gézának úgyszintén egy, igaz, negyedik rész, míg a király egyet [ti. egy negyedrészt] birtokolna, de meg kellene osztania összes katonájával” (226–227. old.). Talán nem lehetetlen azonban, hogy a fent idézett szövegben a „*de tribus partibus ut unam haberet*” tagmondat alanya az előző szintaktikai egység utolsó helyén (ott még részeshatározóként) említett *dux* – vagyis Géza herceg. Ha ez helytálló, úgy nem csupán az a látszólagos rejtély oldódik meg, hogy miért éppen a király kerül a legkedvezőtlenebb helyzetbe, miért neki kellene osztoznia a vitézekkel (mert nem neki kellett). Egyszersmind Géza herceg haragja is indokoltabbnak tűnik: nem elég, hogy a harmad helyett negyedrészt kap; nem elég, hogy egy sorba helyezik Vid és Ilia ispánokkal; de ráadásul még a vitézekkel is osztozkodnia kell a neki jutó negyedből, hiszen a „király... negyedrészt [osztott] a hercegnek, hogy... egyet [egy részt] bírjon minden vitézzel”.

A vonatkozó krónikarészlet fordítása és értelmezése esetleg még egy ponton javítható. Mint az közismert, a klasszikus latin általában a számlálóban szereplő számnévből és a *pars* főnév megfelelő alakjából képzett összetétellel jelöli azon törtéket, amelyeknek a számlálója éppen eggyel kisebb a nevezőnél (pl. kétharmad: *duae partes*, háromnegyed: *tres partes* stb.). Amennyiben ebből kiindulva teszünk kísérletet a szóban forgó mondatrészlet értelmezésére, akkor – a *Thuróczy-krónika* brünni kiadásának Mályusz által idézett szövegvariánsát alapul véve – szinte hibátlanul gördülő szöveget kapunk, amelynek magyar fordítása: „a kincset a király négy részre osztotta, mégpedig negyed részét a hercegnek, hogy a háromnegyed részből [ti. a király negyedrészenek elkülönítése utáni háromnegyedből] egyet bírjon minden vitézzel, egy másikat pedig Vid, egy harmadikat pedig Ilia.” Amennyiben ez az emendatio meg-

állja a helyét, úgy rögtön okafogyottá válik az a kérdés is, vajon miért nem a *prima pars* kifejezéssel utal a szöveg a zsákmányból a királyt illető részesedésre: azért, mert forrásunk ezen a helyen nem is említi kimondottan a király részét.

A romlott szövegek értelmezése azonban természetesen mindig ingoványos terület, a 109. krónikafejezet vonatkozó részletének helyreállítása pedig különösen az. Egyfelől ugyanis emlékezhetünk a filológusként is jelentős életművet hátrahagyó Gerics József fontos megállapítására: Thuróczy János esetenként nemcsak megváltoztatta, de tudatosan manipulálta is a Krónikakompozícióból átvett szövegeket (vö. Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában. *Aetas*, 1994. 1. szám, 28–30. old.); ezt a megállapítást egyébként teljes joggal idézi a most recenzeált kötet is. Másfelől a konkrét emendatióval kapcsolatban is elgondolkodtató lehet, hogy hevenyészett vizsgálódásaim során a Salamon hazatértét elbeszélő 97. és az elmeneküléséről szóló 129. krónikafejezet közötti szöveganyagban nem nagyon találtam olyan célhatározói mellékmondatot, amelynek a kötőszava a tagmondat belsejébe került volna: az efféle *hyperbaton* (avagy hátborzongató magyar szakszóval: szóelhányás) grammatikai szempontból szabályos ugyan, a király és a hercegek viszáljának krónikása viszont a jelek szerint nem élt ezzel a szónoki eszközzel. Mindez pedig igencsak elgondolkodtató, ha Thuróczy munkájából éppen egy *hyperbaton* kötőszót tartalmazó mellékmondat alapján kívánnánk emendálni a XIV. századi Krónikakompozíció szövegét. Száz szóznak is egy a vége: Thuróczy tudósítását nehezen lehetne zökkenőmentesen interpretálni.

A *Divisio regni* fontos és értékes munka. Tudományos jelentősége megítélésén szerint elsősorban abban áll, hogy a XI. századi kelet-közép-európai dukátusok vizsgálatában szemléletváltó erővel alkalmazza a komparatív vizsgálat eszközeit, a téma kutatásába új aspektusokat vezet be, és ezek alapján új eredményekre jut. Talán legfontosabb megállapítása, hogy a magyar (illetve

cseh és lengyel) területen létrejött XI. századi dinasztikus hatalom-megosztásoknak nem feltétlenül volt egységes forgatókönyvük, sőt a király és a herceg (vagy hercegek) hatalom-megosztását sokkal inkább a pillanatnyi politikai érdekek határozták meg, majd definiálták újra, amint az erőviszonyokban lényeges eltolódás következett be akár az egyik, akár a másik fél javára.

Bagi Dániel eredményei áttekintően ahhoz is hozzásegíthetik a kutatást, hogy tisztábban lássunk egy eredetileg Szűcs Jenő által felvetett, régóta vitatott politikatörténeti kérdésben: hogy ti. mennyiben támaszkodhatott a Szent István idejében kiépülő, majd a XI. században (éppen a trónharcokkal és a hercegség megjelenésével egy időben) megszilárduló magyar államberendezkedés az ottoniánus német államot megelőző keleti frank mintákra. A hercegség történetének vizsgálata azt mutatja, hogy tudatosan semmiképp: a korai Árpád-korban sokkal inkább a kortárs birodalmi minták alkalmasságát egyszerűsített megjelenésével kell számolnunk, mintsem a korábbi keleti frank politikai konstrukciók szándékolt újjáélesztésével – ahogy a hercegi hatalom hazai kereteinek kialakítása is inkább pillanatnyi igényeket tükrözhetett, mintsem állandó intézményes jegyeket mutatott volna.

A kora Árpád-kori magyarországi hercegségről írni már csak azért sem egyszerű feladat, mert okunk van azt hinni, hogy éppen a legproblémásabb esetről maradt fenn szinte az összes adatunk. A dukátus történetének jószerivel egyetlen epizódját ismerjük valamivel részletesebben: Salamon király és Géza (meg László) konfliktusát. Ami minden jel szerint rendhagyó eset volt: egyfelől két különösen agresszív rokon akart részt kapni az uralkodói hatalomból, akik vélhetően folyamatosan igyekeztek tágítani a dukátus hatalmi kereteit, próbálgatni az uralkodó erejét és türelmének határait; másfelől a trónviszályról csak erősen pártosnak tűnő beszámoló maradt fenn (hiszen a Krónikakompozíció vonatkozó részletét a hercegek vagy leszármazottaik idején készítették).

Bagi Dániel könyve azonban mind az események körülmények elemzésével, mind a kulcsforrásként használt Krónikakompozíció adatainak gondos mérlegelésével sokat tesz azért, hogy pontosabban lássunk a XI. századi hercegséggel kapcsolatban – és ha ez egyes részletkérdésekben nem lehetséges is, mert a gyér források szűkszavúsága nem engedi, hát legalább a megismerhető valóság határait megmutatja nekünk. Noha a XI. századi magyarországi dukátus történetének pontos megrajzolásához nyilván nem rendelkezünk elegendő adattal, mindent egybevetve egyet kell értenünk Bagi Dániel végkövetkeztetésével: „a területi különállás és a tényleges hatalmi funkciók meglétének súlya nem esett szükségszerűen egybe, hanem mindig a hatalmi kompetenciákat megosztó rokonok közötti megegyezés alakította.” (164. old.)

KÖRMENDI TAMÁS

Kristóf Luca: Kultúrcsaták

KULTURÁLIS ELIT ÉS POLITIKA A MAI MAGYARORSZÁGON

Gondolat-TK, Bp., 2021., 176 old., 3000 Ft

Ez a könyv empirikus kutatásokra alapozott, leíró és magyarázó elemzésekből építkező munka. Szerkezete átgondolt: az intézményi keretek bemutatásával indul, és a kulturális elit társadalmi percepciójával zárul. Az intézményi keretek után vázolja a kulturális elit összetételének változásait és – szándéka szerint – a reputáció alakulására ható tényezőket. A kérdőívekből nyert adatok elemzését két esettanulmány követi az irodalmi és a színházi mező átalakulásáról. Itt a szerzőnek nincs könnyű dolga, mivel a média telített az átalakulással kapcsolatos információkkal, s az olvasó óhatatlanul azt mérlegeli, mi újat tud meg az elemzésekből. Ráadásul az ábrázolt közeg folyton önmagát értelmező és átalakító, külső hatások által befolyásolt változásban van. Így az esettanulmányok nem az információk újdonságértékével, hanem a

különböző szereplők nézőpontjának módszeres bemutatásával járulnak hozzá a kulturális elitre vonatkozó ismeretekhez.

Kristóf Luca hasznos könyvet írt, és biztos kézzel választott elméleti kereteket. Elmélettörténeti fejtegetésekkel nem terheli túl az empirikus vizsgálati tapasztalatokon nyugvó elemzéseket, de többnyire jól használható, a célnak és a tárgynak megfelelő fogalmakkal operál. Sokféle – az elitre, a közpolitikára, a politikai rendszerre vonatkozó – elméletet idéz fel, s közülük kiemelkedő szerepet szán a mezőelmélet újabb változatainak. Ezek jellegzetesen konfliktuselméletek, amelyek a társadalmi valóság egy-egy szeletét a szereplők harcaként értelmezik. Nem annyira alkotói küzdelemként, mint inkább az erőforrásokért, pozíciókért, reputációért folytatott harcokként. A témaválasztással ez a megközelítés összévág, mert a könyv a kulturális elitet a politikai polarizáció metszetében vizsgálja. A cím tehát pontosan utal a tartalomra, s a fogalmi keret jól szolgálja a szűkebb témaválasztást. A szerző elsősorban arra kíváncsi, hogy miként befolyásolják a politikai törésvonalak a kulturális elit összetételét és reputációját. Kevésbé foglalkoztatják a kooperációs stratégiák változatai.

Az intézményi keretek bemutatása a jelenlegi politikai berendezkedés természetére vonatkozó hazai elméletek takarékos szelektivitással felidézett szeletére támaszkodik. Kulcskérdései az antiliberalis politika, az újraelosztás, az instrumentalizációt szolgáló elitcsere s a kulturális kánon átírására tett kísérletek köré csoportosulnak. A politikai rendszer természetét illetően a szerző azokkal ért egyet, akik a Nemzeti Együttműködés Rendszerét (NER) a demokrácia és az autokrácia közötti szürke sávban helyezik el. A kulturális politika itt nem korlátozódik a működés feltételeinek biztosítására, mert a kulturális élet aktív alakítására törekszik, ha nem is feltétlenül merev dogmákhoz igazodó, közvetlen irányítással. Gyakoriak az egyedi beavatkozások, a diszkrecionális vezetői döntések, amelyek teret engednek a klientelizmusnak és a pártpolitikai céloknak

megfelelően instrumentalizált kulturális politikának. Abban a kérdésben, hogy van-e a NER-nek a kulturális politika szempontjából releváns ideológiája, a könyv többféle álláspontot ismertet, az ideológiamentes érdekevezeteltségtől a *bricolage*-on át a konzisztens ideológia jelenlétéig. Úgy tűnik, hogy valamiféle ideológia csakugyan körvonalazható, de mint a konzervatív ideológiák legtöbbje, ez is töredezett és reflexív, a vallási értékeket, nemzeti hagyományokat és a család intézményét középpontba állító, viszont a társadalmi egyenlőtlenségeket, a kisebbségeket és az idegenek problémáit, valamint a szabadságjogokat háttérbe soroló populista gondolatrendszer.

A szerző röviden felidézi, hogy a miniszterelnök, még kormányzásra készülve, a párhíveknek tartott egyik nem nyilvános beszédében nem hagyott kétséget afelől, hogy olyan „centrális erőter” kialakítását tervezi, amelyikben alkalom kínálkozik nem csupán a kulturális politika kulcsszereplőinek lecserélésére, nem is csupán az erőforrások újraelosztására, hanem a kulturális értékrend megváltoztatására is. Az értelmiség szellemi tevékenységének sikeressége eszerint annak a politikának a sikerességén méretik meg, amelyik a szellemi korszakváltást kezdeményezi. A folytonos viták és az értékluralizmus helyett olyan politikát kívántak tehát, amelyben a domináns centrum érték-prioritásai spontán módon és megkérdőjelezhetetlenül érvényesülnek. Ehhez az erőforrások újraelosztására volt szükség, amit a kulturális politika többféleképp kívánt elérni. A bevált módszer a vezetők cseréje, a meglévő intézményi szerkezet átalakítása vagy a párhuzamos intézmények felfuttatása volt; de kézenfekvő eljárás az intézményrendszer megkerülése, a vezetői akarat informális úton való érvényesítése a megbízottak és közvetítők rövidebb-hosszabb idejű beiktatásával. A NER köztudottan élt is ezeknek a megoldásoknak a kombinációival, köztük hangsúlyosan az intézményi átalakítással, a CEU kizorításával, az MTA feldarabolásával, az egyetemek működési feltételeinek átalakításával és az oktatási profilok diszkriminatív szabályozásával.

Mindez ismert a szakirodalomból, a médiából s az értelmiségi hétköznapiakból is. Kristóf Luca zömmel másodelemzést végzett e keretek felvázolásához, s voltaképpen itt kezdődik a saját, empirikus kutatása. Nyilvánvaló volt, hogy nem érheti be a hatalmi pozíciókat birtoklók, a nagy hatású döntéseket hozók körének feltérképezésével. A kulturális elitet végül is úgy definiálta, hogy beletartoznak mindazok, akik stratégiai pozíciójuknál, tekintélyüknél vagy piaci sikereiknél fogva befolyásolni tudják a kulturális termelés folyamatát. Ez ki is jelölte az operacionális főbb irányait: a mintavétel számításba vette a kulturális intézmények, az egyetemek és a média vezetőit, az akadémiák – a Magyar Tudományos Akadémia (MTA), a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia (SZIMA) és a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) – tagjait, a díjazottakat s az így kiválasztottak által megnevezett legmagasabb presztízsű kulturális szereplőket, valamint az eladási-terjesztési adatok alapján legnépszerűbbnek tűnő írókat és zenészeket.

Az a kutatócsoport, amelynek Kristóf Luca is tagja, a kilencvenes évek elejéig (s egy retrospektív elemzés keretében 1988-ig) visszanyúlva többször is vizsgálta az elitsoportot, köztük a kulturális elit tagjait. A mintavétel olykor módosult, kiegészült, pontosabbá vált, de megőrizte az időbeli összehasonlítás lehetőségét. A legutóbbi, 2018-as adatfelvétel mintája ennek megfelelően figyelembe vette a vezetői pozíciók, a tekintély és a piaci siker szempontjait. Azon lehet vitatkozni, hogy az akadémikusok valóban a pozicionális elithez tartoznak-e, vagy inkább a reputációs elithez, hiszen az elitnek nem kinevezett, hanem elvileg érdemek alapján választott tagjai. Kiválasztásuk elvei hasonlóak ahhoz, ahogyan a díjazottak vagy az elit tagjai által megnevezettek rekrutálódnak, talán szigorúbbak is, mivel a szakmai elitek formalizált kooptálási folyamataihoz kötődnek. Ám ennek a könyv szempontjából nincs döntő jelentősége, mert nem az alminták összevetése a tárgya, bár egy-egy almintát ismertetésére külön sort kerít.

A szerzőt, a kutatócsoportot és a felmérés kivitelezőit elismerés illeti a kutatássorozat sikeres megvalósításáért. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert az olvasók valószínűleg ritkán gondolnak bele abba, hogy az empirikus felvételeknek milyen buktatóik és akadályai vannak. A társadalomkutatók egy része – már aki egyáltalán hajlandó empiriával bajlódni – természetesen veszi, hogy az adatok rendelkezésre állnak, számukra a munka ott kezdődik, hogy az adatokat megkapják a mintavétel statisztikai paramétereivel együtt. Az empirikus felvételek hovatovább a módszertani oktatásban is háttérbe szorulnak, s így egyre nehezebb érdekklődő és értő fiatal kutatókat találni ilyen munkára. Az adatgyűjtés fekete dobozába ritkán nyernek bepillantást, ritkán szembesülnek a problémáival, a vállalkozás kockázatosságával. Ha az általános népességfelvételek során a terepen lévő kutatók arról panaszkodnak, hogy a vizsgálatok sikerét egyre inkább az érdektelenség, az elutasítás és a válaszmegtagadás nagy aránya veszélyezteti, akkor az elitkutatásokban mindez hatványozottan jelentkezik, tetézzve az elérhetőség, a helyettesíthetőségi és az időbeli korlátok gondjával.

Az így összeálló adatokból elsőre persze csupán az a nem megkerülhető, magától értetődőnek tűnő kép rajzolódik ki, hogy a magyar kulturális elit zömében idősebb diplomás férfiakból áll. Mi másból állna, kérdezhetnénk, pedig a szociodemográfiai összetételnek talán csak a végzettségi komponense többé-kevésbé kézenfekvő. A nyolcvanas évek végén a kulturális elit – a politikai és a gazdasági elithez hasonlóan – többségében (közel háromnegyedében) az állampárt tagjai közül került ki. A volt párttagok aránya a módosuló rekrutációs kritériumok és a nemzedékváltás együttes hatására egy nyolcadra zsugorodott. Növekedett viszont az intergenerációs bezáródás jelentősége: a kulturális elitnek 1988-ban a fele, 1993-ban pedig már kétharmada származott szellemi foglalkozású apától, és ez az arány aztán némi hullámmzással a legutóbbi időig megmaradt. Bár arányuk csupán kétötöd, hasonló – sőt, az elit

rekrutációját magyarázó modellekben bizonyos kutatási eredmények szerint erősebb – szerepük van az értelmiségi anyáknak. Valamelyest – egyhuszadról egyötödre – növekedett a kulturális elitben a nők aránya is, ám a nemi összetétel szerinti aránytalanság továbbra is az elit, s ezen belül különösen a kulturális elit sajátossága. Ami nem szükségszerű, hiszen a humán szakos diplomások többségét már huzamosabb ideje nők alkotják. A meritokratikus elvekkel erősen ütköző kiválasztás magyarázza, miért nem módosulnak az eliten belüli arányok.

A diploma jelentőségét jelzi, hogy a kulturális elit fele négy fővárosi egyetem (BCE, BME, ELTE, SOTE), a reputációs elitszegmensnek pedig közel fele két intézmény (ELTE, SZFE) diákja volt. A felméréssorozat adatai alátámasztották azt a feltevést, hogy a különféle elitcsoportok közül a kulturális elit a *legzártabb és leglassabban változó* csoport. A bemutatott adatok segítenek ezt ellenőrizni: 2018-ban az egész kulturális eliten belül egynegyed volt a NER időszakában bekerültek aránya. Ezen belül két szegmensben – a vezetők és a piaci szereplők esetében – az újonnan érkezettek tették ki a kategória közel felét, míg a reputációs elitben arányuk az egytizedet sem érte el. Az újak között kisebb a fővárosiak és a magukat baloldalinak vallók aránya. A NER első évtizede elsősorban a vezető káderek cseréjében, az intézményi keretek átszabásában, az erőforrások újraelosztásában bizonyult hatékonyak.

Ami a politikai attitűdöket illeti, a szerző abból a bevett szakmai álláspontból indul ki, hogy minden más tagoltságnál többet magyaráz a jobb–bal felosztás, amit kilencfokú skálával mér. Két dolgot azonban érdemes ennek kapcsán megemlíteni. Egyrészt, ha a társadalmi nyilvánosság egészére érvényes egy összefüggés, ettől még egyes csoportokra külön-külön érdemes lehet ellenőrizni az érvényességét. Különösen így van ez kiemelten fontos csoportok esetében, annál is inkább, mert éppen ezzel adhatunk hozzá az ellenőrzött ismeretek halmozódásához. Erre int az a szakirodalomból idézett meg-

állapítás is, hogy a skála két oldala kevésbé függ a közpolitikai preferenciáktól, inkább pártpolitikai szimpátiát tükröz. A szerző egyes kulcskérdések kapcsán ellenőrzi is az alternatív tagoltságok magyarázóerejét.

A másik megjegyzés a skála felosztására vonatkozik. A kutató döntése, hogy a leíró eredményeket átlaggal és szórással, vagy táblázatokkal prezentálja-e, s ezen belül milyen összevonásokat alkalmaz. Többféle csoportosítás lehetséges, szakmailag a legtöbb nem kifogásolható, de mindegyiknek vannak implicit tartalmi következményei. Lehet úgy eljárni – a szerző ezt teszi –, hogy a közép kategóriáját egy osztályközre redukálja, és a két szélső pólusba sorolja a többit. Lehet úgy is, hogy a jobb, a közép és a bal arányosan, három-három kategória összevonásával áll elő, s lehet a középet még jobban kiterjeszteni, ha az érdeklődés a szélső álláspontok megismerésére irányul. Az első opció polarizáltabbnak mutatja a csoportot, mivel arányaiban két nagy tábort jelenít meg. S van egy olyan következménye is, hogy az attitűdöket illetően kevésbé markáns képet mutathat, mivel a pólusok magukba foglalják a mérsékelt álláspontokat is. A szerző nyilván kísérletezett a különböző megoldásokkal, s feltehetően az elitkutatásokra jellemző kis elemszám miatt döntött a szélesebb jobb–bal kategorizálás mellett. Mindazonáltal jó volna tudni, megmaradna-e ez a polarizáltság a kulturális elitben, ha a közép kategóriáját arányosan alakítjuk ki. Gyaníthatóan nem, mivel a kulturális elit egynegyede még így is a szűken értelmezett középbe sorolta magát. Ha a magyarázó modellekbe a jobb–bal folytonos változóként kerül be, akkor a dolognak csak a leíró eredmények bemutatása során van jelentősége, ha azonban kategoriális változóként, akkor a magyarázatban is fontos. Így most a leíró részekből annyi tűnik ki, hogy a kulturális elit kétötöde a bal-, harmada pedig a jobboldalra sorolja magát, továbbá az előbbi 2001 óta hullámzó, az utóbbi pedig folyamatosan emelkedő arányt jelez. A magyarázó modellekből pedig az látszik, hogy a magukat jobboldalinak vallók körében felül-

reprezentáltak a médiaszerepléseik révén ismertté vált személyek (tíz évvel korábban ez inkább az elit baloldali tagjait jellemezte). A baloldali beállítottságúak körében többségben vannak azok, akik 2010 előtt kerültek be az elitbe. Ezt a hatást gyengítik az MMA és az MTA akadémikusai, mivel 2010 előtt zömmel már ők is a kulturális elit tagjai voltak, noha inkább jobboldali és konzervatív nézeteket vallanak.

Aki a reputációs rangsorokat kedveli, a könyv második felében és a függelékben talál böngészni valót. A kulturális elit tagjainak egyebek közt arra a kérdésre is válaszolniuk kellett, hogy kit tartanak a jelenlegi magyar kulturális élet öt legkiemelkedőbb alakjának. Azok szavazataiból állt össze a reputációs lista – amely 2018-ban 114 főt tartalmazott –, akik legalább három nevet megadtak. Zömmel írók, alkotó- és előadóművészek, elvéve néhány tudós nevével találkozhatunk itt, sőt valamilyen okból – igaz, eléggé a lista vége felé – még a miniszterelnök nevével is.

Mivel hasonló módszerrel a szerző már 2009-ben is készített összeállítást, akkor 92 névvel, mód nyílik az időbeli összehasonlításukra. A két időpont között a reputációs elitnek minden hatodik tagja elhunyt, így a lista éléről Esterházy Péter, Kocsis Zoltán és Kertész Imre. A 2018-as lista élén Nádas Péter áll Alföldi Róbert, Fischer Iván és Lovász László társaságában, az utóbbi elismerését szakmai és vezetői teljesítménye mellett vélhetőleg az MTA-kutatóhálózat elcsatolása elleni fellépése is növelte. Egyébként – bár a halálozásokat leszámítva az élboly viszonylag stabil –, a teljes lista mintegy felét újonnan megnevezettek teszik ki, ami két dolgot jelent. Egyrészt a kulturális elit körében tartós konszenzus él arról, kik a kortárs magyar kultúra legkiemelkedőbb alakjai. Másrészt a kulturális elit tagjai által így megnevezettek szélesebb köre változókéony, az ilyen értelemben vett reputációs elit fluktuációja kétszer akkora, mint a kulturális elité.

A szerző azonban nem állt meg a listák belső dinamikájának ismertetésénél, hanem – Kisfalusi Dorottya és Vit Eszter segítségével – kapcsolathá-

ló-elemző módszerekre támaszkodva azt is megvizsgálta, van-e összefüggés a reputáció és a homofília között. Kimutatható az elitegyetemek végzettjei, az azonos kulturális területen tevékenykedők, a médiában szereplők és a kulturális díjjal jutalmazottak körében is. Az utóbbiak, bár jelölőként hajlamosabbak a nem díjazottak közül választani, jelöltként mégis innen kapnak nagyobb arányban megnevezést, ami feltehetően a kis elemszámmal is összefügg. (A kulturális elit mintája 458 főből állt, részleges adathiány miatt a modellekben 346 fő válasza szerepeltek.)

A politikai homofiliával kapcsolatos tanulság az, hogy a jelölt és jelölő politikai beállítottságát illető hasonlóság a baloldalon valóban érvényesül, ám a jobboldalon csak akkor, ha az elit azon tagjait, akik kiemelkedően sok jelölést kaptak (a könyv e ponton kevésbé szerencsés terminológiájával: a sztárokat), kihagyjuk az elemzésből. Ez nagyjából azt jelenti, hogy a jobboldali politikai identitásuk elismerik a kulturális elit kiemelkedő alakjait, s csak azon túl hat jelöléseikre politikai szimpátia. A középen állóknál nem volt szignifikáns kapcsolat a homofília és a reputáció között. Kérdés persze, a jelölők mennyire ismerik a javasoltak politikai beállítottságát, ami egyesek közéleti megnyilatkozásaiból kikövetkeztethető, másoknál nem. A módszertan nem köti ki, hogy a jelöltek politikai nézetei a jelölők számára ismertek legyenek, csak a kutatónak kell rendelkeznie ilyen, a kérdőívből származó információkkal a besoroláshoz. A másik kérdés pedig ez: mennyire számít, hogy hol húzza meg a kutató a jobb és a bal határait, s vajon arányos teret hagy-e a középen állóknak? Természetesen joggal feltételezhetjük, hogy számít, s bizonyára itt is készült többféle háttérszámítás. Érdemes lenne egyszer azok eredményeit is módszeresen szemügyre venni.

Az irodalmi mező szerkezetét intézményi tagság és reputációs listák, valamint húsz íróval készített interjú alapján tárgyalja a szerző, akit e ponton főként két kérdés foglalkoztat: Milyen intézmények és hálózatok alakítják az elismertséget, és miként hat a politikai polarizáció

az irodalmi mező működésére. Az első megválaszolásához összeveti a reputációs listát a SZIMA, az MMA, valamint a Digitális Irodalmi Akadémia (DIA) névsoraival és a húsz interjúalany válaszaival, akiket arról is kérdezett, kit tartanak a kortárs irodalom legkiemelkedőbb művelőinek. Tizenhat író neve három vagy több kontextusban is felbukkant, (az azóta elhunyt) Tandori Dezsőt mind az öt közegeben méltányolták. Az írókkal készült interjúkban felbukkanó és a tágabb kulturális elit által nagyra becsült nevek között akad néhány eltérés. Konkrétan a kulturális elit által megnevezett kiemelkedő íróknak közel fele nem szerepel az írók által említettek listáján, és fordítva, az írók által emlegetett huszonkét kiemelkedő név mintegy harmada nem, vagy kevésbé ismert és elismert a kulturális elit körében. A külső és a belső reputáció tehát még a kulturális eliten belül is elég jelentősen eltér. Ennek egyik oka az lehet, hogy egyik esetben a hazai kultúra kiemelkedő személyiségeiről kérdeztek, akik között az idősebb, már befutott és a médiából is jól ismert írók fordulnak elő nagyobb arányban. A másik, hogy a „céhbeliek” belülről ismerik a mező informális viszonyait, a fiatal és a középgenerációhoz tartozó személyiségeket, látják, ki tehetséges, ki kooperatív, ki narcisztikus, ki vesz részt a mentorálásban. Nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a költészetnek is, nagyobb arányban neveznek meg költőket, mint a kulturális elit más csoportjaihoz tartozók.

Az írókkal készített interjúk mintavétele a hálóba módszerrel követte, a szerző igyekezett több kiindulópontot biztosítani, s a telítettségi szint eléréséig kontrollálni, hogy merre gördül a hálóba. Mivel azonban az interjúk kiemelt témája a szekértáborok jelentősége volt, a beszélgetések is jórészt e körül forogtak. Nem mintha okunk lenne kétségbe vonni ennek jelentőségét, hiszen világnézet, ízlés- és stíluspreferenciák, vagy egyszerű generációs elkülönülések és vonzalmak alapján szerveződő csoportosulások mindig is tagolták a modern irodalmi életet. Kristóf Luca az ilyen esetekre kidolgozott fogalmi eszköztárat alkalmazva, röviden, de

plasztikusan írja le a kapuőrök szerepét, a felszentelés és a legitimálás mechanizmusait. Az azonban nem magától értetődő, hogy a sokfajta tagoltságot a kormányzati akarat-hoz igazodva, a politikai polarizáció tengelye mentén kell elrendezni. Az eredmény az interjúrésztletekből kiérződő frusztráció és az elégedetlenség a szekértábor-léttel. Az alkotók sokszor és sokféle okból elégedetlenek. Az elégedetlenség lehet ösztönző erő, ám az interjúkból kiolvasható fajtája nemigen táplálja az alkotókedvet, inkább levertséget, fásultságot tükröz. Csak abban bízhat az olvasó, hogy a kép árnyaltabb volna, ha a kutatás nem ragadna le a szekértábor-logika bemutatásánál.

A színházi esettanulmány jól alkalmazza a stratégiai akciómezők fogalmi készletét. Ez a Fligstein és McAdam által vázolt fogalmi keret – a Bourdieu-étől némileg eltérően – a befutottak és kihívók küzdelmeként láttatja az eseményeket, amelyeket külső beavatkozás okozta válságként ábrázol. A színházi élet valóban rendelkezik a magas szinten intézményszerű mező és a hozzá tartozó szakmák legtöbb sajátosságával. Szervezetekbe tagolódik, hierarchizált, a belső koordinációt és külső érdekérvényesítést szövetségek látják el, a rutinációt felsőfokú képzés alapozza meg, a viselkedésmintáknak szakmaspecifikus informális szabályok és formális törvények adnak keretet, a résztvevőket sűrű interakció és kollektív identitástudat jellemzi. A kihívók eszköztára – erős politikai támogatással és az anyagi erőforrások ígéretével – itt is az elitváltás, alternatív szövetség létrehozása, kibékíthetetlen beállított érték- és érdekalapú konfliktusok generálása volt. A színház nem önfenntartó, miként a kulturális élet legtöbb területe sem, így mecénatúrára, állami vagy önkormányzati támogatásra szorul. Elvileg tehát az erőforrások megvonásával, átcsoportosításával az átalakítás könnyen kivitelezhetőnek látszik. Ez a felfogás azonban nem vet számot a kollektív identitás és a viselkedéskódok erejével, azzal, hogy a szakmai minőségről meglehetősen egységes kép él a résztvevők fejében. Nem csupán az értékrendet nem

sikerült így módosítani, de a szakmai felsőoktatás átalakítására tett kísérlet is heves ellenállásba ütközött. Az SZFE hallgatói és oktatói nem fogadták el azt az alapítványi működési formát, amely a szakmai testületek autonómiáját nem biztosította. Mindenesetre az ellenállás nyílt formája kavicsnak bizonyult a NER kultúrpolitikai gépezetében. A színházi mező esetét a szerző interjúkra és médiaelemzésre támaszkodva mutatja be. Az olvasó dolgát e ponton megkönnyítette volna, ha a dokumentáció – az időszak és a kulcsszavak mellett – a médiaforrások felsorolását is tartalmazza.

A kulturális elit szélesebb körű társadalmi ismertségét és elismertségét Kristóf Luca egy osztott minta, általános népességfelvételen tesztelte. A minta egyik felének zárt kérdésekre kellett válaszolnia, egy előre megadott listából kiválasztva, kit tartanak a magyar kulturális élet legnagyobb alakjainak. A másik csoport nyitott kérdésekre válaszolt, és saját elképzelése szerint alkotta meg a névsort. A két lista eleje jelentősen átfed, és a közvélemény választásai visszaigazolták a kulturális elit reputációs önképét. A válaszokat befolyásolta az iskolai végzettség, esetenként az életkor is, de a válaszadók politikai identitása általában nem. A szerző következtetése szerint ez arra utal, hogy a kortárs kulturális kánon átírására tett kísérletek egyelőre sikertelenek.

Érdemes folytatni az ilyen kutatásokat. Jó volna, ha nem korlátozódnának pusztán az erőforrásokért és a reputációért folytatott csatározásokra, s nemcsak a polarizált politikai szekértáborokra figyelnének, hanem az alkotási folyamatra is értelmeznék a megküzdés és harc metaforáit. Akkor központi kérdés lehetne, hogy miként gondolkodnak a kulturális elit tagjai a világról, mit tartanak kívánatosnak és miért, s amit annak tartanak, hogyan gondolják kivitelezhetőnek. Hogyan látják ennek esélyeit és benne a saját szerepüket? Ha valakitől, tőlük igazán érdemes lenne egyszer mindezt megkérdezni. Nem kell elitistának lenni ahhoz, hogy érezzük: egy ilyen kutatás fontos és orientáló eredményeket hozhatna.

Kikre gondolunk és miért, ha a kulturális élet kiemelkedő szereplőit kell megneveznünk? Miért éppen azok jutnak eszünkbe, akik? Ebben mennyire meghatározó az alkotás hatásának emléke és médiavisszhangja, illetve a közéleti szerep iránti szimpátia? Mennyire önállóak a választásaink, s mennyire támaszkodunk mások véleményére? Egyszer ezekre a módszertani kérdésekre is érdemes lenne pontosabb választ adni, a felhalmozott kutatási tapasztalatokra és kognitív interjúkra támaszkodva, mintegy a tartalmi vizsgálat módszertani melléktermékeként.

Jó volna egy újabb kutatás a közéleti értelmiségről is. Ők azok, akik esszéikkel, médiamegnyilatkozásaikkal kitöltik a politikai elit és a közvélemény közötti információs teret, s közvetlenebb befolyást gyakorolnak mind az elitre, mind pedig a közvéleményre, mint az alkotóművészek és a tudósok legtöbbje. Persze Kristóf Luca korábbi, doktori disszertáción alapuló könyve, a *Véleményformálók* (L'Harmattan – MTA TK, Bp., 2014.) már egyszer nekifutott ennek a témának, de még akad számos megválaszolatlan kérdés. Részint azért, mert indokolt lehet a korábinál szűkebb csoportra fókuszálni, részint azért is, mert azóta sok minden változott.

Mindez azonban egyelőre alighanem jámbor óhaj. Végére is a *Kultúrscaták* – politikai olvasata szerint – afféle jelentés kisebb csatamezőkről, s arról számol be, hogy milyen zavarokat okoz, ha a kulturális mezőt átjárja a kormányzati akarat által generált nagypolitikai polarizáció. Meglehet, hamarosan újabb kutatást kell kezdeményezni – már ha lesz, aki belevág – arról, hogy mi történik a kultúrával és a hétköznapi élettel, az elitekkel és az állampolgárokkal akkor, ha a nagypolitika összezavarodik, mert beszippantja a még nagyobb politikai események erőtere.

Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján

Szerk. Kontra Miklós, Borbély Anna. Bp., Gondolat, 2021. 355 old., DVD melléklet, 4000 Ft

A budapesti beszédnek nincs jó híre. „Pest feketére fest” – ahogy a régi vidéki mondás tartja. Ez a rossz vélemény kiterjedt a nyelvhasználatra is, amelyet idegenesnek, németesnek, sőt egyenesen romlottnak szoktak nevezni. A szegediek „mekegőnek” tartják, igaz, az ő-ző nyelvjárás változatosabb hangzású. Másokat zavar az, hogy a fővárosiak a nevek előtt is kiteszik a határozott névelőt: *a Pista, a Zoli*, és gyakrabban használnak idegen hangzású szavakat, régebben elsősorban német eredetűeket, manapság főleg amerikanizmusokat.

A budapesti nyelvhasználat eltér minden magyar nyelvjárástól. A fővárosba beköltöző vidékiek már régen sem tartották meg anyanyelvjárásukat, beszédükkel is belesimultak az egységesülő nyelvhasználatba. Másrészt viszonylag sok nem magyar anyanyelvű ember élt itt. Sok német iparos, kereskedő telepedett le a XIX. században, hozta magával mestersége szaknyelvét, ennek nyomai ma is megtalálhatók bizonyos szakmák műhelynyelvében.

A német polgárok anyanyelvükön olvasták a napilapokat, német színházakba jártak, kulturális orientációjukat is ez határozta meg. A fővárosba beköltöző zsidó családok otthon beszélt nyelve a némethez szókinszében erősen kapcsolódó jiddis volt, a haszkala által megérintett művelt rétegeké pedig a német.

Ilyen értelemben a XIX. század végén a fővárosi nyelvhasználat – kiejtésben, szókinszben – megmutatózó idegenszerűsége nyelvi tény volt. Az MTA Nyelvtudományi Bi-

zottságának megbízásából 1872-ben megindított folyóirat, a *Magyar Nyelvőr* éppen ennek legyőzését, a „tisztaságot, a helyességet” tűzte zászlajára. Első szerkesztője, Szarvas Gábor ennek nevében folytatott kérésselhetetlen harcot a magyartalanságok, elsősorban a németességek ellen. A romlott pesti nyelvvel szemben a hiteles nyelvi régiség és a nyelvjárások értékeinek megőrzésére és gyűjtésére buzdította az olvasókat.

A neves nyelvtörténész, Bárczi Géza korszerűbben vélekedett a fővárosi nyelvhasználatról. A *pesti nyelv* címmel 1932-ben megjelent tanulmányában megvédte a főváros népének „ingadozó és tágabb lelkiismeretű nyelvérzékét” a puristák legvadabb vádjai ellen, és javaslatot tett a fővárosi nyelvhasználat alapos kutatására.

Az előítéletek továbbra sem szűntek meg, sőt rátevődtek a fővárosból sugárzó rádió, később pedig a televízió nyelvhasználatára is. Amikor az 1970-es évek végén az MTA Nyelvtudományi Intézetében a nyelv művelő kérdésekben érkezett levelekre kellett válaszolnom, számos olyat olvastam, amelyben azt kérték „Lőrincze elvtárostól, hasson oda, hogy a magyar televízióban ne jidlizzenek, hanem tiszta magyar nyelven beszéljenek”. Ezzel összefüggésben „becsületes, vidéki, igazi magyar arcokat” is kívántak látni a televíziós képernyőn.

Ebből világos, hogy az „idegenes” pesti nyelvvel kapcsolatos sztereotípiák összekapcsolódtak a „népi–urbánus” ellentéttel, azon belül pedig a mélyen a magyar köztudatban élő antiszemitizmussal.

Némi előzmények után a magyar főváros nyelvhasználatának átfogó tudományos feltárása az 1980-as években indult meg az MTA Nyelvtudományi Intézetében. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) koncepciójának kidolgozója és a munkálat szakmai irányítója Kontra Miklós volt. Az élőnyelvi kutatások 1985-től 2010-ig folytak. (Részleteiről ezen a honlapon lehet tájékozódni: <http://buszi.nyud.hu/>.) A BUSZI-nak több változata is van, az itt ismertetett kötet tanulmányai a BUSZI-2-ről szólnak. Az anyagát 1987-ben vették fel, kódolása és ellen-

őrzése 2002-ig tartott. A kutatócsoport 1988–89-ben felvett még újabb 200 interjút – ez lett a BUSZI-3 és BUSZI-4, ez az anyag azonban jórészt csak az archiválásig jutott el.

Ezek az évszámok azt mutatják, hogy a kutatás lendületesen indult, azután lefulladt, és csigalassúsággal haladt tovább. Kontra ennek okairól ezt írja: „A BUSZI a magyarországi szocializmus legvégén kezdődött, s az első öt év után a munkánk vizsgátsági tagságos intézeti és finanszírozási körülmények között zajlott. Mi normális, Labov inspirálta kutatásként terveztük meg a munkánkat, csak közben befuccsolt a szocializmus.” (14. old.)

Egy ilyen nagyságrendű vizsgálat megindításához két alapvető feltételre volt szükség. Mindenekelőtt megfelelően érzékeny és strapabíró technikai eszközökre. Németországban Eberhard Zwirner már 1932-ben intézetet alapított hangzó anyagok kutatásának céljából. A zömében könnyen égő sellaklemezekeken tárolt felvételek a második világháború idején megsemmisültek. Zwirner a háború után is folytatta a hanganyagok gyűjtését, már biztonságosabb eszközökkel. Ezek az archív felvételek digitalizálva ma mindenki számára hozzáférhetők a mannheimi Leibniz-Institut für Deutsche Sprache hangarchívumában. Ugyanitt folyt az 1970-es években *Stadtgespräch* néven egy szociolingvisztikai szempontú kutatás is Werner Kallmeyer vezetésével.

Magyarországon sokáig csak dialektológiai hangfelvételek készültek, mivel – az előbb említett értékválasztás alapján – a kutatók ezeket tartották megőrzésre érdemesnek. A második világháború után hanglemezekre rögzített tájnyelvi felvételek most már digitalizáltan érhetők el a kutatók számára. Más kutatóhelyeken is tárolnak tájnyelvi korpuszokat, ezek mind fontos alapanyagai a feldolgozásnak és az oktatásnak.

A BUSZI volt az első jelentős nagyságú korpusz, amely célzottan fővárosi emberek nyelvhasználatának rögzítését tűzte ki céljául. A magnetofon alapvetően változtatta meg a gyűjtés metodikáját, az egyre érzékenyebb mikrofonok mind fino-

mabb megkülönböztetéseket tettek lehetővé – ezek közvetlenül hatottak a tudományos munka minőségére.

A másik szükséges feltétel a korszerű szaktudás. Kontra Miklós és a munkában komoly részt vállaló Bartha Csilla az Egyesült Államokban sajátította el a survey típusú kutatás módszertanát, mindkettejük doktori disszertációja erről tanúskodik. A Nyelvtudományi Intézetben sikerült a csoportmunkához felkészült és fegyelmezett dolgozó társakat találni.

Nem feledkezhetünk meg a kutatás támogatásáról sem. Elsőként Herman József igazgató látta be az élőnyelvi korpusz létrehozásának tudományos jelentőségét, ő hívta meg Kontrát a Nyelvtudományi Intézetbe. Az intézeti forrásokon kívül később OTKA- és más pályázatok is segítettek pénzügyi szempontból a munkát.

Minden empirikus kutatás alapja az adatközlők szociológiailag értelmezhető kiválasztása. Ebben az esetben ezt az garantálta, hogy a nyelvészeti kutatás közvetlenül kapcsolódott Angelusz Róbert és Tardos Róbert „Kulturális-kommunikációs rétegződés” című 1987-es kutatásához, így megoldódott a rétegzett reprezentatív mintavétel kérdése.

A BUSZI-interjúk során a megkérdezetteknek tesztfeladatokat kellett megoldaniuk: mondatkiegészítés, minimális párok, szócsoporthoz felolvasatása, szópárok megkülönböztetése hallás után, szódefiníció kiválasztása, egy ismeretlen tárgy megnevezése. Ítéletalkotásra készítették a vizsgálat résztvevőjét: melyik változatot tartja helyesnek, ő melyiket használja. Ezt egy félig irányított beszélgetés követte előre meghatározott témákról. Ezek alapján mérhető a beszédprodukciónak és a nyelvi tudatosság szintje.

A kutatás megtervezője és vezetője, Kontra Miklós a nagy szociolingvisztikai kutatás kényszerű lezárása, vagy inkább abbahagyatása után egy évtizeddel úgy döntött, hogy munkatársával, Borbély Annával együtt az olvasók elé tárja az adatgyűjtés és -feldolgozás közben született legfontosabb tanulmányokat. Az íráskor többnyire már megjelentek szakmai

fórumokon, de így együtt, egymást értelmezve gazdagabb tudást kínálnak az olvasónak. Nem csak udvarias gesztus őket – többnyire kiegészített formában – összegyűjtve kiadni, ez a (nyelv)tudománytörténeti szempontú átgondolásra is lehetőséget ad.

Kontra három bevezető tanulmánya elhelyezi a minden eddigénél színvonalasabb és nagyobb korpusz létrehozásának kronológiáját a magyar tudomány és társadalom történetében. Reményi Andrea Ágnes a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszerét ismerteti. Borbély Anna és Bartha Csilla közös írása az interjúzás, lejegyzés és kódolás legfontosabb tanulságait foglalja össze a BUSZI-2 alkorpuszra nézve.

Kontra Miklós írása (*Átlagos mondathossz a BUSZ-2-ben?*) állást foglal egy fontos elvi kérdésben. Míg az írott szövegekben a mondatzáró írásjelek egyértelműen jelzik a mondathatárokat, az élőbeszédben ez sokszor megállapíthatatlan. Az ilyen jellegű tagolással ezért nem is próbálkoztak a vizsgálat folyamán, a válasz az írás címére tehát ez: nem állapítható meg.

A kötet törzsanyaga konkrét és alapos elemzéseket tartalmaz a BUSZI-2 hanganyagának tapasztalatai alapján. Ezek a tanulmányok olyan témákat tárgyalnak, amelyek nemcsak a nyelvészeket, hanem a nyelvet beszélő laikusokat is élenként érdeklik.

Hattyár Helga, Kontra Miklós és Vargha Fruzsina Sára 2009-es írása arról szól, van-e a budapesti közbeszédben zárt *ë*. A zárt *ë* Kodály Zoltán legfőbb nyelvművelő rögeszméje volt. Szerinte a magyar köznyelvnek a sok nyílt *e* által „mekegővé” vált hangzását szebbé lehetne tenni azzal, ha az egész beszédközösség használatába bekerülne a főként dunántúli nyelvjárásokban elterjedt zárt *ë*. Ennek érdekében saját kiadványai-ban, például a bicíniák szövegében következetesen jelölte is őket.

A BUSZI hanganyagán végzett vizsgálat azt bizonyította, hogy a tősgyökeres budapestiek csakugyan nem ejtik a zárt *ë*-t, csak a gyerekek között vidéken élők hozták még magukkal. Hogy a beszédpercepcióban megkülönböztetik-e a kétfé-

le *e*-t, ezt nehéz megállapítani, akár a kísérletben használt tesztszavak: *hëgyës – hëgyes*, akár más hasonló segítségével. Az is világos a tanulmány alapján, hogy Kodály ötlete, mely szerint mindenkinek meg kell tanítani a zárt *ë*-t – kivitelezhetetlen és tulajdonképpen fölösleges is. Amennyi energiába kerülne, azzal előre lehet jutni egy idegen nyelv ismeretében.

Borbély Anna és Vargha András tanulmánya az *l* variabilitását vizsgálta öt foglalkozási csoportban. Ez a hang szótagzáró helyzetben megmaradhat, de rövidülhet, vagy akár ki is eshet a megelőző magánhangzó megnyúlásával egy időben. Ezek az alakok társadalmi jelentések hordozói: a *föld* alak a normatív, a *föd* nyelvjárási, ezért javasolják a nyelv-művelők a kerülését az úgynevezett művelt köznyelvben. A szerzőpár öt foglalkozási csoportban, tanárok, egyetemisták, bolti eladók, gyári munkások és szakmunkástanulók körében vizsgálta a jelenséget.

A tanulmány azt bizonyítja, hogy a foglalkozás és ennek a változónak a használata szoros összefüggésben áll egymással. Világos az is, hogy a szabályszerűség nem egyértelmű és nem egyszerű. Voltak olyan tagok a csoportokban, akik eltértek a csoport átlagától. A szerzők szerint „nem lehet pontos az a megállapítás, hogy egy-egy társadalmi (pl. foglalkozási) csoport minden tagja ugyanazt a dialektust használja” (181. old.). A beszédpartnerek nyelvhasználatát egyébként idomul egymáshoz, a beszéd sebességéhez is, ez is befolyásolhatja az említett jelenség felbukkanását vagy hiányát.

Mátyus Kinga, Bokor Julianna és Takács Szabolcs tanulmánya a *-ban*, *-ben* határozórag használatát tárgyalja a korpusz adatai alapján. Ez egy különösen érdekes kérdés, hiszen erre a nyelv(észeti) szempontból nem érzékeny emberek is reagálnak: azt, aki hol? kérdésre *-ba*, *-be* ragos alakkal válaszol, kulturálatlanként, műveletlenként bélyegzik meg. Ennek a hatására alakulnak ki az olyan hiperkorrekt formák, mint a *megyek az iskolában*. A szerzők a rendelkezésükre álló adatok alapján azt állapították meg, hogy a férfiak több-

ször használták a sztenderd alakokat, mint a nők, az 1945 előtt születettek több nem sztenderd alakot használnak, mint az 1945 után születettek.

Ez ellentétes két általános vélekedéssel, miszerint a nők nyelvhasználatát jobban követi a sztenderdet, mint a férfiaké, és az „öregek” szében, helyesebben beszélnek, mint a fiatalok.

Borbély Anna írása két morfológiai változó statisztikai és szociokognitív elemzésével foglalkozik. A *nákozás*, az iktelen ige egyes szám első személyű használata, például *én tudnák*, a *süksükölés* mellett a legmegbélyegzettebb nyelvhasználati forma. A BUSZI-s anyagba kevés ilyen spontán példa került be, ez mutatja, hogy a beszélők jó része tisztában van ennek a megítélésével, és igyekezett elkerülni interjúhelyzetben. A másik változó, a *jöszötk jöttek* helyett ritka, de nem megbélyegzett, inkább népiesnek ítélt forma.

Kassai Ilona az *-e* kérdőszó mondatbeli helyzetéről írt. Az összehasonlítások alapján a normatív hely megtalálása legkevésbé a gyári munkásoknak sikerült, őket követték a szakmunkástanulók, majd a bolti eladók. A leginkább normatív nyelvhasználat a tanároknál és az egyetemistáknál volt jellemző.

Daniel Szeredi tanulmánya a vonatkozó névmások használatát tárgyalja. Az *amely* névmás a normatív nyelvhasználatban a főmondat egyik mondatrészére utal, az *ami* az egész főmondatra. Az utóbbi időben az *ami* kezd terjedni az előző szerepben is. Szeredi vizsgálatai is ezt igazolják, de lényeges különbséget mutatnak ki a társadalmi csoportok között. Az iskolázottabb, magasabb presztízsű emberek az *amelyet* használják, esetenként még az egész főmondatra vonatkozó *ami* helyett is, tehát hiperkorrekt módon.

Kontra Miklós a szóalkotás folyamatát tárja fel. A kísérleti személyeknek egy akkor még ismeretlen tárgyat, egy *kapocskiszedőt* kellett kreatív módon megnevezniük. A magyar anyanyelvű megkérdezettek zöme gond nélkül talált ki olyan magyar kifejezést, amely jól utalt a tárgy használatára. A csíkszeredai példa azt mutatja, hogy kisebbségi

nyelvi helyzetben a tárggyal együtt a megnevezés is átkerül(het) a többségi nyelvből a kisebbségibe, jelen esetben a románból a magyarba.

Bartha Csilla és Hámori Ágnes tanulmánya *A stílus a szociolingvisztikában, a stílus az interakcióban* címet viseli. Interjúkezdeteket vizsgálnak, ez az a helyzet, amikor a megkérdezett a saját helyzetét, identitását határozza meg az interjút vezető terepmunkás számára. Közli, hogyan szólítsák, tegezzék vagy magázzák, ez lehorgonyozza – bár nem feltétlenül – a szereplőket az interakció egész idejére. Stílusváltások megfigyelhetők a beszélgetés folyamán, de néhány jellegzetes társas stratégia jól kirajzolódik, ezek arcvédő és megjelenítő célúak.

Bartha Csilla és Hámori Ágnes másik írása a beszédmodok dinamikáját vizsgálja az interakcióban. A beszédalkalmazkodás-elmélet lényege az, hogy az interakciós partnerek hozzáigazítják beszédjüket egymáshoz. A kutató figyelme a terepmunkások viselkedésére irányul. A legjelentősebb különbség az ő kommunikációjukban a tanárokkal és a szakmunkástanulókkal, tehát társadalmi presztízs alapján két szélsőnek tekinthető csoport tagjaival folytatott beszélgetésekben mutatkozott meg.

Kontra Miklós *Megjegyzések a BUSZI-2-beli nyelvi bizonytalanságról* című cikkében azt bizonyítja, hogy a megkérdezettek, bárki máshoz hasonlóan, nem ítélik meg pontosan a saját nyelvhasználatukat. Vannak, akik azt hiszik, másoknál jobban követik az általuk elfogadott nyelvi normát, mint valójában. Ők azok, akik fontosnak tartják a „helyes” beszédet, gyakran megszólítják másokat vélt vagy valós „hibáik” alapján, miközben gyakrabban ítélnék hiperkorrekt vagy stigmatizált alakokat „helyesnek”, mint azok, akik lazán, akár nemtörődő módon viszonyulnak a saját nyelvhasználatukhoz.

Kontra Miklós *Mustra a BUSZI-2 kétdimenziós tesztadataiból* című írásában azt mutatta meg, milyen hatást gyakorol a nyelvhasználatra a foglalkozáson kívül a nem, az életkor, valamint az, hogy valaki tősgyökeres fővárosi, vagy hosszú éveket töltött el vidéken. Úgy tűnik, a legerősebb

hatása a foglalkozásnak van. Nem felejtethetjük el persze, hogy két csoportnál, a tanároknál ez befejezett egyetemi tanulmányokkal jár együtt, az egyetemistáknál pedig befejezetlennel. A foglalkozás változó tehát szorosan összefügg az iskolai végzettséggel.

A kötethez egy DVD is tartozik, ezen meghallgatható a gazdagréti kábeltévéből származó hanganyag, és tartalmazza Varga László két tanulmányát ennek intonációs átírásáról. Meghallgatható továbbá két eredeti hangfelvétel, átiratukból a lejegyzés, kódolás folyamata is rekonstruálható.

A kötet publikálását „a szerzőknek az a szándéka indokolja, hogy megóvják a feledés homályától azt a sok kutatási információt és eredményt, amit ebben a kötetben összegyűjtöttek” – olvashatjuk a fülszövegben. Jogos aggodalom tölti el azokat a nyelvészeket, akik hosszú évek kemény munkájának írásban összefoglalt eredményeit látják porosodó polcokon, a hangfelvételeket pedig a megőrzés minimális feltételeit sem biztosító raktárakban.

Aggodalmukat én mélyen átérzem és osztom, ezért szögezem most le: nagyon nem értek egyet Kiss Jenő megállapításával, amelyet e könyvről írt recenziójában fejtett ki, azaz hogy az élőnyelvi korpuszokat egyfajta nyelv(észet)i divatnak minősíti: „a jövőre gondolva, amikor a jelen nagy élőnyelvi korpuszai veszítenek újdonságukból...” (*Magyar Tudomány* 2022/2., 255. old.) Úgy véli, fölösleges a szerzők és szerkesztők aggodalma az élőnyelvi kutatások jövője miatt, hiszen, ahogy egy avítas bonmot-val utal rá, majd jönnek új divatok, vagy ha nem, előveszik a jól bevált régít.

Nos, ha az élőnyelvi kutatásokat évtizedekre felfüggesztik, akkor pótolhatatlan hiány keletkezik a nyelvhasználatról szóló ismereteinkben. Nem tudhatjuk meg, hogyan fejlődtek vagy szűntek meg a BUSZI korpuszában az 1980-as években kimutatott tendenciák. Ha tovább folyt volna a korpuszepítés, akkor most tudnánk, folytatódott-e a budapestiek nyelvhasználatában az ikes igealakok visszaszorulása, a tárgyas igeragozás pontatlan használá-

ta, amelyet Kontra legutóbb említett írásában kimutatott.

Meg kell érteni: hosszú távú attéktésünk csak úgy lehet a magyarok nyelvhasználatáról, ha megbízható adathordozókon őrizzük meg, dolgozzuk fel a korpuszokat, ahogy a mannheimi Leibniz-Institutban teszik az 1940-es évek végétől.

Sok szóvirág és értelmes frázis hangzik el köztereken ünnepi alkalmakkor a magyar nyelv értékéről és nemzeti összetartozásunkban játszott kivételes szerepéről. Ha a politika – és itt nem csak a tudománypolitikára gondolok – csakugyan tenni akar valamit az anyanyelv megőrzéséért, a kulturált nyelvhasználatért, könyvnyű dolga van. Támogassa hathatósan szakszerű kutatását: pénzzel, a nyelvészek és más kutatók erkölcsi és anyagi megbecsülésével, a korszerű kutatási feltételek megteremtésével.

HUSZÁR ÁGNES

Nagy Péter Tibor: Vallásosság – történet – szociológia

Iskolakultúra könyvek 53. Iskolakultúra, 2021. (<http://mek.oszk.hu/22100/22109>)

A szerzőt elsősorban oktatáskutatóként ismerik, ebbe a témába vágó írásait *Oktatás – történet – szociológia* címmel tette közzé (Gondolat, Bp., 2012). Ennek mintegy párdarabja a vallásszociológiai tanulmányokat tartalmazó újabb kiadvány. A kötethez írt előszavában Kamarás István leszögezi, hogy néhai Szántó János és néhai Tomka Miklós munkáin túl a magyar vallásosság térképéről leginkább Nagy Péter Tibortól lehet tájékozódni. A szerző a bevezetőben ismerteti az itt összegyűjtött írások történetét. A különböző alkalmakra készült tanulmányok elolvasása után világossá válik, hogy a „vallás és társadalom” témakörben az elemzések két alapvető forrásra – a vallási hovatartozást azonosító népszámlálási anyagra és a vallásosság több dimenzióját is

megkülönböztető közvélemény-kutatások sorozatára – támaszkodnak. Míg a korábbi munkái középpontjában állam és egyház(ak) viszonyának történeti változásai, a felekezet közötti egyenlőtlenségek és általában a vallásosság mértékét jelző mérőszámok módszertani problémái álltak, a 2000 utáni munkák tárgya már szinte kizárólag a vallások és a vallásosság dimenzióinak vizsgálata.

A nemzetközi vallásszociológiai szakirodalom évtizedeken át modernizáció és szekularizáció magától értetődőnek vélt összefonódásából indult ki, az 1990-es évektől kezdődően egyre erősödött az a meggyőződés, hogy ezt a „szekularizációs hipotézist” csak egy különös esetben – Európa esetében – támasztják alá a tapasztalatok és az adatok. Az egyik legismertebb valláskutató, Peter L. Berger ezt a felismerést és a velejáró csalódását a szociológiában a *Szociológia: kívül tágasabb?* című, nagy viszszhangot kiváltó írásában összegezte

(Sociology: A Desinvitation? *Sociology*, November – December, 1992), amely magyarul a *BUKSZ* 1993. őszi számában jelent meg Farkas Katalin fordításában. Ugyanezt a koncepciót képviselte Grace Davie (*A vallás szociológiája*. Bencés Kiadó, Pannonthalma, 2010.) és Tomka Miklós is, akivel Nagy Péter Tibor kimondva vagy kimondatlanul is vitatkozik a vallásos társadalom szekularizációjának jeleit vagy a szekularizált társadalom vallásosságának jeleit kereső tanulmányaiban. Ezért is foglalkozik olyan sokat azzal a módszertani kérdéssel, hogyan lehet értelmezni a vallásossággal, illetve a felekezeti hovatartozással kapcsolatos népszámlálási kérdésre adott „nem tartozik felekezethez” választ, illetve a válaszmegtagadást. Magyar történeti összefüggésben megállapítja, hogy a magyar liberalizmus 1918/19-et követő bukása után 1920 és 1990 között valamilyen rezsím részben a szekularizáció ütemét lassító vagy gyorsító körülményeket teremtett, részben pedig

bürokratikus is objektiválható eszközökkel olyan magatartásformák betartását kényszerítette ki, amelyek a társadalmat a ténylegesnél vallásosabbnak vagy pedig kevésbé vallásosabbnak mutatták. Ezzel szemben az ezredforduló (1990-től 2010-ig) magyar vallásosságát a differenciálódás jellemzi, épp ezért a csoport-specifikus vallásosság vizsgálata válik érdekessé, azaz hogy miben különbözik a fővárosiak és a vidékiek, a fiatalok és az öregek, illetve a diplomások és a legfeljebb középfokú végzettségűek vallásossága. És viszont: a vallásosság, a felekezeti hovatartozás milyen erős csoportképző tényező, mennyire alakítja a magyar társadalom szerkezetét, továbbá egyes véleményáramlatok (például a szerző által kidolgozott Csurka-indexszel mért antiszemitizmus) terjedését, elfogadottságát és a politikai preferenciákat.

SZABÓ LAJOS

ÚTICÉLJA ISMERETLEN*

Mike Savage: The Return of Inequality. Social Change and the Weight of the Past. Harvard, 2021., 422 old., £ 28,95

Gurminder K. Bhambra – John Holmwood: Colonialism and Modern Social Theory. Polity, 2021., 257 old., £ 17,99

Thomas Piketty: A Brief History of Equality. Harvard, 2022., 272 old., £ 22,95

Az emberiség történetében alig száz évig – az 1870-es évek nagy változásaitól az 1970-es évek nagy változásaiig – tartott az a korszak, amikor az európaiak magabiztosan „modernnek” tartották magukat. Akkoriban szilárdult meg a bürokratikus nemzetállam mint a geopolitikai hatalom kiépítésének egyik összetevője és vált a jóléti államnak lényegi feladatává a társadalmi igazságosságra törekvés. A választójog folytonos kiterjesztésétől és az emberi jogok törvényes védelmétől a liberális demokrácia megvalósulását várták. A természet- és társadalomtudományos szakemberek, akik már alkalmazkodtak az új, diszciplináris differenciálódáshoz, tudásukat egy gazdagabb, egészségesebb, boldogabb társadalom kifejlesztésének szolgálatába állították. Az ipar a termelési lehetőségek folyamatos bővülésével számolt. A művészet, miután megszabadult a világ megfestésének vagy a politikai és vallási tekintélyek ünneplésének funkciójától, alternatív kifejezési formákkal próbálkozhatott.

The Return of Inequality című könyvében Mike Savage kiemeli, hogy a „modernség” a térhez és az időhöz való jellegzetes viszonyban is megmutatkozott, ami leginkább a nagy európai és amerikai városok utcáit róva volt érezhető. A modern társadalom állandó mozgásban volt egy immár nem működő múlt és az ugyan bizonyta-

lan, de rengeteg lehetőséget tartogató jövő között. Nem nagyon törődött a „premodernitással”, a „hagyományos világgal”, amelynek amúgy is vége szakadt. Ennek végzetes velejárója volt – mint Gurminder Bhambra és John Holmwood kifejti –, hogy ugyanígy tekintettek számos nem európai népre is mint felújításra vagy lecserélésre váró maradványokra.

Ez az 1870 körül kezdődő száz év volt a szociológia, a „modernitással” legintenzívebben foglalkozó diszciplína megszületésének és növekedésének kora. Karl Marx érett tudományos munkáit az 1860-as évek végétől 1883-ban bekövetkezett haláláig írta, míg a szociológiai kánon másik két óriása – Max Weber és Emile Durkheim – 1890 és 1920 között alkotta meg legfontosabb műveit. Mint Bhambra és Holmwood is jelzi, ez a kánon csak 1945 után rögzült, mégpedig Talcott Parsons amerikai szociológusnak köszönhetően, aki elére állt annak a törekvésnek, hogy a szociológiából megbízható tudományos diszciplínát teremtsenek. A háború utáni időszakban nagy erővel ismételték el újra a modernitás eredeti ígéreteit a kiterjesztett jóléti állam, valamint a gazdasági élet és a városi lét egyre átfogóbb tervezése formájában és a nemrégiben függetlenné vált államok fejlődő gazdaságukat tudatosan „modernizáló” kormányzati tevékenységében. A szociológia komoly segítséget nyújtott azoknak a kormányoknak, amelyek elköteleződtek a szegénység enyhítése és a társadalmi kohézió fenntartása mellett, és nem érték be a társadalmi bajok hagyományos (patrimonális, vallási vagy másképp irracionális), bevett megoldásaival.

Mi lett ebből a tervből? Számos elemzés készült újra meg újra az 1968 után bekövetkező többszörös – gazdasági, politikai és kulturális – válságról, amelybe többek közt beletartozott a kormányok képtelensége arra, hogy a lassuló termelési növekedés idején is biztosítsák mindenki anyagi helyzetének javulását; a félelem, hogy a jóléti államok ahány problémát megoldanak, annyi újabbat teremtenek; egy új politikai generáció színre lépése, amely a kulturális különbségeket fontosabbnak tartja a kollektív szükségleteknél; a

városi közösségeknek a várostervezők és a modern építészet végzetes hibájából fakadó hanyatlása; az ipari termelés folytatólagos kiszervezése külföldre; a gyanú, hogy a szakértők – különösen a pszichiátria területén – a hatalom megszállottjai. Lehet, hogy Thatcher és Reagan neoliberalizmusa nem tudott mit válaszolni mindezekre a problémákra, de legalább hajlandó volt úgy megnevezni őket, hogy azzal is a maga politikai hegemoniáját erősítse.

A szociológusok különféle válasszokkal álltak elő. Akik a legmélyebben elköteleződtek a diszciplína adott formája mellett, mint például Anthony Giddens, azt tekintették feladatuknak, hogy még kitartóbban dolgozzanak azért, hogy a szociológia számítsa a modern társadalmak elsődleges magyarázójának és kormányzásuk segítőjének. Másutt meg a francia teoretikusok ihletésére egyfajta posztmodern szociológia jött létre, amely gyanakvással szemlélte a szakértők mágikus képességét, hogy kivonják magukat saját felfedezéseikből. Miféle szerepet játszottak a statisztikusok a „társadalomnak” nevezett dolog megteremtésében, amelyről ők, mint állítják, oly sokat tudnak? Miféle hatalomra tettek szert az orvosok, amikor azt ígérték, visszaadják az emberek „egészségét”? Hogyan bírták szóra a tudósok a „természetet”, hogy az oly világosan fejezhesse ki magát a tudományos laboratóriumokban és közleményekben?

Ha elfogadjuk a fenti periodizációt, akkor már jó félszázada túl vagyunk a politikai modernizmus és kísérője, a szociológiai program fénykorán. Még ma is posztmodernnek lennénk? Tényleg még mindig 1968 következményeivel küszködünk? Kétségtelenül így tűnik, ha a kultúrharok legutóbbi kitörésével szembesülünk. Ugyanakkor persze a 2008. évi pénzügyi válság, a klímakatasztrófa fokozódó veszélye és egy világvárvány árnyékában is élünk. Ezek a fejlemények legalább is használhatatlanná teszik azt a terminológiát, amelyben a „társadalom” és a „nemzetállam” felcserélhető megnevezések. Cseppet sem látványosan, de a fejlemények egy újfajta szociológiai gondolkodás kialakulását ösztönözték, amely már nem tud mit

* ■ Destination Unknown. *London Review of Books*, 44 (2022), 11. szám, 2022. június 9.

kezdeni a modern, a premodern és a posztmodern fogalmával, s inkább abból a diszciplínából merít új felismeréseket és ihletet, amelyen kevésbé uralkodott el a modern társadalom fogalmi megragadásának igénye. Ez pedig a történelem.

Ma gyakran a történelem és a történészek töltik be azt a szerepet, amelyre egykor a szociológia és a szociológusok vágytak, hogy elbeszéljék és összefüggéseikbe illesszék a jelen konfliktusait. Az elmúlt évtized antirasszista mozgalmait, melyeknek csúcspontja a *Black Lives Matter* lett, a gyarmati történelem tudatosítására összpontosítottak, amibe beletartozik a rabszolgaság, a gyarmatbirodalom és a gyarmatosító telepések fontossága az európai kapitalizmus kibontakozásában. Ennek köszönhetően már nem lepődünk meg, ha a hírműsorok a National Trust (a történelmi és természeti örökséget gondozó szervezet) eredetét vagy Cecil Rhodes bűneit firtatják. Vagy vegyünk egy másik példát: miután Oroszország megtámadta Ukrajnát, az elemzések ismét a Szovjetunió összeomlására és az 1990-es évek gyakran katasztrofális politikai döntéseire összpontosítanak: a „sokkterápiára”, amely az amerikai közgazdasági gondolkodás akkoriban uralkodó tételeinek megfelelően az orosz nemzetgazdaság gyors privatizációját és liberalizációját tűzte célul és gazdasági összeomláshoz, valamint a várható életkornak – iparosodott nemzetállamban páratlan mértékű – csökkenéséhez vezetett. Végső haszonélvezői pedig Vlagyimir Putyin, akit a sértődött nacionalizmus térnyerése segített hatalomra és az oligarchák, a privatizált tőkejavak új birtokosai.

Ha a médiában arról folyik a vita, fasiszta-e Donald Trump, vagy sem, imperialista-e a Brexit, vagy sem, vagy hogy miképp érnek véget a világválságok, akkor a megkérdőjelezett szakértők többsége történész. Az angolul beszélő világ számára az a nyilvánosan megszólaló értelmiségi, aki a legátfogóbb szociológiai elemzésekkel szolgált a pénzügyi válságról, a járványról és kapcsolódásukról a klímapolitikához, nem is szociológus, hanem történész: Adam Tooze. Savage, Bhambra és Holmwood egyetért

abban, hogy a szociológia eleve olyan magasztos képet alkotott a modernitásról, ami visszatekintve már mélységesen provinciálisnak mutatkozik. Mi mindenre volna képes a szociológia, ha őszintebben ítélné meg a maga múltját?

A pénzügyi világválságról, ami eleinte izgalmas volt a baloldal számára, mert a kapitalista rendszer megtörésének lehetőségét villantotta fel, hamarosan kiderült, hogy pusztán a pénztőke puccsa, ami társadalmi és politikai hatalmának további terjeszkedését eredményezte. A rákövetkező években a nagy pénzügyi intézmények igyekeztek hatalmukba keríteni a gyengéket és egyre nehezebben lehetett figyelmen kívül hagyni a régesrég érvényesülő kulturális, nemzeti és faji egyenlőtlenségeket. Nem könnyű fenntartani a modern bizonytalanság, avagy a kapitalista dinamizmus elképzelését egy olyan gazdaságban, amelyikről érezni, hogy – a baloldali populisták, például Jeremy Corbyn szavaival – „tiszteességtelen”. Az a tudós, aki a legsikeresebben adott hangot ennek a méltatlankodásnak, Thomas Piketty közgazdász, akinek 2013-ban kiadott könyve, *A tőke a 21. században* (magyarul a Kossuth Kiadó jelentette meg 2015-ben) az adózás adatai és egyéb levéltári források felhasználásával bizonyította be, hogy a növekvő egyenlőtlenség legalább 200 éve a kapitalista társadalmak alapvető vonása. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a vagyon nagyobb ütemben nő, mint a jövedelem: a tőkejavak birtoikosai gyorsabban gazdagodnak, mint azok, akik a munkaerejüket bocsátják áruba. Ezzel pedig olyan hibás körforgás jön létre, amely elkerülhetetlenül járadékos gazdasághoz vezet.

Az új „egyenlőtlenségi paradigma” megjelenését Savage 2011-re teszi, amikor Joseph Stiglitz, aztán pedig Piketty és kollégája, Emmanuel Saez úgy nyilatkozott, hogy „a legfelső 1 %” Amerika gazdasági és társadalmi problémáinak forrása. Ezután lendült fel a pénzügyi elitek, a járadékosok hatalma, a globális egyenlőtlenség és a vagyonkezelés tanulmányozása. Míg a szociológusok a XX. század nagyrésztében azon igyekeztek, hogy megértsék a szegénységet és a rétegződési struktúra egészében az

eltolódó osztályhatárok jelenségét, Piketty a dúsgazdag egyének kicsiny csoportját vizsgálta és azt a látszólag egyszerű kérdést tette fel: honnan van ennyi pénzük? Kiderült, hogy a pénz nagy része nem „megszolgált” keresmény, hanem örökölt vagy birtokból nyert járadék, ami hitelteleníti azt a modernista szólámat, hogy a kapitalizmus megszabadít bennünket a múlttól.

Ennek legalább két oka van. Először is az, hogy a vagyon még több vagyont fial, ami arra ösztönöz, hogy nézzünk vissza a múltba a vagyon eredetét keresve a mindenkori jelenek és múltak egymásutánjának hosszú láncolatában. Innen nézve a modern vagyon már nem független a régi vagyontól – ideértve mindenféle erőszakos, gyarmatosító és kisajátító tevékenységet, amelyből az eredt. Savage szerint van kapcsolat a főleg a vagyon, nem pedig a jövedelem tekintetében létrejött „egyenlőtlenségi paradigma” és az olyan mozgalmak között, mint amilyen a *Black Lives Matter* (Számít a feketék élete) vagy a *Rhodes Must Fall* (Tűnjön el Rhodes emlékműve), amelyek a történelmi igazságtalanságokat akarják orvosolni. Az orosz oligarchákra vetülő reflektorfény Ukrajna megtámadása óta ugyancsak az egyenlőtlenségi paradigma megmutatkozása, mert a jelenlegi igazságtalanságok (hogy azt ne mondjuk, humanitárius katasztrófák) és az 1990-es évekre visszanyúló politikai-gazdasági manőverek közti kapcsolatokat világítja meg. Eközben a családi öröklésnek mint a vagyoni egyenlőtlenség átvitelének a visszatérése, avagy újrafelfedezése kétségbe vonja a kapitalizmus színlelt liberalizmusát és dinamizmusát – talán mégsem képvisel olyan határozott szakítást a hagyományos társadalmakkal, mint a szociológusok egykor vélték. Az öröklés megóvja a múltbeli egyenlőtlenségeket a politikai beavatkozástól. Folyamat – mondja Savage – melyben „azok, akik sikerrel jártak bármely sajátos téren, előnyüket »tárgyasított« formára hozzák, ami így már tárolható, átadható, eladható és átöröközhető.” Az örökölt vagyon befolyása nemcsak a meritokráciának mond ellent, de egészében a modern élet eszményének is.

Másodszor Piketty az „1 %” gazdasági részesedésének nyomon követésével feltárt egy aggasztó történelmi trendet: több országban, köztük az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban, az egyenlőtlenség már olyan mérvű, mint utoljára az első világháború idején volt. Savage átveszi Pikettytől azt a grafikont, egy U-görbét, amely a legnagyobb jövedelmeknek a részesedését mutatja az Egyesült Államokban a XX. század folyamán. A jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség a legtöbb nyugati nemzetgazdaságban jelentősen csökkent 1914 és 1945 között, majd nagyjából stagnált harminc évig, hogy azután ismét növekedésnek induljon az 1970-es évek végén. Ennek sok oka van, köztük a háborúk és a legmagasabb marginális adókulcsok, de itt Savage-nek igazán annak bemutatása a fontos, hogy mennyire összezavarja ez a bizonyos U-görbe a haladásról és a modernitásról alkotott felfogásunkat. Mit kezdjünk azzal, hogy bizonyos vonatkozásokban tanúi lettünk az Edward-kori gazdaság felújításának? A háború utáni szociológia abban az időszakban vert gyökeret, amikor a társadalmak még elmondhatták, hogy útban vannak a régítől az új felé. „Piketty munkájának mélyreható befolyása arra ösztönöz, hogy vizsgáljuk meg, vajon a XXI. században visszahúzódik-e ez a modernitásfelfogás, hogy átadja helyét a visszatérés ciklikus folyamatának, amelyben egyre nagyobb a múlt súlya.” Ha a XX. század – s különösen a második világháborút követő viszonylag egalitárius harminc év – csak egy rövid felvillanás volt, akkor a modernitással kapcsolatban még sok minden megdőlt, amit a szociológia magától értetődőnek tartott. Piketty jelenleg azon fáradozik, hogy életet lehessen abba az egalitárius politikai programba, amely a felvilágosodás idején jelent meg először, de 1980-ban elakadt. Az egyenlőségről szóló, új könyvében (*A Brief History of Equality*) felvázolja a demokratikus szocialista reformokat – az adózás, a tulajdonjogok, a területi irányítás, a nemzetközi szabályozás és még sok egyéb terén – amelyek megfordíthatnák a jelenlegi trendeket. Am legreménykedőbb pillanataiban is el kell

ismernie, hogy a vagyonok (és esetleg a jövedelmek) koncentrációja szívesen ellenáll a korlátozására irányuló politikai törekvéseknek.

Az új egyenlőtlenségi paradigmával a háta mögött Savage azt javasolja, hogy a szociológusok gondolják át némely alapvető feltevésüket, köztük az idő és a tér természetével kapcsolatosakat. Szemben a kronológia modernista eszméjével, amely folytonosan kiszakítja a hagyományból és egy ismeretlen világba veti bele az egyéneket és a társadalmakat, a vagyoni egyenlőtlenség helytálló megítélése arra kényszerít bennünket, hogy az időt a „tartam” értelmében gondoljuk át. Nem pusztán a vagyont öröklí meg a következő nemzedék, hanem a költségeket és a kockázatok is. A megmaradó egyenlőtlenség történelmi igazságtalansága olyannyira árnyékot vet a jelenre, hogy a mai válságok – a klíma összeomlása, a világjárvány – nem hirtelen, előre nem látott kitöréseknek, hanem elődeink hagyatékának tekinthetők. A történelem nem „vihar”, ahogyan Walter Benjamin látta, mint inkább a vetés és aratás örök folyamata. Ilyen körülmények között a liberális demokrácia tekintélye megőrzéséért küzd, mert a választásokat már nem tekintjük lehetséges fordulópontnak, hanem pusztán megállóknak a történelmi hosszú tartamban (*longue durée*).

Az elmúlt évtized egyenlőtlenségi paradigmája megrendítette a nemzetállamnak mint – jobb híján – a gazdaság és a társadalom alapegységének a státuszát. Minél többet tudunk meg az oligarchák és a járadékosok hatalmáról, annál világosabban ismerjük fel az offshore vagyonok, a merkantilista városállamok és az elit nemzetközi hálózatai fontosságát. A nemzetállamot nem a globalizáció mosta el, ahogy ezen örökösen rémülődtek az 1990-es években, hanem elmerült a transznacionális tőkeáramlásokban és az elit hatalmi hálózataiban. A gazdagság geopolitikája ma nem a nemzetállamok és a globalizáció fogalmaiban írható le, hanem a világvárosoknak a perifériák feletti uralmaként, még nyersebben imperializmusként. A nemzetközi egyenlőtlenséget elemző tanulmányaiban Branko Milanović új megvilágításban

látta az óriási kiterjedésű és sokféle nép lakta, birodalmaknak is tekinthető államoknak – Kínának, Oroszországnak, Indiának és az Egyesült Államoknak – a lakosságát. Mindeközben a világváros elveszti modernista vonzerejét, amint átalakul a járadék-kiszájtítás és a dúsgazdagok öngentősítése terévé. Ezek a városok – írja Savage – „kiszámíthatók, rendezettek, jövedelmezők s egyben a magas szintű rendőrségi szabályozás és felügyelet” terei.

A társadalomtudományok és a bölcsészet közti szokványosan emlegetett különbségek egyike szerint a bölcsészet ember alkotta termékeket (regényeket, iratokat, leveleket, politikai értekezéseket) tanulmányoz, a társadalomtudomány pedig az emberekre vonatkozó új empirikus tényeket állít elő különféle kvantitatív és kvalitatív módszerekkel. Mint Savage megjegyzi, Piketty munkái áthidalják ezt a távolságot, és nemcsak azzal, hogy Austent és Balzacot is szerepelteti közgazdasági elemzéseiben. Mivel levéltárakból meríti anyagát a szokásos felmérések vagy a jóváhagyott egyenlőtlenségi mérőeszközök (pl. a Gini-együttható) helyett, Piketty újszerűen mutatja be az egyenlőtlenség problémáját, a történeti elbeszélés és magyarázat új formáit teremti meg, amelyek keresztülmetszik a diszciplínákat és elméleti kereteket.

A társadalom- és a humán tudományok megkülönböztetésének elhomályosítása olyan sajátosság, amelyben a XXI. századi világot átalakító tudás-termelési technológiák is osztoznak. A „big data” tudománya, amit a digitális platformok hatalmas felületei kapacitása tett lehetővé, egybeesik az egyenlőtlenségi paradigma uralmával, és nem a társadalomtudományokban dolgozó szakemberek által előállított adatokat elemez, hanem – akárcsak Piketty az adózási dokumentumokat – olyan adatokat, amelyeket hosszú időn át pusztán archiválni volt szokás. Az adatokhoz igazodó társadalom egyik mélységes igazságtalansága, hogy a múltbeli egyenlőtlenségeket a jövőre is rávetíti: például jól bizonyítható, hogy az algoritmusok reprodukálják a meglévő faji előítéleteket. Másrészt a digitális képi, video- és szöveges dokumentumoknak a XXI.

században hozzáférhetővé vált óriási digitális archívumai a politikai kritika és mozgósítás eszközeként bocsátják rendelkezésünkre a múltat. A digitalizált képek, a mémek és a vizuálisan lenyűgöző grafikonok politikai és kulturális szerephez jutnak mint a társadalmi mozgalmak koordinálói és a kollektív önkifejezés segédeszközei. Mindenütt történeti archívumokba ütközünk. Mindenesetre – és ellentétesen a technológiai innovációk modernista látomásával – a digitális forradalom éppenséggel nemhogy felszabadított volna a történelem alól, hanem még szorosabban hozzáláncolt bennünket.

Az egyenlőtlenségi paradigma hirtelen kitérítette az empirikus kutatás földrajzi és történeti területét, ami segített belátnunk, mennyire rövid és lokális érvényű volt az európai és amerikai projekt a háború után. Az volt az elgondolás, hogy a nemzetállam – ami akkoriban a legfejlettebb geopolitikai formának tűnt – képes a szociális bajok enyhítésére és a nemzetközi gazdaság rendjének kikényszerítésére. Ma viszont, írja Savage, „helyesebb a nemzetállamot nem úgy felfogni, mintha megteremtette volna a kormányzás szilárd és tartós módját, talán csak egy rövidéletű átmenetet képvisel »a bevett birodalmi ügymenet« újrafelvételéig.” Ám a XX. század közepének történelmi körülményei mégsem indokolják, miért ragadt le a szociológia a nemzetállamnál s mellőzte a birodalmat. Bhambra és Holmwood épp azt hangsúlyozza, hogy a szociológia születése a XIX. század végén egybeesett az európai imperializmus csúcspontjával, és a megelőző 300 év több mint elegendő bizonyítékkal szolgált arra, hogy az európai modernitás az erőszakos, kisajátító gyarmati gazdasággal egyidős, Marx, Durkheim, Weber és társaik mégsem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget a gyarmatosítás szerepének a modern világ létrejöttében.

Bhambra és Holmwood ezt a szemellenzősséget visszavezeti a liberális politikai gondolkodás XVII. századi gyökereihez és a modern nemzetállam megszületéséhez a vesztfáliai békét (1648) követően. A liberalizmus lényeges támaszai – az egyértelmű területi határokkal és autonóm kereskedel-

mi gazdasággal rendelkező szuverén állam – kényelmes fikciót kínáltak a gyarmati valóság leplezésére. A vesztfáliai állam fogalmával kapcsolatban – amely állam Weber későbbi definíciója szerint a maga határain belül „a legitim erőszakalkalmazás monopóliumát” birtokolja – kétségtelen ténynek számított, hogy a szuverén hatalom szépen meghúzza magát a kijelölt nemzeti területeken. A kereskedelmi szféráról alkotott optimista elgondolás eközben a békés, racionális és jómódú társadalom felé vezető út képét festette fel, amely maga mögött hagyta a múlt erőszakos és törvényt nem ismerő korszakait. Az igazság pedig az volt, hogy a szuverén és a kapitalista hatalom szövetségét fogták munkára – a gyarmatosított népek kirablására – az engedélyezett gazdasági szervezetek (a Kelet-Indiai Társaság, a Virginiai Társaság, a Királyi Afrikai Társaság stb.). Ellentétben azzal, amit Hobbes és a hasonló liberálisok hangoztattak, a kereskedelem nem szorította ki fokozatosan a barbár, gyilkos gazdasági tevékenységeket, hanem éppenséggel velük együtt növekedett. Annak felidézése, hogy a gyarmatosítás nagyon gyakran a „gazdasági intézmények” közvetítésével megvalósított távolságtartó ügyletekből állt, alátámasztja Savage érvelését, hogy nem is a nemzetállam, hanem a birodalom a kapitalizmus tipikus területi formája.

A XVII–XVIII. századi liberálisok történelemszemlélete azóta is torzíja a modernitás uralkodó értelmezéseit. Ők azt feltételezték, hogy a társadalmak bizonyos „stádiumokon” áthaladva fejlődnek és a liberális kapitalizmus maga a végső, vagy legalábbis a legfejlettebb stádium, amiből következik, hogy Európa és Észak-Amerika európai telepesei gyarmatosította területei egyszerűen már előrébb járnak ezen a történeti úton. Ne Európát hibáztassuk a pusztításért, hanem a történelmet. Bhambra és Holmwood kimutatja, hogy még Marx is ezt a stádiumelméletet vallotta. Kíméletlenül bírálta ugyan a gyarmatosítást és a rabszolgaságot, de csekélyebb történelmi jelentőségét tulajdonított neki, mint saját korában a „szabad” munkaerő kapitalista kizsákmányolásának Manchesterben. A fiata-

labb, romantikusabb Marx még több kíváncsisággal kutatta, milyen sokféle módon lehet a munkásokat kifosztani (beleértve a lopást, az erőszakot és a rabszolgaságot), viszont amikor a kapitalizmus tudományos kritikájának megalkotására törekedett, figyelme leszállt az ipari termelés terepére. Az iparosodott városban csinálják a történelmet, mindenütt másutt csak utolérésére igyekeznek. Igen, a kapitalizmus egyenlőtlenségen és kizsákmányoláson alapul, de csak egyetlen válfajának van valóságos történelmi és politikai potenciálja: a burzsoázia és a proletariátus közti, a munkaerőpiacokon megvívott konfliktusnak. Az elnyomás idejétmúlt faji, nemi és gyarmati rendszerei úgyszólván felbomlanak a kapitalizmus fejlődése során. Pikettynek becsületére válik, hogy az egyenlőség történetéről szóló könyve középpontjában a kisajátításnak ezek a formái állnak, és azt hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus hosszú történetében szinte a legutóbbi időkig fennállt az erőszakos kolonializmus. Lassú kimúlása örömdetes, ám öröksége még velünk van.

A modern szociológia három alapító atya közül Weber áll a legrosszabbul Bhambra és Holmwood beszámolója szerint. Felsorolják nacionalista vonzalma bizonyítékait, köztük azokat a megjegyzéseit, amelyek arról szólnak, hogy a németeknek ugyanannyi gyarmat jár, mint a franciáknak vagy a briteknek, és Európa keleti felén további területekre van szükségük. Azon elmélkednek, jót tett-e Weber hírnevének korai halála 1920-ban (1933-ban 69 éves lett volna). Weber rövidlátásánál fogva, ami később a politikai szociológia sajátja is lett, a vesztfáliai nemzetállamra összpontosította minden figyelmét, miközben az európai államok az egész földkerekségre kiterjesztették katonai és gazdasági hatalmukat. Nem mintha egyáltalán nem foglalkozott volna az imperializmussal (beleértve Németország rövidéletű birodalmát), de úgy fogta fel, mint az európai államok politikai és gazdasági érdekérvényesítésének igazolható mellékhatását. Mint ahogy a kapitalizmus gyökereit is kizárólag az európai kultúrán és valláson belül kereste – ismétcsak elhomályosítva a gyar-

matosítás és a rabszolgaság hozzájárulását a kapitalizmus kialakulásához. Durkheim pedig – akinek Bhambra és Holmwood a javára írja, hogy kikerülte a „stádiumelmélet” csapdáját – egyetlen szót se vesztegetett a francia imperializmusra, amely épp akkoriban ért a csúcspontjára, amikor ő a leg híresebb műveit írta. Ez a hallgatás rányomta bélyegét a szociológia tudományára.

Akik első kézből ismerték meg az amerikai társadalmat, már nem tudták ilyen könnyedén félresöpörni az erőszakot és a faji kérdést. Bhambra és Holmwood Tocqueville-nak a XIX. század elején keletkezett írásai-ban keresik a rasszista kapitalizmus és kolonializmus elméletének csíráit, és azt találják, hogy Tocqueville valamennyire tudatában volt annak, milyen veszélyt rejt a fajokat elválasztó szakadék az amerikai demokrácia jövőjére nézve. Tocqueville bírálta a rabszolgaságot, de ugyanakkor – bizonyos megszorításokkal – rajongott azért az egalitárius politikai modellért, amellyel az Újvilágban találkozott. Alig foglalkoztatta Algéria francia gyarmatosítása – ami épp az ő korában zajlott –, és kimondatlanul is elítélte Haiti forradalmát, szembeállítva azzal, ahogyan a brit kormány békésen eltörölte a rabszolgaságot. Végig az aggasztotta, hogy a rabszolgaság eltörlése és következményei mennyit árthatnak a rabszolgatartóknak és az általuk megteremtett fiatal demokráciáknak. Így azután W.E.B. Du Bois volt az, aki először tudta elméletileg helytállóan leírni, milyen szerepet játszott a faji kérdés, a rabszolgaság és a gyarmatosítás a modern világ kifermálódásában. Csakhogy Du Bois tudós kollégái a XIX. század végén nem éppen erre az üzenetre vágytak. Bhambra és Holmwood megkockáztatják azt a feltételezést, hogy ha nem lett volna a tudományos világ rasszista és Du Bois elemzése nem váltott volna ki akkora feszengést, akkor őt ugyanúgy a szociológiai kánon egyik pillérének tartanánk, mint a három fehér európai keresztapát. Meggyőződésük, hogy Du Bois munkája a feketékről (*The Philadelphia Negro*, University of Pennsylvania Press, 1899) ugyanolyan megbecsülést érdemel, mint amivel az 1920-as

években a Chicagói Iskolát elárasztották a városi etnográfia úttörő teljesítményeiért.

A történeti szociológusok és a marxisták esetleg berzenkedve fogadják azt az állítást, hogy nem tanultak eléggé a történelemből; Weber hívei nyilván felhívnák a figyelmet felbecsülhetetlen értékű gazdaságtörténeti munkáira. Ám Savage, Bhambra és Holmwood épp erről beszél: gyakran éppen azok, aki a legjobban elmélyedtek a modernitás történelmének feldolgozásában, érdeklődnek a legkevésbé mindaz iránt, ami kívül esik tárgyük kijelölt határain. „A modern társadalomelmélet mint történetileg kialakult vállalkozás egyik paradoxona – állapítja meg Bhambra és Holmwood –, hogy mintha egyáltalán nem hatnának rá a historiográfiai feldolgozások, a Nyugat felemelkedésének olyan, viszonylag állandó szemléletére támaszkodik, amivel összekapcsolódik a demokrácia, az ipar és a tudomány kialakulása.” Bebizonyosodik, hogy az az állítás, hogy a modern társadalmak mindig valamilyen nagy változás küszöbén állnak, amely majd megszabadítja őket a múlttól, maga is egy múltbeli örökség, amely egy meghatározott korban és helyen jött létre, és máig korlátozza a kronológiai képzeletünket. Savage szerint Piketty meghökkenítő teljesítménye épp az, hogy az idő megjelenítését egyszerű fluktuációkra és trendekre korlátozza, amelyek azután kibővíthetők további politikai és gazdasági magyarázatokkal. Ez az elméleti „naivitás” teszi lehetővé a szociológiai vállalkozás újratekintését.

A tárgyalat szerzők szerint ennek a törekvésnek egyik döntő eleme a leszámolás a „birodalmi modernitással” (Savage terminusa), amelynek fogalma hosszú távon sokkal nagyobb magyarázóerővel rendelkezik, mint a „szuverén nemzetállamé”. Visszafogottabban kell használni a „kockázat”, a „bizonytalanság”, a „válság” kategóriáját és a többi hasonló fogalmat, amelyek a történelem modernista felfogását megjelenítik: mintha a történelem egy elszabadult vonat volna, amely kiindulópontjától elszakadva vágat ismeretlen célja felé. Innen nézve, a katasztrófák bekövetkezése véletlenszerű, bizonyos fokig

bebiztosíthatjuk magunkat ellenük, de előfordulásuk sem nem szavatolható, sem nem kiküszöbölhető. Kezére játszik ez a történet mindazoknak, akiknek dolga, hogy megkíméljenek bennünket a pénzügyi összeomlásoktól, a környezet felborulásától és a közegészségügyi vészhelyzetektől. Ám mi van akkor, ha – Savage szavaival – „megjósolható hosszútávú folyamatok hajtanak bennünket, amelyek többségét letagadtuk vagy figyelmen kívül hagytuk az újdonságok utánni mámoros hajszában”? Végül is a klímakatasztrófa vagy az előregedő népesség költségvetési következményei nagyjából menetrend szerint bekövetkező fejlemények, amelyeket az elkerülhetetlenség és a visszafordíthatatlanság rémisztő tudata kísér. A hosszú távú jövő előreláthatóságát elfogadni egyet jelent azzal, hogy a szociológiától egy másféle fogalmi keret kialakítását várjuk, amelyben a hagyatékok, örökségek és felelőségek állnak a középpontban. Nem azt várjuk el, hogy például a pénzügyi válságra befektetői észjárással reagáljon, aki a meglévő modelleket úgy csúri-csavarja, hogy legközelebb már nyerjen rajta, mert úgy is válaszolhatunk, mint egy történész vagy egy repülőbaleset kivizsgálója, hogy átfésüljük a roncsokat az esemény oksági láncá után kutatva.

Ez már felveti a vétkesség és bűnösség kellemetlen kérdéseit. A felszólítás a tanmenetek, a kánonok és az örökségvédő intézmények „dekolonizálására” (aminek Bhambra és Holmwood is hangot ad) kivétel nélkül beleütközik mindazok ellenállásába, akik tudatosan vagy sem, attól tartanak, hogy megsemmisítik és megbüntetik őket vagy legalábbis felszólítják, hogy mindenféle dolgot teljesítsenek a „diverzitás” ügyének érdekében. A küszöbön álló klímakatasztrófa kétszáz év iparosításának anyagi következménye, de ezen túl az elmúlt harminc év politikája kudarc sorozatának is, mert képtelen volt megfelelően válaszolni a kialakult tudományos konszenzusra.

„Akárhonnan nézzük változó klímánkat, mindenütt az idő múlásának szorításában találjuk magunkat” – írta Andreas Malm *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the*

Roots of Global Warming. Verso, London, 2016.) Ennek eredménye kollektív depresszió is lehet, amikor a múlt súlya agyonnyomja cselekvőképességünket. Ám a történelemnek hosszú távú „tartamként” való szemlélete nem követeli meg, hogy magunkat ostorozzuk a múlt bűneiért – Bhambra és Holmwood pedig egészen biztosan nem ezt követeli a szociológiától. Reménykedjünk, hogy múlt, jelen és jövő viszonyának – amit a szakpolitikusok „ütfüggőségnek” neveznek – empirikusan érzékenyebb megértése segítségünkre lesz, hogy elfogadjuk egy részét az eljövendő társadalmakért való óriási felelősségnek. „Akik ma születnek, azok egyénileg nem felelősek ezért a terhes örökségért, viszont mindannyiunk felelőssége – írja Piketty itt tárgyalt könyvében –, hogy számolunk-e vele, vagy figyelmen kívül hagyjuk akkor, amikor a világgazdasági rendszert, igazságtalanságát és a változás szükségességét elemezzük.” Világossá teszi, hogy valamit kezdenünk kell a gyarmatosítás bűnével, részben gazdasági jóvátétel formájában, már csak azért is, mert a birodalom és a rabszolgaság pénzügyi haszna tovább halmozódik.

Ennek a szociológiai ortodoxiához intézett kihívásnak további jelentőséget kölcsönöz az ökológiai összeomlás kontextusa. A klímapolitika nehézsége nem pusztán a probléma globális természetéből fakad, hanem abból, ahogyan összefüggésbe hozza a technológia és a hatalom hipermodern központjait a távoli gleccserekkel, erdőkkel, óceánokkal és tundrával. Rácáfolva a szociológiai és a marxista ortodoxiára, a jövőt alakító kizsákmányolás módozatai nem korlátozódnak a városokra, a nemzetállamokra vagy speciális piacokra, hanem kiterjednek javak elpusztítására vagy kisajátítására is, továbbá a társadalomelméletben és a politikai gazdaságtanban feláldozhatóként kezelt emberek kizsákmányolására. A kapitalizmus és a modernitás átfogóbb felfogására van szükség, különösen annak belátására, hogy a gyarmatosító erőszak és rablás nem periferiális vagy esetleges, hanem integrális része a kapitalizmusnak és a modernitásnak. Jason Moore például

amellett érvelt, hogy 1492 – Kolumbusz amerikai partraszállásának az éve, amikor kezdetét vett az európai erőszak és az erőforrásokat kiaknázó felhalmozás – a kapitalista modernitás eredetének éve, nem pedig 1648 vagy 1789, mint a liberális eszmény szerint. *A New York Times* által elindított *1619 Project* elnevezésű program pedig egy újabb szempontot vetett fel akkor, amikor 1619-et, az első afrikai rabszolgák megérkezésének évét állította az Egyesült Államok történetének középpontjába.

A történeti tudat ilyenén változásának egyik politikai hatása, hogy a múlt ránk nehezedő súlyától való megszabadulást gyakran a „megvadásztatás” fogalmával írják körül. Ami kifejezett pénzügyi jelentést is ölt, amikor az aktivisták azt követelik, hogy a nyugdíjalapok és a vagyonkezelők szabaduljanak meg azon részvényektől, amelyek a fosszilis üzemanyagok használatát és egyéb pusztító formákat fenntartó tőkét gyarapítják. A tőkekivonás egyik következménye a „meg nem térülő eszközök” megszorodása lehet – mármint az olyan befektetéseké, amelyeket, miután már nem termelnek hozamot, nullára leírnak, hogy a tőkét másutt lehessen befektetni. A rendőrség finanszírozásának megkurtítását követelők például igyekeznek általában tudatosítani, mennyi tőkét vontak el a lehetséges alternatív beruházások elől, például a gyermekjóléti intézményektől és az iskoláktól. A nemrégiben Oroszországot sújtó rendkívüli gazdasági és kulturális szankciók hatalmas tőkekivonást eredményeztek számtalan területen a pénzügyi portfólióktól a sportig. A szobordöntések is felfoghatók egyfajta szimbolikus tőkekivonásként a múltból, hogy ne árnyékolja be a jövőt. Bhambra és Holmwood fenntartásaikat hangoztatják a „tudományos befektetések kapitalizmusának” modelljét illetően, amelyben a kánont kezelik úgy, mint megvédhető vagy kikezdhető rögzített vagyoneszközök összességét. A dekolonizáció számukra „nem szükségképp kivonás, inkább befektetés valami másba”. Azzal azért egyetértene, hogy „a kánon kétségbe vonása e tőkék értékét veszélyezteti s ezért ellenállásba ütközik”. Kritikájukból adódik a

követelés, hogy *némileg* módosuljon a háború utáni szociológia alapító atyáira összpontosító olvasmányjegyzék. A cél nem az, hogy a modernitás nagy teoretikusai teljesen a pálya szélére szoruljanak, hanem hogy gyengüljön a jövőt fojtogató hatásuk.

WILLIAM DAVIES

Wessely Anna fordítása

A MORÁLIS NYELV

**JESSICA SWOBODA FELHÍVTA
TERRY EAGLETONT**

The Point (<https://thepointmag.com/magazine/>, 2022. május 3.)

Eagleton marxista irodalomkritikus, aki csak a London Review of Books-nak 80 esszét írt, több mint 50 könyve jelent meg¹ – további négy is már a sütőben. Az irodalomelméletbe bevezető munkája igazi könyvsiker, amelyből már több mint 750 000 példány kelt el. Nem csoda, hogy az Independent így jellemzi: „F. R. Leavis óta Nagy-Britannia legnagyobb hatású tudós kritikusa”. Beszélgetésünk is azt bizonyította, hogy számos munkájának közös kérdése: Mi az irodalom értelme?

Jessica Swoboda: 2013-ban a *Luminary* készített Önnel interjút, akkor arról faggatták, mi a társadalmi és gazdasági eseményekről szóló kritika feladata. Hasonló kérdéssel kezdem: Mi az irodalomkritika célja?

Terry Eagleton: Azt hiszem, egy materialista sosem feledkezhet meg arról, hogy az irodalomkritika nincs minden jelentőség híján, de nem is olyan rettenetesen fontos. Az eszmék nem mentenek meg, sőt gyökereken át sem formálnak bennünket. Ha pedig a kritika efféle szinten tevékeny, akkor az ereje nagyon csekély.

Azt hiszem, az irodalomkritikának nem kellene politikai illúziókat táplálnia önmagáról. Amikor a baloldal-

¹ ■ Magyarul egy jelent meg Szili József fordításában: *A fenomenológiától a pszichozinálízisig*. Helikon, Bp., 2000.

nak az 1970-es évek elején nagyon jól ment, illúziókba ringatta magát az irodalomkritika átformáló hatalmával kapcsolatban. Csakhogy az irodalomkritikusok mint irodalomkritikusok nem igazán politikus lények. Természetesen lehetnek politikus lények is, de ha veszünk, mondjuk, egy szakszervezeti tisztségviselőt, az egyszerűen a hivatásánál fogva politikus. Az irodalomkritikusoknak e téren viszont csak szerény szerepe lehet.

Lehet erre azt mondani, hogy az irodalomkritikusok bizonyos értelemben a nyelv őrei – ami eléggé konzervatív megfogalmazás. Létező hagyomány, amelyet Edward Said, Susan Sontag és Raymond Williams is képviselt, akik elsősorban nem is kritikusok, hanem moralisták voltak. Némileg cinikus napjainkban a „moralista” szó meglehetősen rosszul cseng, de engem érdekel az a fajta – Williams *Culture and Society* című könyvétől² eredő – diskurzus, amely szűkebb értelemben véve nem igazán irodalmi, vagy technikailag filozófiai, mégis olyan nyelven szól, amelyen alapvető kérdéseket tehetünk fel. Morális nyelvnek is nevezhetjük ezt a nyelvet, amelyen ma megfogalmazódnak az egykor a hagyományos filozófiában és teológiában tárgyalt kérdések. Azok, akik újabban ezen a nyelven beszéltek róluk, méghozzá igen ékesszólón és hatásosan, többnyire az irodalomkritika terepén iskoláztak.

Hamarosan megjelenő könyvem³ az irodalomkritika cambridge-i iskolájával, a kritika forradalmáraival (I. A. Richards, F. R. Leavis, William Empson, Raymond Williams) foglalkozik és bebizonyítja, milyen mélyen összekapcsolódik a nyelv olcsósodása a kultúra egészének olcsóbbá válásával. Williams előtt ebben az összefüggésben az emberek vonakodtak a kapitalizmus szót használni, inkább kommercializmusról vagy hasonlókról beszéltek. Ám szerintem pontosan itt van az egyik politikai kapcsolat az irodalomkritika, a kultúra és a tágabb társadalom között, ami nemcsak a mi korunk sajátja. Ezt a hagyományt a Cambridge-i Egyetemen teremtették meg s ma az a veszély fenyeget, hogy teljesen feledésbe merül.

JS: Megtörténhet-e akár a következő évtizedben is, amit szeretne, hogy ez a hagyomány megújuljon az irodalomtudományban?

TE: Teljesen meg kellene újítani ahhoz, hogy a mai, nagyon más történelmi időknek megfeleljen. Viszont a szigorú elemzésnek számunkra is ugyanolyan fontosnak kell lennie.

JS: Öntől csak a *London Review of Books* 80 esszét jelentetett meg. Miben látja az ilyen típusú fórumok értékét?

TE: Újabban írok egy *Unherd* nevű honlapnak is, noha fogalmam sincs erről a technológiáról – még egy e-mailt sem küldtem soha. Jó, ha a magamfajta embereket kiállítják a vásártérre, hogy mások odajöjjenek és megbökhessenek, hogy lássák, igazi vagyok-e.

Nekem tetszik, amikor megmondják, hogy péntekre írok 3000 szóban a káosz eszméjéről. A tudósok ilyesmibe rendszerint belesápadnak. Többségük péntekre még a székéből sem áll fel! Én azért szeretek az ilyesfajta fórumoknak írni, mert ezáltal az ember egy nagyobb csoporthoz tartozik és az írásával a szolgálatukra áll, amelynek így funkciója lesz. Ez is egy módja annak, hogy az irodalomkritika révén bekerüljön a nyilvánosságba. Elcsépett frázis, hogy „a hatalom szemébe vágja az igazságot” – Noam Chomsky nem véletlenül figyelmeztet, hogy a hatalom az igazságot úgyis tudja. Ne legyünk annyira jóindulatúak, hogy azt képzeljük, a hatalom teljes önámításban leledzik. Ehhez Chomsky még hozzáfűzte, hogy az igazságra nem a hatalmon lévőeknek, hanem a gyengéknek van szükségük. A gyengék szemébe mondani az igazságot már valami egészen más. És a radikális értelmiség egy bizonyos hagyomány szerint pontosan ezzel próbálkozik.

Két fontos különbség választja el egymástól a tudóst és az értelmiségit. A tudós rendszerint egy viszonylag szűk területen dolgozik, míg az értelmiségi különféle területeken barangol. Ehhez kapcsolódik a másik fő különbség: az értelmiségi a tudósnál sokkal inkább törekszik arra, hogy egy egész

kultúrához szóljon. Sok tudóst egyáltalán nem érdekel a népszerűsítés.

Ez persze összefügg mindenféle hivatásbeli korlátozással, különösen az Egyesült Államokban, ahol muszáj véglegesített egyetemi állást szerezni. Az Oxbridge rendszer, amelyben az életem leéltem, lazább az amerikainál. Ráadásul én már megtehetem, hogy népszerűsítsek, nem kell többé könyveket írnom. Az istenért, épp eleget írtam már.

Viszont szerintem botrány – különösen a baloldalon – olyan diskurzusokban elmerülni, amelyek csak néhány magadfajta embert érintenek. A közíró (közértelmiségi) fontos feladata, hogy mintegy közvetítsen a tudományos világ és a szélesebb közönség között. Ez azt jelenti, hogy íróként kissé kaméleonná is kell válni. Szerintem közíróként én is kaméleon vagyok. Különböző helyzetekhez és hallgatósághoz kell alkalmazkodni, amire a tudósokat általában nem készítik fel.

JS: Pályája során hogyan változott a tudósok viszonya a nagyközönséghez?

TE: Szerintem a különbség Nagy-Britanniában a múlt és a jelen között az, hogy fiatal tanárként Cambridge-ben nekem nagyon jó dolgom volt. Kellems, élvezetes állás volt. Ma viszont az Egyesült Királyságban a fiatal tudósok mintegy fele ott akarja hagyni az egyetemet, mert nem kér a menedzseri rendszerből. Engem az egyetemi adminisztráció békén hagyott Oxfordban, nem létezett még ez a menedzseri légkör. Nagyon csúnya és nagyon aggasztó ez a helyzet, mert az egyetemet a kapitalista gazdaság pusztá szolgáltató műhelyévé alakítja át.

Nagyon is el tudom képzelni azt az állapotot, amikor az irodalom tanulmányozása egészében eltűnik az egye-

² ■ Raymond Williams: *Culture and Society 1780–1950*. Chatto and Windus, London, 1958.

³ ■ Terry Eagleton: *Critical Revolutionaries*. Yale University Press, New Haven, 2022.

⁴ ■ Terry Eagleton: *The Meaning of Life: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2007.

⁵ ■ Rita Felski: *The Limits of Critique*. The University of Chicago Press, Chicago, 2015.

temekről, nemcsak nálunk, de másutt is Európában. Földrengéssel felérő változásnak voltunk a tanúi, amely valóban megváltoztatta a szellemi élet természetét. Az intellektuális kutatás fokozódó instrumentalizálása zajlik.

JS: Az élet értelméről szóló könyvének⁴ elején azt írta: „A filozófusoknak megvan az a dühítő szokásuk, hogy nem megválaszolják, hanem elemzik a kérdéseket.” Mi dühíti az irodalom-tudósokkal kapcsolatban?

TE: Színésznek készültem, majd mégis az egyetemen kötöttem ki. Így azután igyekszem az előadásaimat színiesztéssé tenni. Elrémit, sőt felmérget, aki odaül és felolvassa az előadását úgy, mintha menetközben fordítaná bolgárból. A retorikai készség ezen elsikkadásának függvénye az Egyesült Államokban, hogy képtelenek boldogulni a kinyomtatott szöveg nélkül. Az én szememben az előadás nem pusztá információtadás, hanem társadalmi esemény.

Az is dühít, hogy az amerikai kollégák százoldalas jegyzeteket írnak. Én magam igyekszem a lehető legkevesebb jegyzettel megúszni, részben azért, mert elég lusta vagyok, de azért is, mert nem szívelem a nehézkes tudós apparátust. Szomorú, hogy a baloldali kritikusok vagy tudósok sem vonják kétségbe a tudományos apparátust, mint ahogy azon is bosszankodom – ahogy, felteszem, Ön is –, amikor a sok férfi szerző mind „köszönetét fejezi ki a feleségének, amiért gondoskodott kávéról és szendvicsekről.”

JS: Mindez tényleg borzasztó. Mit gondol, a színészként szerzett tapasztalatai segítettek abban, hogy a próza különböző stílusait művelje és otthonosan érezze magát bennük?

TE: De még mennyire! Hozzá tartozik a közönségről való tudat: tudod, hogy egy bizonyos közönségnek egy bizonyos módon írsz. Pályám kezdetén „YMI stílusban” – írtam, mint fiatal értelmiségi férfi (Young Male Intellectual): nagyon magasröptűen. Azután mindenféle okokból rátaláltam a saját hangomra. Sokáig tartott, de aztán már nem voltam annyira feszült, mertem kísérletezni és felismertem, mikor

vagyok elememben. Ehhez azonban le kellett vetköznöm a tudós megszólalás stílusait, szokásait és formáit úgy, hogy ne hágjam át az egyetemi kereteket. Igen, ennek van köze a színjátszáshoz – rátalálni a megfelelő hangra, hangerőre és hangszínre, nehogy úgy beszéljek, mintha nem lenne ott senki. Fontos pillanat volt, amikor felfedeztem, hogyan élek a munkámban a humor eszközével.

JS: Az egyetemi struktúrák gyakran tűnnek megkerülhetetlennek, főleg, ha az ember még kezdő, és igyekszik észrevételezni magát.

TE: De mennyire! Amikor annyi idős voltam, mint Ön, én is gúzsba kötve éreztem magam. Ám vénségemre a stílus megszállottja lettem. Időt szánok rá, hogy kiirtsak mindent, ami felesleges – azért nem annyi időt, mint James Joyce, aki állítólag két hétig meredt a szövegére, hogy aztán kitegyen, majd mégis kihúzza egy pontossavszót. Ott még nem tartok.

Régebben más volt, elsősre rátaláltam a helyes megfogalmazásra. Mivel pedig neurotikusán visolygok a technológiától, ragaszkodtam az írógéphez, amikor már mindenki más áttért a számítógépre. Mind azt kérdezte tőlem, hogy akkor hogyan javítok. Én meg visszakérdeztem, hogy miféle „javításról” beszélnek. Amivel persze még jobban felbosszantottam őket. Élvezem, ha másokat bosszanthatok – hivatásbeli kötelességem.

JS: Rita Felski könyvéről⁵ szóló bírálatában ezt írta: „Az irodalomtudomány az Egyesült Államokban professzionálisabb, mint bárhol másutt, ami az egyik oka annak, hogy az amerikai kritikusok kialakítják a maguk specialista nyelvi fordulatait – kevesebb jóindulattal szólva, zsargonját. [...] Ebben a vonatkozásban talán fontos lehet, hogy a nagyon jól olvasható Felski Virginia Egyetemének professzora ugyan, de eredetileg Közép-Anglia szülőtte.” Meg tudná mondani pontosabban, milyen típusú szövegek miatt kárhoztatja az amerikai professzorokat?

TE: Ha jól látom, az USA-ban jelenleg az a gond, hogy olyan nyelvet ala-

kítsanak ki, amelyik sem nem zsargonnal terhes, sem nem népi, sem nem álpopulista. Olyan nyelvre van szükség, amely egyszerre elegáns és könnyed. A világos kifejezőmód nem szükségképpen lapos. Itt talán fontos lehet egy bizonyos amerikai puritán hagyomány hatása: kimondani, hogy valami milyen, aztán visolyogni attól a nyelvtől, amelyen kimondtuk. Vagyis vagy túl egyszerű, vagy túl homályos ez a nyelv.

JS: Sosem értettem, egyesek miért gondolják, hogy a világosság egyet jelent azzal, hogy valakinek csak elemi, vagy egyszerű, vagy gyenge gondolatai vannak. Szerintem a legvilágosabb szerzők némelyike egyben a szellemileg legértelmesebb eszmék megfogalmazója. És az ő prózájukat olvasni igazi öröm.

TE: Így igaz. Jó példa Freud, aki nem az írásmódja, hanem a gondolatai miatt nehéz olvasmány. Nagy különbség, hogy a homály a jelölő vagy a jelölt szintjén jelentkezik-e. Vannak szövegek, amelyek szükségképp nehezek – a kifejezett gondolatok nehézsége miatt, ami nem szükségképp tükröződik a nyelvhasználatukban.

Egy másik példa Marx. Nagyon eleven a stílusa, ám a gondolatai gyakran nem könnyen érthetők. Önnek azonban igaza van, az emberek ellenszenvvel vagy gyanakvással fogadják a világos írásokat, mintha egyszerűek vagy értelmileg lebutítottak lennének. Ami egyáltalán nem indokolt.

JS: Kik a kedvenc kritikusi?

TE: Szerintem ebben az iparágban talán Fredric Jameson az intellektuálisan legigényesebb irodalomkritikus, bár abban az értelemben, amiben Edward Said az volt, nem mondható éppenséggel közírónak. Rengeteg dologgal foglalkozik, és politikailag sem váltott színt. Mert nincs lehangolódó látvány, mint azt megfigyelni, hogyan lesz a harcos ifjú radikálisból jámbor öreg konzervatív. Perry Anderson, a *New Left Review* szerkesztőjét is nagyra tartom.

Nem gondolom, hogy a kulturális elméletek óriásai jóval előttünk éltek,

de Foucault-hoz és Derridához fogható, nagyon nagy hatású szerzők nem akadtak az utánuk következő generációban. Igaz, ez részben a baloldali sikereivel függ össze, amelyek viszont szorosan követik az elmélet hullámzását. Az elmélet hatalmas fellendülést élt át az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején – az egyelőre utolsó baloldali szárnyalás idején. Ennek már 50 éve, a baloldal hátránya túlságosan régóta tart.

Vagyis az elmélet hanyatlása kapcsolódik a politikai baloldalnak az 1980-as évek közepén bekövetkezett hanyatlásához. Azóta a gondolkodók ama kimagasló nemzedékének befolyása gyengül, jórészt amiatt, hogy egy-egy mostani alap- és mesterképzéses generációnak nincs nagyon mire emlékeznie a politikai történelemsékből. Korábban feltételezhetően volt közös politikai múltjuk, és voltak közös tapasztalataik. Ez már nem működik, és nem igazán tudom, mi lesz helyette.

JS: Derrida és Foucault generációja a közéletre is hatott?

TE: Az ő nemzedéküket a nagypolitika érdekelte, míg a népszerű kultúra alig. Az utánuk következő posztmodernizmus óriási étvággyal esett neki a népszerű kultúrának, de ennek elméleti hozadéka eléggé zűrés.

JS: Önt sok kritika érte a pályafutása során, és az írásaiban elég keményen fogalmaz, ami elriaszthatja az embereket. Jó ez így?

TE: Igen, tudok elég kemény lenni, és velem is keményen bánnak. Ami rendben is van bizonyos határok között. A Duke Egyetemen tartottam egy meglehetősen kíméletlen előadást akkor, amikor Stanley Fish is ott tanított. A teremből kifelé menet karon fogott, és azt mondta: „Rendben, Terry. Foglyokat nem ejtünk.” Valamilyen értelemben igaza is volt. Miért fogjuk vissza magunkat? Viszont az ellenfelek érvelését komolyan kell venni: elismerni, és ha lehet, elfogadni minden szempontjukat és érveiket, mert azután a negatív kritika inkább meggyőzi őket.

Wessely Anna fordítása

FEKETE-FEHÉR SZÁMVETÉS

EMLÉKEZETPOLITIKAI FORDULAT AZ AMERIKAI LIBERÁLIS BALOLDALON

2020 júniusában ledöntötték Jefferson Davisnek, a déli Konföderációs Államok elnökének két és fél méter magas, a Monument Avenue-t uraló bronzszobrát Richmondban, a konföderáció volt fővárosában. A tiltakozók a szobor arcát fekete festékkel kenték be, kötelet kötöttek a lábára, és a földre döntötték. A következő hetekben bronztársait szintén eltüntették, de ezeket már nem a népharag, hanem az állam hivatalból távolította el. 2020 tavaszán és nyarán több mint kétezer demonstráción tüntettek ország-szerte a társadalmi igazságosságért, százával döntötték le a rabszolgatartó déli államok konföderációs hőseinek szobrai. Mintegy 230 konföderációs emlékművet távolítottak el városi főterekről, közparkokból, városházákról, egyetemi kampuszokról, ezenkívül utcanéveket és iskolaneveket változtattak meg. A tiltakozók több városban népnépszavazásokon, gyakran zenei kísérettel, fűrésszel, kalapáccsal, festékkel estek neki százéves szobroknak, obeliszeknek. Máshol magányos aktivisták graffitizták tele a nekik nem tetsző emlékműveket. A további rongálások elkerülése végett, vagy önszántukból végül a városi hatóságok vették kézbe a dolgot, szakszerűen végeztették el a lebontást. Boise városában például az eljáráság a legnagyobb templom ólomüveg ablakán Robert E. Lee tábornokot lecserélte az első fekete metodista nő püspökre.

A *New York Review of Books*-ban (2020. szeptember 9.) Kenan Malik a képrombolás modern kori társadalomtörténetébe ágyazva tárgyalja a George Floyd meggyilkolása után Amerikán végigsöprő szobordöntési hullámot. Amerikában 780 konföderációs szobor található, mint írja – mások kétezres számot is emlegetnek –, ezeknek több mint a fele három déli államban. A legtöbb emlékművet nem közvetlenül a polgárháború után,

hanem 1890 és 1950 között emelték, a Jim Crow szegregációs törvények bevezetése után. Nem a polgárháborúnak állítanak emléket, hanem a fekete jogfosztását állítják piedesztálra. A szobrok elleni szimbolikus agresszió azonban nem állt meg ezeknél az egyértelműen rasszista üzeneteket hordozó szobroknál. A Black Lives Matter mozgalom túlradó lendülete oda vezetett, hogy az amerikai államalapítás és polgárháború olyan ikonikus alakjai is áldozatul estek a szobordöntési láznak, mint Abraham Lincoln, Thomas Jefferson, George Washington – akik Amerika történelmének legnemesebb eszméit képviselték –, és számos helyen megrongálták vagy eltávolították Kolumbusz, Gandhi vagy Churchill szobrát is.

Idén januárjában New Yorkban lebontották Theodore Roosevelt bronzszobrát az Amerikai Természetudományi Múzeum előtti piedesztálról, ahol 1940 óta uralta a teret. A lovon ülő elnök, lábainál egyik oldalon egy indiánnal, másikon egy afrikai feketével, nem felel meg a reprezentáció mai elvárásainak. A szobor már az 1970-es évek óta aktivisták célpontja volt, az utóbbi években többször is piros festékkel mázolták be, mígnem a hatóságok úgy döntöttek, hogy egy hatalmas daruval elszállítják.

2021 novemberében New York városi tanácsa eltávolíttatta Thomas Jeffersonnak, a *Függetlenségi nyilatkozat* fő szerzőjének szobrát a városházáról, mivel a törvényhozók nehezményezték az alapító atya rabszolgatartó múltját.

Ugyancsak múlt ősszel a University of Wisconsin diáktanácsa egyhangúan megszavazta, hogy Abraham Lincoln szobrát távolítsák el a campusról, mivel előítéletei voltak a feketékkel és az őslakossággal szemben. Jóllehet Lincoln a polgárháborúban Északot győzelemre vezette, és törvényileg eltörölte a rabszolgaságot, a fekete diákok egyesületének elnöke a szobrot a „fehér felsőbbrendűség szimbólumának” nevezte.

Kenan Malik fent idézett cikkében elutasítja a fekete-fehér, jó–rossz dualitás jegyében való képregényszerű gondolkodást, amely nem veszi figyelembe a történelmi kontextust, és egy vélt vagy valós életrajzi foltot felnagyít

anélkül, hogy vele szemben mérlegre tenné azokat az eszméket és tetteket, amelyek történelmileg jelentőssé teszik ezeket a személyeket. A szobordöntési lázért felelőssé teszi a rassz szempontú radikális történelmi ártértékelést, amely a mai erkölcsi normákba ütköző kijelentéseik vagy cselekedeteik miatt mond ítéletet történelmi figurák felett. Talán nem a szobrok lerombolása a legjobb módja annak – zárja fejtegetéseit –, hogy kifejezésre juttassuk megváltozott viszonyunkat a múlthoz, inkább újakat kellene emelni, amelyek segítenek elfogadni a történelem komplexitását.

Az utóbbi évek rasszista megnyilvánulásai és szörnyű atrocitásai – Trayvon Martin és Michael Brown meggyilkolása, a charlestoni templomi mészárlás, a charlottesville-i szélsőjobbos menet, George Floyd megölése, a Capitolium ostroma – azonban akkora felháborodást keltettek nemcsak a feketékben, hanem a társadalom széles rétegeiben, amit nem könnyű józan megfontolásokkal kordában tartani. Az amerikai közvélemény is megváltozott: 2020-ra négy év alatt a fehér demokraták körében 64 százalékról 94 százalékra, a republikánus fehérek körében 20 százalékról 37 százalékra nőtt a Black Lives Matter mozgalommal rokonszenvezők aránya. (Pew Research Center, 2020. június 12.) Megnőtt az igény az igazságtételre, a rasszista múlttal való szembenézésre, megnőtt annak a radikális kritikának az ereje és jelentősége, amely a feketék diszkriminációja elleni tiltakozásul, Amerika történelmének rassz szempontú újraértékelésére irányul. A történelem ártértékelésére intézményes történelmi kutatóbizottságokat állítottak fel, hivatásos történészek rendszeresen jelennek meg a véleményrovatokban, a tévében és a közösségi oldalakon, olvasmánylistákat és tanmenetjavaslatokat terjesztenek elő.

Az új kritikai történelmi feldolgozásokban a rasszizmus gyanújába keverednek a felvilágosodás filozófusai és velük együtt alkotásaik a szabadságról és az egyenlőségről. Narratívájukban Amerika történelmében a szabadságtörekvések helyett az inherens rasszizmus lesz a meghatározó.

A széles körű és mélyreható ártértékelésnek egyik legerőteljesebb megnyilvánulása a *New York Times Magazine* két éve, a rabszolgaság intézményének 400. évfordulóján közzétett, *1619 Project*-nek nevezett, utóbbi kötetben is megjelent cikksorozata, amely később podcastokkal, dokumentumfilm-sorozattal, iskolai tanmenettel bővült. A cikksorozat új megvilágításba helyezi az amerikai történelmet, a rabszolgatartást állítva a középpontba. „Mi lenne, ha 1619-et – az első afrikai rabszolgák Virginiába érkezésének évét – tekintenénk a nemzet születési évének?” Mit jelentene ez Amerika történelmének ábrázolása szempontjából? – teszik fel a kérdést a szerkesztők. A cikksorozatot úgy hirdették meg, mint „a rabszolgaság örökségének amerikai újságban még soha nem látott, legambiciózusabb vizsgálatát”. Szembesítés a feketék ellen elkövetett bűnökkel, felhívás a jóvátételre. Közölnek egy fejezetet Isabel Wilkerson Pulitzer-díjas fekete újságíró nő bestsellerlista-vezető könyvéből (*Caste: The Origins of our Discontents* – Kaszt: Sérelmeink eredete), amely Amerika rasszizmusát a kasztrendszer aspektusából írja le, „tartós faji hierarchiáját” India kasztrendszeréhez és a náci Németországhoz hasonlítja.

Ez a fajta múltábrázolás lerombolja a nemzeti büszkeség eddigi történelmi narratíváját, és a feketékkel szemben elkövetett igazságtalanságok miatti bűntudatot állítja helyébe.

A történetírásban az ártértékelés természetesen eddig is folyamatosan zajlott. A rabszolgaságot és a feketék helyzetét sem ma kezdték el vizsgálni. Az amerikai történetírás figyelmét eddig sem kerülte el az az arcátlan-ság, hogy 1776-ban a tizenhárom gyarmat függetlenségének kikiáltásakor rabszolgatartók hirdették meg „minden ember” egyenlőségét.

A liberális történetírás hagyományos „belső” kritikája, ahogy David A. Bell, a *New York Review of Books* (2021. szeptember) recenziója írja, Amerikát saját meghirdetett normái alapján ítéli meg, megkülönböztetve csodálatra méltó alapító elveit és a gyakran szánalmas történelmi teljesítményt, így teszi felelőssé az országot gyarlóságaiért. A most uralkodó,

az *1619 Project*-ben is megjelenő radikális kritikai irányzat jelentősen különbözik ettől: már az alapító elveket is javíthatatlanul romlottnak tartja, amelyeket már eleve a kizárás és az elnyomás népszerűsítésére hirdettek meg. „A kérdés az, hogy az amerikai történelem egy tökéletlen nemzet története, amelyik küzd, hogy beváltsa a nemes alapító eszmékben hozzá fűzött reményeket, vagy valami ennél sokkal sötétebb történet?” (Bell)

A két megközelítés különbségét az egyes történelmi figurák eltérő megítélése is mutatja. Radikális nézőpontból Abraham Lincoln őslakos-sággal szembeni viselkedése és az afrikai-amerikaiakról ejtett megjegyzései a kirekesztés és az elnyomás mély struktúráihoz való alapvető elkötelezettségét bizonyítják. Emiatt elítélendő, szobrai eltávolítandók, annak ellenére, hogy véget vetett a rabszolgaságnak, és állampolgári jogokat biztosított az afrikai-amerikaiaknak. A kérdés, mint mindig, az, hogy a fellelhető forrásokat hogyan hangsúlyozzuk, és hogyan interpretáljuk. A radikális kritikusok számára Lincoln az 1858-ban Douglass-szel folytatott vitájában tett rasszista kijelentése mélyen rejlő, a fehér szupremáciát valló meggyőződését tükrözi. Vita folyik arról, hogyan állítsuk fel a mérleget az ilyesfajta kijelentések, valamint Lincoln tartós rabszolgaság-ellenes nézetei és elnöksége alatti cselekedetei között, továbbá arról, hogy mi volt Lincoln felelőssége a dakoták kivégzésében. A *New York Review of Books*-ban (2021. április 29.) Sean Wilentz, a Princetoni Egyetem amerikai történelemprofesszora a forrásokra és az eddigi mérvadó feldolgozásokra támaszkodva tisztázza a tizenhatodik elnököt, aki rá is szorul a védelemre. Talán kisebbségben vannak azok, akik Abraham Lincolnt a fehér felsőbbrendűség hirdetőjének tartják, de mégis hatalmas a befolyásuk, ami néhány évvel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna.

Az ártértékelési harcot aktivisták, újságírók és értelmiségiek indították, akik a történelmet újfajta társadalmi prioritássá tették. A történelem tan-székek, a történész kutatók a felfokozott érdeklődés hatására egyre nagyobb figyelmet szentelnek a rival-

dafénybe kerülő új kutatási területnek, rassz témájú tanulmányokkal bőségesen árasztva el a folyóiratokat és a könyvpiacot. Noha az amerikai történelmi amnézia közismert, a mai liberálisok sosem láttak szenvedéllyel vetik rá magukat a régmúlt emlékezetére.

Elég belelapozni az amerikai folyóiratokba, vagy átfutni az egyetemi kiadók könyvhirdetéseit, hogy érzékeljük a rassz szempontú emlékezetpolitikai fordulatot. Még a centrista gondolkodás bástyájának tekintett *The Atlantic* is jelentős teret ad a fekete elnyomásával foglalkozó írásoknak, az új historizmus olyan népszerű szerzőitől, mint Ta-Nehisi Coates vagy Ibram X. Kendi.

A *Harper's Magazine*-ban (2021. július) jelent meg a témáról Matthew Karp terjedelmes esszéje *History as End: 1619, 1776, and the Politics of the Past* (A történelem mint végcél: 1619, 1776 és az emlékezetpolitika) címmel, amelyben politikai használhatósága szempontjából elemzi a radikális kritika metaforáit. A Princeton Egyetem baloldali történészprofesszora helyteleníti az újfajta műltfeldolgozást, mert az feladva a haladásba vetett hitet, megelégszik egy szimbolikus emlékezetpolitikai igazságtétellel, ahelyett, hogy előmozdítaná a társadalmi igazságosságért folytatott harcot. Összeveti a történelem hagyományos jobb- és baloldali használatát, és elemzi a mindkét oldalon, de különösképpen a liberális térfélen bekövetkezett fordulatot. Minden modern politikai mozgalom megteremti a maga kapcsolatát a történelemmel. Az amerikai konzervatívok, akik tradicionálisan hazafias hűségük hangoztatására fordultak a történelemhez, Trump idején a régi pátoz helyett egyszerűen csak az inkoherencia és a kifejezett nihilizmus között ingadoztak. Annál nagyobb érdeklődéssel fordulnak a múlt felé a liberálisok. „Magunk mögött hagyva a »Történelem végét« (*End of History*) – utal Karp a közismert Fukuyama-könyvre –, valami olyasmireh érkezünk, amit úgy nevezhetnénk, hogy a »Történelem mint végcél« (*History as End*).” Míg a progresszív reformerek példaadónak tekintették a múlt szabadságküzdemeit, a mai baloldal nem politikailag használható

inspiráció vagy analógia után kutat a múltban, hanem végcélként tekint a történelmi bűnök feltárását, a történelmi igazságtételt. Úgy gondolja, hogy a mai egyenlőtlenségek és igazságtalanságok csak a történelmi szembenézés által orvosolhatók. Az ambiciózus reform- vagy redisztribúciós programok nem remélhetnek sikereket, ha az ország nem vállalja a felelősséget a több évszázados faji elnyomásért.

Karp írása első felében az amerikai jobboldal történelemszemléletében bekövetkezett változásokkal foglalkozik. A szobordöntések nemcsak a BLM mozgalom aktuális győzelmét jelentik, hanem a konföderáció szimbolikájához kötődő fehér felsőbbrendűség elutasítását még azokban a maradvány ideológiai szegmensekben is, ahol ezek a tanok több mint egy évszázadon át uralkodtak. A jobboldal is felhagyott a múlt kritikátlan dicsőítésével. Karp megemlíti, hogy tavaly Mississippi állam republikánus törvényhozóinak elsőprő többsége megszavazta a konföderációsok harci emblémájának eltávolítását az állami zászlóról. A republikánus képviselőcsoport közel fele – köztük a kisebbségi vezetők és jelentős déli képviselők – szavazott a demokrata törvényjavaslat mellett, amely a konföderációs szobrok eltávolítását irányozta elő az amerikai Capitoliumból. A konföderációs emlékművek elszánt védelmezőinek számító jobboldali lapok, köztük a *National Review* és a *Federalist*, olyan cikkeket jelentetnek meg, amelyek megkérdőjelezik vagy elutasítják ezeket a szimbólumokat. Alig húsz évvel ezelőtt George W. Bush előválasztási kampányán még a közönség éljenzése közepette lengtették a konföderációs zászlót. A mai jobboldal vezetői, a republikánus képviselőktől Tucker Carlstonig, az emlékművitát nem használják ki a konföderáció „tradicionális érényei-nek” megvédésére, pusztán a nemzet jelentős személyiségei, George Washington, Ulysses S. Grant vagy Theodore Roosevelt ellen irányuló támadásokat ítélik el. A Trump-adminisztráció végnapjaiban a progresszív történelmi narratíva visszaszorítására felállítottak egy bizottságot (1776 Commission), amely jelentésében

ugyan felsorakoztatott néhány álpatriótát ferdítést a rabszolgaságról és az államalapításról, de meg sem kísérelte, hogy fenntartsa a korábbi narratívát. A jelentés Frederick Douglass és Sojourner Truth fekete emberjogi aktivistákat méltatta, magasztalta a rekonstrukciós korszakot, és elítélte a Jim Crow-rendszert a polgárháború utáni déli államokban, amely „alig volt valamivel jobb, mint a rabszolgaság”. A Trump-adminisztráció alatt a Fehér Ház, ugyancsak a szobordöntéseket elutasítandó, utolsó lélegzetével meghirdetett egy tervet az Amerikai Hősök Nemzeti Kertje (*National Garden of American Heroes*) létrehozására. A végső névsorban 244 „amerikai hőssel” álltak elő, köztük számos olyan fekete kiválósággal, akiről eddig jóformán még csak említést sem tettek az iskolai történelemkönyvek. Egyetlen konföderalista sem szerepelt a listán. Noha az amerikai szélsőjobb körében él még a konföderációs nosztalgia, az utóbbi húsz évben tagadhatatlanul gyengült. A jobboldali véleményformálók nem próbálnak a baloldal radikális narratívájával szemben saját víziót kialakítani, megelégszenek a liberálisok heccelésével, változó minőségű troll-humorról. A viccesebbek közül való a jobboldali média guru, Ann Coulter kezdeményezése, a *Cancel Yale* (mert az egyetemet a rabszolgakereskedő Elihu Yale-ről nevezték el), vagy Louie Gohmert texasi képviselő indítványa, hogy tiltsanak ki a kongresszusból minden olyan „politikai szervezetet”, amely „valaha is támogatta a rabszolgaságot” (vagyis a Demokrata Pártot).

Még Dinesh D'Souza, az összeesküvés-elméleteket gyártó, népszerű trumpista politikai kommentátor és pszeudotörténész sem próbálja megvédeni vagy akár csak kontextualizálni a rabszolgaságot, sikerkönyveinek és filmjeinek központi érvelése egyszerűen az, hogy mindig is a demokraták voltak a rasszisták, mint a rabszolgaságot támogató John C. Calhoun és Jefferson Davis, a konföderáció demokrata vezetői, míg a republikánusok Lincolntól Trumpig az amerikai szabadság és polgári jogok odaadó védelmezői voltak.

A történelem harci szimbólumok tárháza, melyek a mai politikai har-

cok céljaira tetszés szerint igénybe vehetők. A republikánus képviselők a Capitolium ostromát követően többször is Lincolnra hivatkoztak Trump védelmében.

Ma nem a konzervatívok, hanem a liberálisok fordulnak hevesebb érdeklődéssel, nagyobb invencióval és elvárással a múlt felé. A hagyományos liberális történelemszemléletől azonban drámaian elfordultak.

Erről a fordulatról szól tulajdonképpen Karp esszéjének érdemi része.

„A nagy liberális történészek, Thomas Babington Macaulaytól James M. McPhersonig alapvető optimizmusukról nevezetesek, ami az egymással harcban álló, váltakozó kimenetű, de végső soron haladáshoz vezető eseményekről számot adó, összetett elbeszéléseikben nyilvánul meg. Avatatlanabb kezekben ez a liberális narratíva önelégültségbe fordulhat, vagy rosszabb esetben egy olyan amerikai történelem megkonstruálásához vezethet, amelyben minden brutalitás (gyarmatosítás, rabszolgaság, Jim Crow) valamiképpen csak megágyaz az eljövendő győzedelmes haladásnak (nemzeti lét, emancipáció, polgári jogok). Ez volt John F. Kennedytől kezdve a demokrata amerikai elnökök retorikai terrénuma, a boldog nemzetben a bevalótt történelmi bűnök fájdalommentesen oldódnak fel a patrióta diadalokban. »Nincs olyan baj Amerikával, amelyet ne tudna helyrehozni az, ami jó Amerikában« – hangsúlyozta Bill Clinton első beiktatási beszédében. Az Obama-adminisztráció alatt az uralkodó közterek Martin Luther King Jr. sorait idézték a »mindent átívelő morális univerzumból«, amelyben, akárcsak a Marvel-moziverzumban, időt rabló nehézségek árán ugyan, de az igazság végül mindig győzedelmeskedik.» (Karp)

A mai történelemkritika másfajta kozmológiában működik. A *New York Times 1619 Project*jében kevés említés esik arról a nagyszabású és sikeres harcról, amelyet a fekete amerikaiak vívtak nemcsak a maguk, de minden amerikai szabadságáért. Az írások jórészt átugorják a rabszolga-felszabadító mozgalmat, a polgárháborút és a polgárjogi mozgalmat. A fekete polgárjogi mozgalom jeles személyiségei gyakrabban jelen-

nek meg a jobboldali 1776 *Report*-ban, mint az 1619 *Projekt*-ben. Mindez szerkesztői világnézetet tükröz. A *Times* afrikai-amerikai oknyomozó újságírója, Nikole Hannah-Jones azt írja: a történelmi elnyomás mélyrehatóbb annál, semmint hogy a feketék megelégedhessenek a haladás felületes vigaszával. „A feketék 250 évig voltak rabszolgák, és csak ötven éve vagyunk jogilag »szabadok«.” Munkatársaival azt hangsúlyozza, hogy a feketék történelmét a nemzet történelmének középpontjába kell helyezni, mert csak így lehet véget vetni az amerikai morális teljesítmény önelégült fikciójának. Az 1619 *Project* cikkei a rabszolga-kereskedelem útvonalaitól a Katrina hurrikánig mind egy radikális alternatívát képviselnek: a haladás liberális, egy lépés hátra, két lépés előre narratívájával szembe helyezkedve az amerikai történelmet nem dialektikusan, hanem körben forgónak ábrázolják: a fehér brutalitás és a fekete kreativitás ritmikus rotációjaként. Ebben a négyszáz éves körforgásban csekély jele mutatkozik a felívelő morális igazságnak. „A történelem kereke forog, forog, de nem igazán mozog.” A *Harper's* cikk érvelése szerint az 1619 *Project* két alapvető rendezőelve: az eredet és a folyamatosság. Bármilyen is az írások témája – a tömeges bebörtönzés, a cukorfogyasztás, a jövedelemkülönbségek vagy a Wall Street hatalma – az érvelés lényege ugyanaz: rávilágít a mélyben rejlő folytonosságra a rabszolgaságtól és a Jim Crow-törvényektől a mai faji igazságtalanságokig.

Az 1619 *Project* mindeneke előtt az afrikai rabszolgák brit Észak-Amerikába való megérkezésének állítólagos dátumát helyezi vizsgálódásának középpontba: „Gyakran úgy hivatkoznak erre, mint az ország eredendő bűnére – írja Jake Silverstein, a *New York Times Magazine* főszerkesztője –, pedig több ez annál, ez maga az ország eredete.” Ebből származik majdnem minden, „ami Amerikát igazán jellemzi, a négyszáz éves gazdasági, politikai és kulturális élet”.

A történelem ebben a felfogásban nem események, harcok és átalakulások szaggatott krónikája, hanem az elűtetett mag kihajtása, az alapvető

premissza folyamánya. Az uralkodó képek bibliaiak és biológiaiak: a rabszolgaság mint Amerika eredendő bűne, a rasszizmus mint Amerika DNS-ének része. Az 1619 *Project*-ben Karp nem kevesebb, mint hét ilyen hasonlatot számlált össze.

„Ahogy a DNS a sejtfelződés instrukciós kódja, úgy a kaszt az Egyesült Államok gazdaságának, politikájának és társadalmi viszonyainak operációs rendszere már embrionális kora óta” – állítja a már idézett Isabel Wilkerson könyvének a *Times Magazine*-ban közölt részletében. Az 1619 *Project* szerzői szerint a rasszizmus a nemzet születésétől fogva kitörölhetetlen jelenvalóság az amerikai társadalomban. Hatalmas metaforikus távolság választja el a történelem romlott mivoltát, DNS-be ágyazott genetikai kódját hangsúlyozó mai diskurzust a régi liberális történelemszemlélet boldogító gyógymódjaitól és morális felívelésétől. Karp szerint ez a determinisztikus történelemszemlélet azt sugallja, hogy Amerika alapvetően és menthetetlenül rasszista. Úgy véli, helytelen egyenlőséget tenni a régi, törvényesített rasszizmus és a ma még fellelhető előítéletek közé, megfelelkezve a folyamatos szabadságküzdelem sikereiről.

A rassz szempontú történészek új csapata, narratív vakmerősége ellenére, intézményesen és ideológiailag egyaránt jól illeszkedik a mai liberális establishment politikájába. Ellentétben az újbalos radikálisok egy régebbi, marginális generációjával, az olyan sztárszerzők, mint Ta-Nehisi Coates, Nikole Hannah-Jones vagy Isabel Wilkerson, egyáltalán nem marginálisak, az amerikai kulturális elit magjában helyezkednek el, az ország legbefolyásosabb lapjaiba írnak, a legrangosabb díjakkal tüntetik ki őket, a legnagyobb hatalmú politikusok, például a szenátus többségi vezetője vagy az alelnök, lelkes fogadtatásban részesülnek.

Az utóbbi öt évben Nikole Hannah-Jones, az 1619 *project* szellemi vezetője, Bernie Sanders baloldali, osztályalapú politikájának leghangosabb kritikusává vált a Twitteren. Sok elkötelezett baloldali ezért is gazdasági vonatkozások elhanyagolása miatt bírálja a rassz-szemponatok eluralkodását.

A *New Yorker* (2022. január 31.) *The Marxist who antagonizes Liberals and the Left* (A marxista, aki szembeszegül a liberálisokkal és a baloldallal) című cikke ismerteti Adolf Reed, egy közismert fekete politikatudós véleményét, miszerint az új historizmus vagy mellőzi a gazdasági osztályok kérdését, vagy alárendeli azt a rasszizmus szempontjainak – ami egy reduktív és furcsán mozdulatlan múltverzióhoz vezet. Az új narratívát James Oakes, a rabszolgaságot kutató történész és a *NRB* rendszeres szerzője, „faji konszenzus szempontú történelemnek” (racial consensus history) nevezi. Harvey Neptune, a rassz, a gender és a globalizáció összefüggéseit vizsgáló, ugyancsak fekete történész professzor arra hívta fel a figyelmet, hogy a radikális kritika majd mindegyik szerzője hajlamos úgy beszélni, mintha a rassz természetétől fogva létező képződmény volna, nem pedig történelmi konstrukció.

Publikálása óta az *1619 Project*et szinte minden ideológiai irányból folyamatosan támadások érik. A jobboldal számára a kulturális háborúhoz alkalmas, könnyű célponttá vált: néhány republikánus képviselő még törvényjavaslatot is benyújtott a *Project* kitiltására az iskolákból – ami a szólásszabadság nyilvánvaló megsértése lett volna.

Érdemben a hagyományos liberális történelemszemléletet képviselő egyetemi tanárok érveltek is ellene. McPherson, Sean Wilentz, valamint az államalapítás és a polgárháború korának más jelentős kutatói számos fórumon vitatták a *Project* állításait. Cáfolták Hannah-Jones tézisé, miszerint „az egyik elsődleges ok, amiért a gyarmati lakosság úgy döntött, hogy kimondja függetlenségét, az volt, hogy meg akarták védeni a rabszolgaság intézményét”. Az angol birodalom és a gyarmati rabszolgaság neves kutatói részletekbe menően bizonyították, hogy ez a forradalom alapvető félreértelmezése. Az 1770-es években Nagy-Britanniában a rabszolgaságellenes érzület még marginális volt, Londonban mindenképpen sokkal gyengébb, mint a rebellis gyarmatokon, ahol addigra már hét gyarmati törvényhozó gyűlése próbált véget vetni az afrikaiak beho-

zatalának, és ahol az Első Kontinentális Kongresszus már 1774-ben megakarta tiltani a rabszolgakereskedelmet. A *Times* a kritikák hatására közölt ugyan egy halvány helyreigazításfélét, de a kérdéses szöveget nagyrészt változatlanul hagyta. Egyes kritikusok szerint ezek a szerkesztői gesztusok a hibák beismerését jelentik, noha Silverstein, a *Magazine* főszerkesztője, nem győzte hangsúlyozni, hogy nem tettek valódi engedményeket. Sokatmondó az a megjegyzése, hogy azt az elgondolást, hogy 1619 Amerika valódi alapítása, metaforának szánták – „metaforának a nemzet születéséről, amelynek hatóereje a korrekcióktól nem csökkent”.

A *Harper's*-ben megjelent esszéjében Karp bizonyos szempontból igazat ad Silversteinnek, ő is úgy véli, hogy a vita nem pusztán szakértői vita 1770-ről, valódi tétjei mélyebben rejlenek. Sean Wilentz az *1619 Project*-ről adott bírálatának az *A Matter of Facts* (Tények kérdése) címet adta, jelezve, hogy kifogásait a tudományos korrekció keretei között szeretné tartani. Karp szerint a vita nem dönthető el kizárólag a tudományos szigor alapján. Egyetért Adam Serwer újságíróval, aki az *Atlantic*-ban kifejtette, hogy a kérdés nemcsak a tényekről, hanem a metafora politikai üzenetéről is szól: „Alapvető nézeteltérés van arról, hogy milyen pályát fut be az amerikai társadalom. Egy olyan országban, ahol az egészségügyi ellátás, a lakásviszonyok, a büntető-eljárás és a társadalmi élet minden egyéb dimenziójában a fejlett világon belül a leggroteszkebb egyenlőtlenségek uralkodnak, a Kennedy és Clinton által hirdetett optimista, liberális narratíva már nem inspiráló.” Biden időnként még hivatkozik Obama morális univerzumára, de az őt hatalomra segítő metaforák, amelyek politikai programját meghatározzák, nem a haladás vívmányairól, hanem a jóvátétel szükségességéről szólnak. „Helyre kell állítanunk Amerika lelkét.”

Matthew Karp is úgy véli, hogy az alapvető kérdés magában a narratívában rejlik. A régi liberális történelemszemléletnek kulcsszerepe volt a haladásba vetett hit megerősítésében, de vajon milyen politikai üzenete van a mai történelmi ártérteleknek a

maga genetikai, születési, esszencialista metaforáival? Hogyan viszonyul a folytonosságot hangsúlyozó történelemszemlélet a változásokat igénylő politikához? Szerinte sok szempontból a kíváncsi éppen ellentétes hatást ér el.

A „születés”, a „kezdetek” bővületén alapuló történelemszemléletnek, akár 1776-ot tekintve Amerika születési évének, a szabadságot ünnepeelve, akár 1619-et, a rabszolgaság miatt kárhozta Amerikát, bénító intellektuális problémával kell szembenéznie: nem tudja megmagyarázni a történelmi változásokat. Ez a műtszemlélet azzal a kockázattal jár, hogy a hangosabb vagy csendesebb hatalmi átrendeződésekre egyaránt süket, „történelem nélküli történelemmé” válik. Nem tud magyarázatot adni a 2020-as szobordöntésre Richmondban, ahol egy olyan militáns antirasszista koalíció tűnt fel, amelynek kulturális és intézményes ereje már önmagában jelzi az amerikai társadalom tagadhatatlan változásait. Talán segít megmagyarázni „azokat az erőket, amelyek Donald Trump megválasztásához vezettek”, ahogy a *New York Times* főszerkesztője összegezte az *1619 Project* küldetését, de nem tud számot adni azokról az erőkről, amelyek Trump bukásához vezettek – írja Karp.

Frederick Douglass, a XIX. századi fekete polgárjogi aktivista, akiről alig esik említés az *1619 Project*-ben, bárki másnál jobban látta a történelmi narratívák jelentőségét a politikai harcban: formálják észleleteinket a lábunk alatti talajról és az előttünk lévő szemhatárról. Douglass megkérdőjelezett minden olyan emlékezetpolitikai bölcsességet, amely alááshatja a jelen kilátásait a változásokra. Ez nem azt jelenti, hogy instrumentalizálni akarta volna a múltat, de tisztánlátó eltökéltséggel nem szentírásnak vagy DNS-nek tartotta, hanem harci terepnek tekintette a történelmet – zárja fejtegetéseit Matthew Karp a *Harper's Magazine*-ban.

Az emlékezetpolitikai kultúrharc az oktatásban is óhatatlanul megjelenik. Erről szól a *New Yorker* (2022. március 22.) cikke, amely a vitát *school war*-nak, iskolai háborúnak titulálja. Az 1920-as években az ember kialakulá-

sa körül folyt a harc a közoktatásban (evolúció vagy teremtés), ma a kritikai elméletre hivatkozó antirasszista történelemoktatás bevezetése áll a vita középpontjában. Ki határozhatja meg, hogy a nemzeti múlt melyik értelmezése kerüljön bele a tanmenetbe? A baloldal szeretné központilag érvényesíteni a rasszizmussal szembeesítő történelemoktatást, a jobboldal viszont a szülői szabadságra hivatkozva védelmezi a „patrióta oktatást”. 2020 óta 17 állam próbálta meg bevezetni az antirasszista történelemoktatást, míg 36 államban ezt korlátozni akarják. 2021-ben Maine államban törvényt hoztak az afrikai-amerikai tanulmányok integrálására az amerikai történelem tantárgy keretébe. A másik oldalon anti-antirasszista intézkedéseket hoztak. Tiltják a *Times 1619 Project* és az etnikai stúdiókat oktatását, a diverzitásra érzékenységet és a mumusnak kikiáltott *critical race theory* érvényesítését. Egy West-Virginiában bevezetett törvény tilalmaz minden „faji vagy szexuális sztereotipizálást” és a megosztó koncepciók oktatását, valamint a kritikai teória azon gondolatait, hogy „az Amerikai Egyesült Államok alapvetően rasszista és szexista”, vagy azt, hogy „egy személy faji vagy szexuális identitása alapján, tudatosan vagy öntudatlanul, eredendően rasszista, szexista vagy elnyomó”.

A *New York Review of Books* hasábjain (2021. szeptember) a fentebb már idézett David A. Bell princetoni történészprofesszor mutatja be Tyler Stovall: *White Freedom: The Racial History of an Idea* (Fehér szabadság: Egy eszme faji története) című könyvét. A 2021-ben elhunyt Tyler Stovall, a társadalmi igazságosság és a kisebbségi tudósok előmenetele iránt elkötelezett fekete történész a Berkeley Egyetem dékánja és 2017-ben az American Historical Association elnöke volt. A Princeton University Pressnél megjelent, szélesebb közönségnek szánt könyvében a fehérek és a feketék közötti viszonyokat tárgyalja a XVIII. századtól a késő XX. századig, hangsúlyozva, hogy milyen módon feleltette meg oly sok amerikai a szabadságot a „fehérséggel”, és tett azért, hogy ezt a megfeleltetést törvény is szentesítse.

Stovall a felvilágosodás filozófusainak és a kor mentalitásának rassz szempontú kritikai elemzése során arra a következtetésre jut, hogy a szabadság eszményének legjelentősebb dokumentumai, ellentétben a bennük hangoztatott nemes gondolatokkal, voltaképpen a fehér felsőbbrendűség kinyilvánításai. „Amikor szabadságról beszélnek, csak a fehérek szabadságára gondolnak.”

Ez az új társadalomkritika, a marxista teória nyomdokain járva, azt veti a nyugati liberális demokrácia szemére, hogy az elnyomás struktúráit a szabadság nyelvvel álcázza. Utal Marx *A zsidókérdéshez* című 1844-es írására, amelyben kifejtette, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata nem más, mint a burzsoá társadalmi rend valódi természetének eltakarása szánt fátyol: „A szabadság emberi jogának gyakorlati hasznosítása a magántulajdon emberi joga.” Hasonlóképp állították másfél évszázaddal később feminista társadalomtudósok azt, hogy az állampolgárság modern, nyugati fogalma nem más, mint a nőket kirekesztő férfiuralom intézményesítése. Stovall a *Fehér szabadság* című könyvében azt írja: Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata nem más, mint a fehér felsőbbrendűség elkendőzése. „A szabadság lehet rasszista ideológia, történelmileg az volt.”

Stovall hangsúlyozza a kollektív pszichológia meghatározó jelentőségét ebben a történetben. Rövid bevezetője után egész fejezetet iktat be a kalózkodásról és a gyerekekről, akik egy minden hatalomtól teljesen független, vad szabadságélményt képviselnek, egy olyan eszményt, amelyről félnek a modern liberális társadalmak, és amelyet minden áron megpróbálnak elnyomni. Ezt a vad szabadságot a fajként megjelenített fekete „másikhoz” társítják, míg a szabadság mérsékelt, civilizált formáit a fehérekhez. A modern „domesztikált” szabadságfogalomnak, amely az egyén autonómiáját a közösség hatékony funkcionalitása érdekében korlátozza, meghatározó elemévé vált a rasszizmus. „A szabadság és a fehérség olyan hosszú időn keresztül kötődött szorosan egymáshoz, hogy a legtöbb fehér ember számára mind

a mai napig gyakorlatilag lehetetlen az egyiket a másik nélkül elképzelni. Ezt a kapcsolatot az sem tudta szétszakítani, hogy színes bőrű emberek és támogatóik hatalmas erőfeszítéseket tettek azért, hogy maguk is jogot formáljanak a szabadságra.”

Stovall könyvének alaptézise: „[A forradalmak] korában kialakuló legfontosabb gondolatok a szabadságról, félreérthetetlenül magukon viselik a fehérség és a rasszizmus bélyegét. A nagy gondolkodók rasszista nézetei csaknem teljes egészében aláássák munkásságuk felszabadító erejét.” Stovall elismeri ugyan, hogy az európai felvilágosodás legjelentősebb képviselői elleneztek a rabszolgaságot, de szemükre veti, hogy „a rabszolgasággal szembeni militáns szembenállásuk hangoztatása számukra csak politikai metafora volt, valójában igen csekély érdeklődést mutattak az Európa tengerentúli gyarmatainak élő rabszolgák sorsa iránt”. Ezt rasszizmusuknak tudja be, és terhelő idézeteket sorakoztat fel ellenük. Felidézi, hogy Kant valahol azt írta: „az afrikai négeknek természetből fogva nincsenek számottevő érzéseik.”

De Jean-Jacques Rousseau és Condorcet is megkapja a magáét. Rousseau azért, mert a *Társadalmi szerződés*ben csak elvontan ítélte el a rabszolgaságot, a rabszolgák szenvedése konkrétan nem foglalkoztatta. A szegény jó abolicionista Condorcet pedig azért, mert csak a fokozatos rabszolga-felszabadítás híve volt. Stovall úgy foglalja össze Condorcet gondolatait, hogy szerinte „a szabadság csak a fehéreknek jár”. Az amerikai alapító atyák sem járnak jobban, és természetesen Abraham Lincoln is a vádlottak padjára kerül. A New York-i Szabadságszobor szintúgy a szabadság és a fehérség összekapcsolásának bűnébe esett, hiszen Lady Liberty fehér.

A *NRB* recenziójának kell ellátnia a fehér felsőbbrendűséggel meggyanúsított felvilágosodás védőügyvédjének szerepét. Kesztyűs kézzel bánik ugyan a népszerű teóriát hirdető szerzővel. Elismeri, hogy „Stovall lenyűgöző mennyiségű bizonyítékkal szolgál a szabadság és a fehérség fogalmának összekapcsolódására”, viszont határozottan kiáll a felvilágosodás értékei

mellett. Elmagyarázza, miért fontos különbséget tenni a fehér embereknek a szabadsághoz való általános viszonyulása és az önmaga erejével ható szabadság formális fogalma között. „Az Emberi Jogok Nyilatkozatának deklarálása idején Franciaország karibi gyarmatainak valóban több százezer ember élt rabszolgasorban, akiknek nem állt módjukban élni ezekkel a jogokkal. Abban azonban, hogy ez a helyzet rövidesen megváltozott, hogy a karibi lázadást követően a francia kormány 1794-ben eltörölte a rabszolgaságot, az Emberi Jogok Nyilatkozatának – valamint Condorcet és a hozzá hasonló gondolkodók műveinek – nem csekély szerepe volt” – írja. Majd a Lincolnról szóló védőbeszédének végkövetkeztetéseként leszögezi: „A Függetlenségi Nyilatkozat számított.” „A szabadság mint fogalom mindig ellen tudott állni az önérdékű személyek és csoportok által rákén-

szerített értelmezéseknek” – zárja a könyv bemutatását. Fellélegezhetünk, győzött a józan ész, legalábbis a *NRB* hasábjain.

Ugyanakkor az amerikai liberális véleményformálók körében is egyre nagyobb a rassz szempontú kritikai történelmi ábrázolás befolyása, és odáig megy a fehér civilizáció leleplezésében, hogy a „fehérség” vádjával a szabadság alapidokumentumait a felvilágosodás műveivel egyetemben a szemétkosárba dobja.

Esetlegesen kiválasztva egy példát, mert ott nyílt ki az *NRB* legújabb száma (2022. február 24.), zárjuk e beszámolót Clint Smith *How the Word is Passed: A Reckoning with the History of Slavery Across America* (Az üzenet átadása: Számvetés az amerikai rabszolgaság történetével) című könyvével, amelynek erőnye, mint olvasom, hogy érzékletesen és empatikusan ír a fekete rabszolgák szenvedéseiről.

Ő sem kíméli az alapító atyákat, akik „csak a saját szabadságukért küzdöttek, miközben csizmás lábukat több száz ember nyakán tartották”. Clint annak a virginiai ültetvénynek a történetével is foglalkozik, ahol Thomas Jefferson megírta leveleit a szabadság célkitűzéséről, miközben több mint 400 embert tartott rabszolgaságban. Egy közeli ültetvényen James Madison, az Amerikai Egyesült Államok negyedik elnöke, aki vezető szerepet játszott az amerikai alkotmány megszerkesztésében, szintén több száz rabszolgát tartott. Clint úgy véli, hogy ezek az ellentmondások beárnyékolják jeles alkotásaikat. Számára a *Függetlenségi Nyilatkozat*, amelynek szövege minden amerikai szabadságküzdelem hivatkozási alapja, „nem más, mint egy darab féligazságokkal és ellentmondásokkal teli pergamen”.

LAKNER JUDIT

E SZÁMUNK SZERZŐI

Erőss Gábor – szociológus, ELKH TK
Fodor Zoltán – agrármérnök, Baromfi Termék Tanács
Fülöp Dorottya – irodalomtörténész, doktorandusz, ELTE BTK
Gyáni Gábor – történész, ELKH BTK
Huszár Ágnes – nyelvész, ELTE Nyelvtudományi Doktoriskola

Kelemen János – filozófus, ELTE BTK
Körmendi Tamás – történész, ELTE BTK
Krémer Balázs – szociológus, Budapest
Lakner Judit – történész, Budapest
Lengyel György – szociológus, Budapest
Szabó Judit Erzsébet – közgazdász, fotográfus, Budapest

Szabó Lajos – múzeumigazgató, Magyar Olimpiai és Sportmúzeum
Szalai Júlia – szociológus, Budapest
Szentes Ágota – politológus, doktorandusz ELTE ÁJK
Szörényi László – irodalomtörténész, ELKH BTK
Zuh Deodath – filozófus, ELKH BTK